

**ХЕРСОНСЬКИЙ ЮРИДИЧНИЙ ІНСТИТУТ  
ХАРКІВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ  
ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

**ТЕОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА**

**ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК**

**Х е р с о н – 2010**

**Теорія держави і права** : навчальний посібник / [автори-упорядники : Пихтін М.П., Галуцько В.В., Новіков М.М., Новікова М.М., Онищук О.О.] ; за заг. ред. В.В. Галуцька. – Херсон : ХЮІ ХНУВС, 2010. – 250 с.

Рекомендовано до друку Вченою радою  
Херсонського юридичного інституту ХНУВС  
(протокол № 4 від 20.04.2010 р.)

**Рецензенти:** **Водотика С.Г.**, доктор історичних наук,  
професор  
**Курило В.І.**, доктор юридичних наук,  
професор  
**Олефір В.В.**, доктор історичних наук,  
професор

У термінологічному словнику логічно розкриваються основні поняття та визначення навчального курсу «Теорія держави і права». Словником відповідно до навчальної програми у концентрованому виді розкриті змістовні характеристики зазначеної науки та навчальної дисципліни. За джерела взято кращі державно-правові ідеї мислителів минулого та теоретичні розробки сучасних вітчизняних вчених наукової спеціальності 12.00.01 — теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень.

Термінологічний словник рекомендований студентам та курсантам юридичних закладів для додаткового засвоєння положень теорії держави і права, а також усім, хто цікавиться державно-правовими проблемами сучасності

© Галуцько В.В., 2010

© ХЮІ, 2010

## П Е Р Е Д М О В А

Розвиток України, як суверенної соціальної демократичної держави для якої найбільшою соціальною цінністю є «Людина» з її невід'ємними природними правами на життя, здоров'я честь гідність недоторканість та ін., вимагає ефективного правового забезпечення. Через це суттєво зростає потреба в особах, які на професійній основі володіють теорією і практикою юриспруденції, основоположне місце в якій відіграє наука і навчальна дисципліна «Теорія держави і права». Особа, яка не розуміє юридичної природи, змісту, сутності принципів, функцій, засобів та інших провідних категорій права не може вважатись юристом, навіть якщо формально має такий диплом. Вважаємо, що саме опанування теорії держава і права робить із студента-початківця (курсанта) юриста.

Без усякого сумніву виключне засвоєння будь-якої теорії ще не дає можливість учню здійснювати практичну діяльність. Не є виключенням із цього правила і юриспруденція. Високі теоретичні знання юридичної природи держави і права дають змогу студенту (курсанту) успішно, під керівництвом викладача чи самостійно, засвоїти усі інші галузеві міжгалузеві та спеціальні юридичні дисципліни - стати професіоналом-юристом високого гатунку. І навпаки, нерозуміння ним глибинної теорії права, не зважаючи на послідувачі зусилля щодо засвоєння спеціально-юридичних положень, не дадуть можливості такому псевдоюристу здійснювати ефективне та демократичне правозастосування.

Таким чином, шановні студенти та курсанти, засвоєння основних положень теорії держави і права є необхідною умовою Ваших подальших практичних і наукових професійних успіхів. З цією метою був підготовлений і виданий термінологічний словник.



**Адміністративна відповідальність** (за В.Б. Авер'яновим та І.П. Голосніченком) – один з видів юридичної відповідальності, що являє собою сукупність адміністративних правовідносин, які виникають у зв'язку із уповноваженими органами (посадовими особами) до осіб, що вчинили адміністративний проступок, передбачених нормами адміністративного права особливих санкцій – адміністративних стягнень. До адміністративних стягнень відносяться: попередження, штраф, оплатне вилучення предмета, що є знаряддям чи безпосереднім об'єктом вчинення правопорушення, конфіскація, позбавлення спеціального права, виправні роботи, адміністративний арешт.

**Адміністративна відповідальність (ознаки)** : застосовується лише до фізичних осіб; підставою для накладення служить вчинення адміністративного правопорушення (проступку); застосовується спеціально уповноваженими особами; між особами, що накладають стягнення та правопорушником не повинно бути службових відносин; реалізується у вигляді адміністративних стягнень.

**Абсолютні права** – природні, невід'ємні права людини, її правове надбання. Цим правам кореспондується обов'язок невизначеного числа осіб утримуватися від вчинення дій, що обмежують А.п. У якості абсолютних прав визнаються такі цінності людства як право на життя, власність, ім'я, свободу пересування тощо.

**Адміністративна процедура** – це установлений в акті порядок дій фізичний та юридичних осіб, спрямований на реалізацію їх прав і виконання

обов'язків або визначення повноважень державного органу, його посадової та службової особи.

**Автономія** – 1) у політико-правовому значенні – форма самоврядування частини унітарної держави, визначена форма децентралізації державного управління окремими територіями. Автономна територіальна одиниця, як правило, самостійна у вирішенні питань місцевого значення у межах, встановлених по взаємній згоді центральної та місцевої влад, що передбачають розмежування їх повноважень. Необхідність створення територіальної автономії пов'язані з вирішенням національного питання, здійсненням права націй і народностей, що складають компактно проживаючі національні меншини на самоврядування, шляхом здійснення власних форм управління у єдиній державі; 2) культурно-національна автономія – об'єднання осіб однієї національності у єдину організацію з функціями самоврядування у питаннях освіти, культури з метою збереження національної самобутності; 3) адміністративна автономія розповсюджується на сферу впливу (автономна область, автономний округ) і конституційно гарантується.

**Авторське право** – сукупність правових норм, що регулюють майнові і немайнові відносини, пов'язані зі створенням і використанням творів літератури, мистецтва та науки.

**Адміністративне право** – галузь права, що регулює управлінські відносини, які складаються у сфері діяльності органів державної влади; у внутрішньоорганізаційній діяльності інших органів; у процесі здійснення деякими громадськими об'єднаннями і їх органами зовнішніх, таких що походять від держави, повноважень. Систему А.п. складають загальна (містить норми, що мають регулятивне значення для галузі та розкривають: принципи, статус суб'єктів А.п., форми і методи державного управління тощо) та особлива (містить норми

А.п., що регулюють відношення у окремих галузях державного управління: управління економікою, соціально-культурним розвитком та ін.) частини.

**Адміністративне правопорушення (проступок)** – це протиправна, винна (умисна або необережна) дія чи бездіяльність, яка посягає на громадський порядок, власність, права і свободи громадян, на встановлений порядок управління і за яку законом передбачено адміністративну відповідальність. А. в. за правопорушення настає, якщо вони за своїм характером не тягнуть за собою відповідно до закону кримінальної відповідальності (ст. 9 КУпАП).

Стаття 12 КУпАП визначає, що адміністративній відповідальності підлягають особи, які досягли на момент вчинення адміністративного правопорушення шістнадцятирічного віку. До осіб віком від шістнадцяти до вісімнадцяти років, які вчинили адміністративні правопорушення, застосовуються заходи впливу, передбачені статтею 24-1 КУпАП, а саме: 1) зобов'язання публічно або в іншій формі попросити вибачення у потерпілого; 2) застереження; 3) догана або сувора догана; 4) передача неповнолітнього під нагляд батькам або особам, які їх замінюють, чи під нагляд педагогічному або трудовому колективу за їх згодою, а також окремим громадянам на їх прохання.

**Адміністративний процес** – вид юридичного процесу, що регламентує порядок розгляду і вирішення конкретних адміністративних справ; діяльність виконавчих органів і посадових осіб, а також інших уповноважених на те суб'єктів по реалізації норм матеріального адміністративного права, а у ряді випадків і матеріальних норм інших галузей.

**Адміністративна юрисдикція** – діяльність органів державної виконавчої влади (посадових осіб) щодо вирішення справ про адміністративні правопорушення і застосування санкцій відповідних

правових норм в адміністративному порядку, тобто без звернення до суду. До ознак адміністративної юрисдикції можна віднести: наявність правового спору (правопорушення); має власну адміністративно-процесуальну форму; обов'язковість винесення рішення у вигляді юридичного акту.

**Адміністративна юстиція** – особливий процесуальний порядок вирішення адміністративно-правових спорів між громадянами чи організацією з одного боку, і органом державної виконавчої влади з іншого. А.ю. здійснюється шляхом оскарження рішень органів виконавчої влади до адміністративних судів.

**Адміністрація** – 1) державні органи, на які покладені виконавчі повноваження, що забезпечують здійснення законів і інших рішень законодавчих органів у загальнодержавному масштабі (Уряд України), масштабі області, міста чи району (обласна державна і районна державна адміністрації, державна адміністрація у містах Київ та Севастополь), у масштабі галузі державного управління (міністерства та відомства); 2) виконавчо-розпорядчий орган, що здійснює керівництво підприємством, установою, організацією у межах прав, наданих йому законодавством. Представниками адміністрації у цьому випадку є керівники: директор, його замісники, керівники служб та підрозділів тощо.

**Акти законодавчої влади** - офіційні документи, що приймаються вищими представницькими органами державної влади – парламентами. Це закони, декларації, постанови, інші акти. Юридичні форми, найменування та порядок їх прийняття визначаються в Україні Конституцією України та Регламентом Верховної Ради України.

**Акти місцевих органів влади** - офіційні документи, що приймаються у межах повноважень

місцевими Радами народних депутатів, спрямовані на забезпечення виконання Конституції і законів України з урахуванням місцевих умов. Окреслені акти мають підзаконний характер та обов'язкові для виконання усіма розташованими на території Ради виконавчо-розпорядчими органами, підприємствами, установами, організаціями, посадовими особами та громадянами.

**Акти органів виконавчої влади** – офіційні документи, що приймаються у межах своїх повноважень органами виконавчої влади, спрямовані на забезпечення виконання законів Вони мають підзаконний характер – приймаються на підставі та з метою дотримання Конституції і законів України. Серед них розрізняють нормативні, ті що встановлюють норми права та носять загальний характер, та індивідуальні, спрямовані на вирішення конкретних питань і визначають (змінюють, припиняють) суб'єктивні права та юридичні обов'язки суб'єктів у сфері управління. Органами виконавчої влади приймаються постанови, розпорядження, накази, інструкції, устави, положення, рішення тощо.

**Акти правозастосування** – це індивідуальні правові акти компетентних органів, видані на основі юридичних фактів та норм права, які визначають права, обов'язки або міру юридичної відповідальності для конкретних осіб у конкретній юридичній справі. Відмінність акта правозастосування від нормативного акта полягає в тому, що перший індивідуалізований, адресований конкретним особам, а нормативні акти мають загальний характер. Їм властива функція індивідуального регулювання, звернена до конкретного суб'єкта або суб'єктів. Нормативні акти розраховані на багаторазове використання, а правозастосовчі – одноразової чинності. На відміну від нормативно-правових актів, акти правозастосування,

виступаючи юридичними фактами, безпосередньо тягнуть за собою юридичні наслідки.

**Акти тлумачення норм права (інтерпретаційно-правовий акт)** – акт-документ, що містить роз'яснення змісту і порядку застосування правової норми, сформульоване уповноваженим органом у рамках його компетенції, та має обов'язкову силу для усіх тих, хто застосовує роз'яснені норми. Розрізняються акти аутентичного і легального тлумачення. Акти аутентичного тлумачення видаються тим самим органом, який видав норму, що тлумачиться. Акти легального тлумачення походять від компетентного органу у відношенні до акту, який виданий іншим органом. Наприклад, тлумачення положення закону, прийнятого ВРУ у акті Уряду.

**Аналогія у праві** – способи усунення прогалин у праві у окремих випадках застосування законів судами чи іншими юрисдикційними органами. Розрізняється аналогія закону та аналогія права. Аналогія закону передбачає вирішення справи чи окремого юридичного питання на підставі закону, що регулює схожі відносини. У свою чергу аналогія права визначає рішення справи чи окремого юридичного питання на підставі загальних начал і сенсу законодавства. Випадки аналогії застосовуються перш за все у цивільному, приватному праві, де суди не можуть посилатися на відсутність конкретного закону. Однак аналогія не застосовується у кримінальному та адміністративному праві, оскільки при їх застосуванні діє правило: «Немає злочину або проступку, немає покарання або стягнення, якщо немає закону».

**Анархізм** – самостійна течія суспільно-політичної думки, що має авторитарну та антидержавну спрямованість. Її представники (П.-Ж. Прудон, М. Штирнер, М.А. Бакунін та інші) висували концепції, що орієнтуються на усунення

держави, закону та будь-якої влади, що має право примушення індивіда.

**Англосаксонська правова сім'я** була створена в Англії після нормандського завоювання. Ця система включає правові системи всіх, за деяким винятком, англосаксонських країн. В Англії склалися дві самостійні системи права – загальне прецедентне та “право справедливості”. Після 1875 р. норми загального права і права справедливості стали застосовуватися спільно суддями, й прецеденти права справедливості склали органічну частину єдиного прецедентного права. Сучасний період розвитку англосаксонського права – це період кардинальної правової реформи, суть якої полягає в активізації законодавчої діяльності, уніфікації позовного виробництва, злитті судів загального права та права справедливості. В цей час істотно підвищилася роль законодавчого регулювання, зросло значення закону серед інших джерел права. В англосаксонському праві існує два види норм – 1) законодавчі; та 2) прецедентні. *Законодавчі* становлять собою правила поведінки загального характеру, *прецедентні* – певну частину судового рішення за конкретною справою, що містить юридичний висновок у справі й аргументацію, мотивування рішення. Суд “приміряє” конкретний випадок не до вже готової норми, а до випадку, який мав місце раніше, і встановлює їх подібність, після чого приймає рішення. Найважливішим джерелом англосаксонського права є судовий прецедент. Прецеденти створюються в Англії тільки вищими судовими інстанціями – Палатою лордів, Судовим комітетом Таємної ради, Апеляційним судом і Високим судом. Англійське правило прецеденту проголошує: *вирішувати так, як було вирішено раніше*. Воно має імперативний характер, тобто кожна судова інстанція зобов'язана слідувати прецедентам, виробленим

вищестоящим судом, а також створеним нею самою. Іншим джерелом англосаксонського права є **з а к о н** (статут). Він з'явився набагато пізніше прецеденту, але поступово набув важливого значення у правовому регулюванні суспільних відносин. Статут має певний пріоритет перед прецедентом, може скасувати його. Однак це не означає, що прецедент похідний від закону. Своєрідність англосаксонського права полягає в тому, що закон реалізується не самостійно, а через прецеденти, за їх допомогою. Давнім джерелом англосаксонського права є **з в и ч а й**. Особливе місце серед джерел англосаксонського права займає **ю р и д и ч н а д о к т р и н а** (наука). До таких джерел належать стародавні посібники із загального права, написані найавторитетнішими англійськими юристами – найчастіше суддями. Структура англосаксонського права відрізняється від романо-германського. В англійському праві немає класичного розподілу на публічне та приватне. Замість цього історично склався його поділ на *загальне право* та *право справедливості*. Таке розходження в структурному розподілі романо-германської і англосаксонської правових систем має закономірний характер, обумовлений тим, що одна виникає раціональним шляхом, інша – еволюційним, шляхом історичного генезису, поступового юридичного оформлення відносин, що склалися. Тому розходження в структурі романо-германського й англосаксонського права полягають у різних підставах їхньої побудови, а отже – у різній логіці їхнього розвитку. В англосаксонському праві відсутній чіткий поділ норм за галузями права, англосаксонське право не кодифіковане.

**А п а р т е ї д** – політика та практика расової сегрегації та дискримінації з метою встановлення і підтримання панування однієї расової групи людей над іншими. Відповідно до Міжнародної конвенції про припинення злочину апартеїду та покарання за нього (1973), апартеїд кваліфікується як злочин проти людства.

**Арешт** – 1) у кримінальному процесі міра припинення, що міститься у взятті під варту обвинуваченого (підозрюваного); застосовується при наявності підстав у встановленому законом порядку за рішенням суду (ст. 155-157 КПК України); 2) у адміністративному праві – захід адміністративного стягнення, що встановлюються та застосовується у виключних випадках за окремі види адміністративних правопорушень на строк до 15 діб. Адміністративний арешт призначається районним, районним у місті, міським чи міськрайонним судом (ст. 32 КУпАП); 3) арешт дисциплінарний – вид дисциплінарної відповідальності, що застосовується за винне порушення службової дисципліни до солдат, матросів, сержантів, мічманів, прапорщиків, офіцерів Збройних Сил України, прикордонних військ, органів Служби Безпеки України тощо; 4) арешт майна у цивільному процесі (опис майна та оголошення заборони розпоряджатися ним), застосовується при виконанні судових рішень у якості одного з заходів забезпечення позову.

**Аутентичне тлумачення** - різновид офіційного нормативного тлумачення норм права. Роз'яснення норми здійснюється тим самим органом, який її видав раніше. А.т. логічно витікає з компетенції правотворчого органу.

## **Б**

**Безпосередня демократія** – форма здійснення народовладдя шляхом прямої участі громадян у рішенні державних питань (референдум).

**Біпатриди** - особи, що одночасно належать до громадянства двох і більше держав. Подвійне громадянство – результат колізії законів про громадянство різних країн. Воно може виникнути, наприклад, при народженні дітей від батьків, що мають подвійне громадянство. Відповідно до ст. 10 Закону України «Про громадянство» за особою, що є

громадянином України, не визнається належність до громадянства іншої держави.

**Бюрократизм** - форма організації соціальних зв'язків у суспільстві, де центри виконавчої влади фактично незалежні від джерел влади, що їх сформували (народу, населення країни) і реальна повнота влади (перш за все державної) зосереджується у руках вузького привілейованого шару чиновників – бюрократів. Б. характеризується формалізмом та володарюванням інструкцій, недоступністю посадових осіб, протекціонізмом та професійним снобізмом, безвідповідальністю. Б. має ярко виражений негативний смисл як збочена форма державного управління.

## **В**

**Веління** – один із способів правового впливу на суб'єкта. Виражається у приписі: «Так потрібно себе вести...», тобто веління завжди є наказ про належну поведінку у відповідній ситуації. Безпосередньою юридичною формою веління виступає юридичний обов'язок.

**Верховний суд** – вищий судовий орган України, що здійснює нагляд та контроль за судовою діяльністю усіх судів у межах встановлених законом. Організація та діяльність ВС регулюється Конституцією України, законодавством про судоустрій, цивільно-процесуальним, кримінально-процесуальним, господарсько-процесуальним законодавством тощо. ВС діє у складі: 1) Пленуму, 2) Судової палати у цивільних справах, 3) Судової палати по кримінальних справах; 4) Судової палати по господарських справах; 5) Судової палати в адміністративних справах; 6) Військової суд. Колегії; 7) Президії ВСУ. При ВС утворюється Науково-консультативна рада та діє оф. друкований орган

ВС здійснює правосуддя шляхом: 1) перегляду справ у зв'язку з винятковими обставинами у порядку встановленому процесуальним законом; переглядає справи у касаційному

порядку у випадках, встановлених законом; у випадках, встановлених законом, розглядає інші справи, пов'язані з виключними обставинами; 2) дає судам роз'яснення по питаннях застосування діючого законодавства; 3) надає висновок щодо наявності чи відсутності у діяннях, у яких звинувачується Президент України ознак державної зради або іншого злочину; 4) звертається до Конституційного Суду України у випадках виникнення під час судової практики сумнівів щодо конституційності законів, інших нормативних актів, а також тлумачення Конституції України; 5) веде та аналізує судову статистику, вивчає та узагальнює судову практику та здійснює інші повноваження передбачені законом

**Вето** (за В.П. Горбатенко)- передбачений конституціями ряду країн акт, який зупиняє або не допускає вступ у силу законів та інших нормативно-правових актів (рішень) тих або інших органів (посадових осіб). Розрізняють абсолютне(резолютивне) і відносне (умовно обмежене) вето. Абсолютне В. виявляється у праві глави держави на остаточне відхилення прийнятого парламентом закону. При відносному В. відмова глави держави санкціонувати закон лише зупиняє вступ останнього у силу.

**«Відродженого» природного права теорії**- існують у вигляді двох варіантів: духовного (неотомізм) і світського (феноменологія, екзистенціалізм, герменевтика тощо), виникли на кінець XIX-началоXX віків. Джерела духовного права – неотомізму слід шукати у вченні Ф. Аквінського (томізму), а світського – у класичній теорії природного права XVII-XVIII в.в. Загальним для цих двох варіантів є пошук засад права у ідеалах, цінностях, у «природі речей», у природному праві, віднесення до вищих цінностей права приватної власності, прав та свобод людини. Вказані теорії складають зміст філософії права.

На думку неотомістів, природне право як сукупність вічних, незмінних і абсолютних принципів «людської природи» (свобода, справедливість, дотримання договорів, повага до влади, загальне благо тощо) походить від Бога і є вищим масштабом для оцінки будь-якої системи позитивного

права. Поділ світських теорій на феноменологічну (Х. Вельцель, А. Райнах та ін.), екзистенціалістичну (Е. Фехнер, В. Майхофер та ін.) і герменевтичну (А. Кауфман) здійснюються виходячи з філософсько-методологічних засад – джерел право розуміння і пояснення правових явищ. Якщо феноменологія вчення про феномени-явища, що з'ясовуються на чуттєвому досвіді, у «ейдосах» - ідеальних видах і формах, а герменевтика – теорія тлумачення, історичної інтерпретації, мистецтво розуміння чужої індивідуальності, то екзистенціалізм (від слова «екзистенція» - існую) – це філософія існування. «Відродженого» природного права теорії намагаються зробити категорію справедливості, яку вважають центральним пунктом своєї доктрини, безпосереднім керівництвом для судово-адміністративної практики, справити адміністративно-судову правотворчість. Тому поняття «Відродженого» природного права теорії визначають через правовідносини як про конкретне, анти нормативне, що знаходиться у постійному розвитку, має не загальні принципи, а конкретний зміст, що має прояв через пошук правового рішення у конкретній ситуації.

**Віза** – 1) напис відповідної посадової особи на документі чи акті, що підтверджує його дійсність чи надає йому юридичну силу; 2) позначка у паспортному документі, що засвідчує право іноземця або особи без громадянства на в'їзд в Україну і транзитний проїзд через її територію;

**Віктимна поведінка** – представляє собою поведінку потерпілої особи, що створює реальну можливість здійснення проти нього відповідного правопорушення, тобто це поведінка, яка провокує правопорушення.

**Виборча система** - спосіб розподілу мандатів у виборних органах у відповідності з результатами голосування. Основні різновиди виборчої системи: мажоритарна (система більшості) та пропорційна – система представництва політичних партій. При мажоритарній системі обраним за даним округом вважається той кандидат (чи список кандидатів), що набрав встановлену законом більшість голосів. Під час виборів, що проводяться за

пропорційною системою, кандидати у представницький орган висувуються тільки політичними партіями по списку кандидатів, а виборці голосують за список тієї чи іншої партії у цілому.

**Виборче право** – 1) система правових норм, що регулюють порядок формування виборних державних органів і органів місцевого самоврядування; 2) право громадянина обирати і бути обраним у державні органи і органи місцевого самоврядування.

**Виконавча влада** – уособлена в умовах реалізації принципу розподілу влад (поряд з законодавчою та судовою) і діючі при розподілі функцій і повноважень у системі стримань та противаг влада, що володіє перевагою виконання законів, що приймають парламентом. В.в. в Україні - Кабінет Міністрів. Відповідно до ст. 114 Конституції України до складу Кабінету Міністрів України входять Прем'єр-міністр України, Перший віце-прем'єр-міністр, віце-прем'єр-міністри, міністри. Прем'єр-міністр України призначається Верховною Радою України за поданням Президента України. Кандидатуру для призначення на посаду Прем'єр-міністра України вносить Президент України за пропозицією коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді України, сформованої відповідно до статті 83 Конституції України, або депутатської фракції, до складу якої входить більшість народних депутатів України від конституційного складу Верховної Ради України. Міністр оборони України, Міністр закордонних справ України призначаються Верховною Радою України за поданням Президента України, інші члени Кабінету Міністрів України призначаються Верховною Радою України за поданням Прем'єр-міністра України. Прем'єр-міністр України керує роботою Кабінету Міністрів України, спрямовує її на виконання Програми діяльності Кабінету Міністрів України, схваленої Верховною Радою України. При формальній незалежності В.в. відповідно до ч. 1 ст.113 Конституції

України відповідальна перед Президентом України та підконтрольна і підзвітна ВРУ.

**Виконання юридичного зобов'язання** – форма реалізації права, що виражається у поведінці суб'єкта по здійсненню велінь, які приписані правом. Характерною рисою даної форми виступає необхідна активна поведінка суб'єкта по виконанню покладеного на нього суб'єктивного обов'язку, який виключає будь-яку можливість вибору у своїх поступках (наприклад, сплата боргу по закінченню строку займу).

**Виконання** – реалізація зобов'язуючих юридичних норм, яка проявляється в активних діях суб'єктів, що здійснюються ними не залежно від їхнього власного бажання, а в силу виконання своїх юридичних обов'язків.

**Використання** – форма реалізації уповноважуючих юридичних норм, коли суб'єкт за власним бажанням використовує можливості, надані йому правовою нормою.

**Використання позитивного права** – форма реалізації права, що виражається у здійсненні можливостей, які обумовлені таким приписом як дозволяння. Характерною рисою даної форми реалізації права є активна поведінка суб'єкта, що може проявлятися у трьох можливостях: у визначенні своєї власної поведінки, у претензіях до свого контрагента чи зверненні за підтримкою до правоохоронного органу у випадку незадоволення другої можливості.

**Вина** – психічне ставлення особи до здійснюваного нею правового діяння – дії чи бездіяльності та її наслідкам. Виділяють дві форми вини – умисел та необережність. Вина є необхідною умовою юридичної відповідальності особи за вчинене нею правопорушення.

**Влада** – авторитетна сила, вольові відносини між людьми, в яких ті, що мають владу, визначають програму поведінки підвладних осіб; це реальна можливість здійснення

своєї волі у соціальному житті, нав'язування її іншим за допомогою різних засобів і методів, включаючи й примус.

**Волевиявлення** – виявлення волі, вираз своєї поведінки. Воно виконує дві взаємопов'язані функції: збуджувальну, що забезпечує активність суб'єкта, і гальмуючу, що проявляється у її змісті. З позиції матеріалістичної філософії В. розглядається як обумовлена системою суспільних відносин вища ступінь активності особистості, що передбачає здатність приймати рішення з усвідомленням справи.

**Воля** – свідомо саморегуляція суб'єктом своєї поведінки, що забезпечує подолання перешкод при досягненні мети. Вона є одним з елементів психологічного складу особистості поряд з інтелектом та емоціями і виконує дієву функцію. В. представляє собою важливий компонент суб'єктивної сторони складу правової поведінки.



**Г а л у з ь п р а в а** – це сукупність правових норм, що відокремилася всередині системи права, які регулюють певну сферу однорідних суспільних відносин. Однорідність тієї чи іншої сфери суспільних відносин викликає до життя відповідну галузь права (цивільне, кримінальне, адміністративне та ін.). Галузь права відбиває вищий рівень системоутворюючих зв'язків у праві, характеризується певною цілісністю, автономністю. Критеріями поділу права на галузі є предмет та метод правового регулювання. Предмет правового регулювання – це та сфера, на яку поширюється право, це матеріальний критерій розподілу права на структурні елементи. Метод правового регулювання – це сукупність прийомів, способів і засобів впливу права на суспільні відносини. Специфіка суспільних відносин, регульованих нормами однієї галузі права, обумовлює необхідність використання при цьому певного методу, що у

кожній окремій галузі є специфічним. Предмет правового регулювання відповідає на запитання, що регулює право, а метод – на запитання, як воно регулює. У межах найбільш розвинутих правових галузей виділяються *підгалузі*, що поєднують кілька інститутів однієї й тієї ж галузі. Зовнішнім вираженням підгалузі є наявність у ній такої групи норм, яка містить загальні принципові положення, властиві кільком (але не всім) правовим інститутам цієї галузі. Наприклад, у цивільному праві – авторське, спадкове, зобов'язальне, винахідницьке право; у конституційному – виборче, муніципальне, парламентське право; у фінансовому – бюджетне і податкове право; у земельному – гірське, водне, лісове право.

**Герб державний** – символ держави, офіційний відмінний знак держави, що зображується на державних прапорах, печатках, бланках, грошових одиницях, фасадах урядових споруд. Мета Г.д. – дати в умовному та лаконічному вигляді уявлення про державу, його історію, суспільний та державний устрій. Опис та зображення Г.д. визначаються Конституцією чи спеціальними законами держави.

**Герменевтика юридична** – мистецтво та теорія тлумачення юридичних текстів; наука, що вивчає специфіку інтерпретації в юриспруденції, процес інтерпретації в області права, а також аналіз інтерпретації самого права.

**Гіпотеза** – частина норми права, що містить у собі вказівку (опис) на ті життєві обставини, при наявності яких слід здійснювати дану норму права, керуючись її диспозицією.

**Глава держави** – вища посадова особа, що є ототожненням державної влади і верховним представником держави у сфері зовнішніх відносин. Г.д. може бути спадковим (наприклад, у спадковій монархії Великобританії, Данії, Швеції, Японії); виборним (наприклад, у

президентській республіці – Мексика, Колумбія, Італія, Індія). У президентських республіках (США, Мексика, Аргентина) він одночасно виступає главою уряду, що дозволяє йому здійснювати свої повноваження більш самостійно. У Швейцарській конфедерації функції Г.д. і уряду здійснює колегіальний орган – федеральна рада і президент, що обирається федеральною радою на один рік його правління.

**Гласність** – принцип демократії, реалізація якого передбачає відкритість, повноту та достовірність інформації про процеси економічного, соціально-політичного, духовного та іншого життя суспільства, що обумовлюють формування, функціонування, ступінь цивілізованості державної організації і правової системи, інститутів і форм держави і права, а також інформованість населення країни про дієві цілі та характер роботи законодавчої влади, органів виконавчої влади, правосуддя.

**Громадська організація** - є видом суспільної самоорганізації (громадян та/або юридичних осіб), що створюється з метою реалізації суспільних інтересів у визначеній статуті сфері, галузі чи секторі діяльності, а також задоволення і захисту законних спільних інтересів своїх членів. Громадські організації є неприбутковими. Відповідно до ст. 6 Закону України «Про об'єднання громадян» Г.о. як різновид об'єднання громадян створюються і діють на основі добровільності, рівноправності їх членів (учасників), самоврядування, законності та гласності. Вони вільні у виборі напрямів своєї діяльності. Обмеження діяльності об'єднань громадян може встановлюватись тільки Конституцією та законами України. Всі основні питання діяльності об'єднань громадян повинні вирішуватись на зборах всіх членів або представників членів об'єднання. Г.о. повинні регулярно обнародувати свої основні документи, склад керівництва, дані про джерела фінансування та витрати.

**Громадський порядок** – це стан урегульованості суспільних відносин, заснований на реалізації всіх соціальних норм і принципів. Громадський порядок забезпечується більшою мірою силою суспільного впливу. Але це не означає, що його стан байдужий для держави. З одного боку, найважливішою частиною громадського порядку є правопорядок, з іншого – стан громадського порядку обумовлює багато в чому стан правопорядку.

**Громадянин** – правова характеристика особистості як члена суспільства, як основоположний суб'єкт усієї правової системи. Правовий статус Г. закріплюється Конституцією, Законом про громадянство і іншими законами, які повинні відповідати міжнародно-правовим пактам про права і свободи громадянина. У взаємовідносинах з державою Г. виступає у якості політичного діяча, носія культурної спадщини суспільства і індивіда. Правовий режим кожного з них повинний чітко закріплюватися усією системою законодавства з особливим акцентом на процесуальне забезпечення.

**Громадянин України** - особа, яка набула громадянство України в порядку, передбаченому законами України та міжнародними договорами України (ст. 1 Закону України «Про громадянство України» від 18.01.2001 року). Відповідно до ст. 3 Закону України «Про громадянство України» громадянами України є: 1) усі громадяни колишнього СРСР, які на момент проголошення незалежності України (24 серпня 1991 року) постійно проживали на території України; 2) особи, незалежно від раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, мовних чи інших ознак, які на момент набрання чинності Законом України "Про громадянство України" (13 листопада 1991 року) проживали в Україні і не були громадянами інших держав; 3) особи, які

прибули в Україну на постійне проживання після 13 листопада 1991 року і яким у паспорті громадянина колишнього СРСР зразка 1974 року органами внутрішніх справ України внесено напис "громадянин України", та діти таких осіб, які прибули разом із батьками в Україну і на момент прибуття в Україну не досягли повноліття, якщо зазначені особи подали заяви про оформлення належності до громадянства України; 4) особи, які набули громадянство України відповідно до законів України та міжнародних договорів України.

**Громадянство** – правова характеристика членства у державі, належності особи до держави. Умови набуття та втрати Г. встановлюються, як правило, конституціями держави або іншими актами нац. законодавства. Загальними для більшості країн є два способи набуття громадянства: а) від народження; б) внаслідок прийняття Г. – натуралізації. Щодо втрати громадянства виділяють 3 основні форми: а) автоматична втрата; б) вихід з Г.; в) позбавлення Г.

**Громадянство України** - правовий зв'язок між фізичною особою і Україною, що знаходить свій вияв у їх взаємних правах та обов'язках. Правовий режим ГУ закріплюється відповідно у Конституції України, Законі України «Про громадянство України», міжнародних договорах. Законодавство України про громадянство ґрунтується на таких принципах: 1) єдиного громадянства 2) запобігання виникненню випадків безгромадянства; 3) неможливості позбавлення громадянина України громадянства України; 4) визнання права громадянина України на зміну громадянства; 5) неможливості автоматичного набуття громадянства України іноземцем чи особою без громадянства внаслідок укладення шлюбу з громадянином України або набуття громадянства України його дружиною (чоловіком) та автоматичного припинення громадянства України одним з подружжя внаслідок припинення шлюбу або припинення

громадянства України другим з подружжя; 6) рівності перед законом громадян України незалежно від підстав, порядку і моменту набуття ними громадянства України; 7) збереження громадянства України незалежно від місця проживання громадянина України.

**Громадянське суспільство** - це: по-перше, суспільство з розвиненими відносинами між його членами, яке не залежить від держави, а лише взаємодіє з нею. Держава втручається в життя суспільства тільки в найважливіших питаннях, визначених законом; по-друге, спільність вільних, рівноправних людей, які проживають на визначеній території, об'єднаних системою суспільних відносин, що служать основою реалізації їхніх загальних і особистих інтересів, забезпечених державою.

**Громадянське суспільство (ознаки):** 1) визнання людини, її прав і свобод найвищою суспільною цінністю; 2) пріоритет людини над суспільством, а суспільства – над державою, що існує насамперед як регулятор відносин і гарант здійснення прав особи; 3) рівноправність і захищеність усіх форм власності, насамперед приватної; 4) подолання відчуження людини від засобів виробництва, знарядь праці та результатів своєї трудової діяльності; 5) забезпечення економічної свободи та їхніх об'єднань; 6) наявність плюралізму в усіх сферах матеріального і духовного життя; 7) надійна й ефективна система соціального захисту кожної людини; 8) ідеологічна та політична свобода особистості, наявність демократичних інститутів і механізмів, які забезпечують кожній людині можливість активного впливу на державну політику.

## **Д**

**Давність позовна** – встановлений законом строк для захисту порушеного права у суді. Перебіг Д.п. починається з того моменту, коли особа узнала про чи повинна була знати

про порушення свого права. Закінчення строк Д.п. погашає суб'єктивне право і тягне за собою неможливість його здійснення у примусовому порядку. Поряд з цим, не дивлячись на закінчення строку Д.п., зацікавлена особа має право звернутися за вирішенням спору до суду, який не може відмовити у прийнятті позову. При відсутності поважних причин пропуску Д.п. суд відмовляє у задоволенні позову. При наявності поважних причин він може поновити строки Д.п. і розглянути справу по суті (ст.ст. 72-73 ЦПК України; 7, 50-53 ГПК України; 89-90 КПК України).

**Давність виконання обвинувального вироку** – встановлений законом строк, по закінченні якого обвинувальний вирок, якщо він не був приведений у виконання, не може бути виконаний. Закон встановлює диференційовані строки Д.в.о.в. (у залежності від тяжкості призначеного засудженому покарання), котрі прирівнюються відповідно: 1) два роки - у разі засудження до покарання менш суворого, ніж обмеження волі; 2) три роки - у разі засудження до покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі за злочин невеликої тяжкості; 3) п'ять років - у разі засудження до покарання у виді позбавлення волі за злочин середньої тяжкості, а також при засудженні до позбавлення волі на строк не більше п'яти років за тяжкий злочин; 4) десять років - у разі засудження до покарання у виді позбавлення волі на строк понад п'ять років за тяжкий злочин, а також при засудженні до позбавлення волі на строк не більше десяти років за особливо тяжкий злочин; 5) п'ятнадцять років - у разі засудження до покарання у виді позбавлення волі на строк більше десяти років за особливо тяжкий злочин. Строки давності щодо додаткових покарань визначаються основним покаранням, призначеним за вироком суду. Перебіг давності зупиняється, якщо засуджений ухиляється від відбування покарання. У цих випадках перебіг давності відновлюється з дня з'явлення засудженого для відбування покарання або з дня його затримання. У цьому разі строки давності, передбачені пунктами 1-3 подвоюються. Питання про застосування

давності до особи, засудженої до довічного позбавлення волі, вирішується судом. Якщо суд не визнає за можливе застосувати давність, довічне позбавлення волі замінюється позбавленням волі. Давність не застосовується у разі засудження за злочини проти миру та безпеки людства, передбачені статтями 437-439 та частиною першою статті 442 КК України (ст. 80 КК України).

**Давність притягнення до кримінальної відповідальності** - встановлений законом строк, по закінченні якого особа, що скоїла злочин, не підлягає кримінальній відповідальності. Строки Д.п.д.к.в. визначені диференційовано, у залежності від тяжкості скоєного злочину, виду та розміру стягнення за нього встановленого і можуть бути такими: 1) два роки - у разі вчинення злочину невеликої тяжкості, за який передбачене покарання менш суворе, ніж обмеження волі; 2) три роки - у разі вчинення злочину невеликої тяжкості, за який передбачене покарання у виді обмеження або позбавлення волі; 3) п'ять років - у разі вчинення злочину середньої тяжкості; 4) десять років - у разі вчинення тяжкого злочину; 5) п'ятнадцять років - у разі вчинення особливо тяжкого злочину. Питання про застосування давності до особи, що вчинила особливо тяжкий злочин, за який згідно із законом може бути призначено довічне позбавлення волі, вирішується судом. Давність не застосовується у разі вчинення злочинів проти миру та безпеки людства, передбачених у статтях 437-439 і частині першій статті 442 КК України (ст. 49 КК України).

**Делегована правотворчість** – передбачене законом видання нормативних актів за уповноваженням одного органу держави іншим. Д.п. може здійснюватися у вигляді попереднього дозволу органу держави іншому органу видавати нормативно-правові акти по регулюванню відносин, що входять до предмету ведення першого. Делегування має місце у процесі санкціонування державою норм, що видаються громадськими об'єднаннями. Делегована правотворчість поширена у Іспанії, Мексиці, Німеччині, де існує сукупність нормативно-правових актів,

прийнятих виконавчою владою за уповноваженням парламенту і маючих силу закону.

**Делікт** – правопорушення, яке спричиняє шкоду суспільству, державі, особистості і є підставою до притягнення особи до передбаченої законом відповідальності (Див.: Правопорушення).

**Деліктна відповідальність** – інститут цивільного права, що визначає міру державного впливу за спричинення майнової шкоди, а також посягання на абсолютні немайнові права, за скоєння цивільного правопорушення – делікту. Д.в. полягає у покладенні обов'язку відновити майнове становище потерпілого чи усунути шкоду, нанесену абсолютним немайновим правам при наявності умов, вказаних законом.

**Деліктоздатність** – це здатність суб'єкта нести юридичну відповідальність за скоєні правопорушення.

**Демократія** – організація влади у державі, при якій забезпечується виборність вищих органів влади і участь населення у рішеннях державних справ, здійснюється повага до основних прав та свобод громадянина, здійснюються, засновані на народовладді, принципи функціонування усіх ланок державного апарату. Д. засновується на принципах: народного суверенітету, політичної волі, поваги до основних прав та свобод людини і громадянина, рівноправ'я, виборності органів влади, поділу влад, гласності, прийняття рішення більшістю з урахуванням думки меншості. Розрізняють наступні форми демократії: 1) безпосередню (референдум, мітинг, збори громадян); 2) представницьку, що передбачає вираз волі народу через обраних ним представників (депутатів); 3) організація діяльності державного апарату на демократичних принципах.

**Денонсація** – відмова держави від двостороннього (чи вихід з багатостороннього) міжнародного договору з попередженням, що зроблене у порядку і строки, передбачені у самому міжнародному договорі. Крім міжнародних договорів, що укладаються з передбаченням можливостей їх

денонсації, є міжнародні договори, які забороняють їх денонсацію при певних обставинах чи у будь-який час. Д. багатосторонніх договорів має силу тільки для тієї держави, що його денонсувала; між іншими його учасниками договір продовжує діяти.

**Депутат** – виборний повноважний представник народу у вищому (народний депутат України) і місцевому (депутат місцевої Ради народних депутатів України) органах влади. Правовий статус Д. визначається Конституцією України та законами України «Про статус народних депутатів України» від 17.11.1992 р., «Про статус депутатів місцевих рад» від 11.07.2002 р. Порядок обрання народних депутатів здійснюється на підставі Законів України «Про вибори народних депутатів України» від 25.03.2004 р. та «Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів» від 06.04.2004 року на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування. Вибори Д. здійснюються на засадах пропорційної системи з обранням депутатів у багатомандатному загальнодержавному виборчому окрузі за виборчими списками кандидатів у депутати від політичних партій, виборчих блоків політичних партій.

**Де-факто** – одна з форм визнання у якості офіційного того чи іншого об'єкту очевидного, але ще не завершеного по суті. Звичайно визнання де-факто передбачає у майбутньому настання певних правових наслідків, однак воно все ж іще носить тимчасовий характер, є перехідним, попереднім етапом переходу до визнання де-юре. Інститут де-факто застосовується у міжнародному праві, але можливі випадки його використання й у вітчизняних галузях права (наприклад, допущення і відпрацювання версій у юридичному процесі).

**Де-юре** – повне, кінцеве і офіційне визнання якої-небудь обставини чи суб'єкта у якості юридичного (наприклад,

визнання батьківства дитини, народженої у незареєстрованому шлюбі). Визнання де-юре входить до компетенції тільки уповноважених на те суб'єктів і завжди пов'язане з настанням певних юридичних наслідків.

**Джерело права** – 1) система правоутворюючих факторів – економічних, соціально-політичних, соціально-психологічних, духовних і т.п.; 2) зовнішня форма існування юридичних норм, узагальнення інформації про них; 3) фактичне джерело норм права. Історично склалися такі джерела права: правовий звичай, прецедент, нормативний акт, нормативний договір.

**Держава** (В. Галуцько) – це форма організації політичної влади в суспільстві, яка володіє суверенітетом і здійснює управління суспільством на основі права з допомогою спеціального публічно-правового механізму в інтересах всього населення та постає гарантом забезпечення прав і свобод людини і громадянина.

**Держава** (В. Копеєйчиков, О. Скакун) – це суверенна політико-територіальна організація суспільства, що володіє владою, яка здійснюється державним апаратом на основі юридичних норм, що забезпечують захист і узгодження суспільних, групових, індивідуальних інтересів зі спиранням, у разі потреби, на легальний примус.

**Держава** (В. Шкарупа, Р. Каложний) – це суверена, політико-територіальна організація влади певної частини населення в соціально неоднорідному суспільстві, що має спеціальний апарат управління і примусу, здатна за допомогою права робити свої веління загальнообов'язковими для населення всієї країни, а також здійснювати керівництво та управління загальносуспільними справами.

**Держава** (О. Зайчук, Н. Оніщенко) - це особлива організація публічної влади одного класу, блоку класових сил, соціальної групи, всього народу, що має спеціальний апарат управління та примусу, є офіційним представником суспільства і забезпечує його інтеграцію.

**Держава** (В. Петров) – це політико-територіальна суверенна організація публічної влади класового суспільства, що має у своєму розпорядженні спеціальні органи управління та примусу, які покликані захищати інтереси пануючого класу.

**Держава** (О. Черданцев) – це територіальна, суверена організація політичної влади в неоднорідному суспільстві, що з допомогою законів робить свої веління обов'язковими, забезпечує їх організованим примусом і володіє монополією на збір податків.

**Держава** (ознаки) – це її риси, властивості та особливості як соціально-правової організації суспільства: 1) *територія* визначна світовою спільнотою, яка охоплює все населення у просторових кордонах. Територія – матеріальна основа існування держави. Сама територія не породжує державу, вона тільки створює простір, у межах якого держава поширює владу на населення, яке проживає в ній. Самостійність проявляється у здатності державної влади самостійно видавати загальнообов'язкові для всього суспільства правила поведінки, встановлювати і забезпечувати єдиний правопорядок, визначати права й обов'язки громадян, посадових осіб, державних, партійних і громадських організацій. На зовнішньополітичній арені суверенітет держави проявляється в незалежності та рівноправності у відносинах з іншими державами. Таким чином, державний суверенітет всередині країни і поза нею виявляється у винятковому, монопольному праві держави вільно вирішувати всі свої справи без стороннього втручання; 2) *населення*, яке пов'язане з нею громадянством чи підданством. Територіальна ознака породжує

громадянство – юридичний зв'язок особи з даною державою, який виражається у взаємних правах і обов'язках. Громадянин держави набуває: а) право на заступництво і захист держави; б) обов'язок підкорятися державно-владним велінням; 3) *публічна влада*, держава – це така влада, яка не зливається з суспільством, а стоїть над ним, це система спеціальних професійних органів, що виконують функції, пов'язані з управлінням суспільними інтересами, держава формально зовні представляє все суспільство. Держава є організацією влади, яка має у своєму підпорядкуванні апарат примусу (армія, поліція, виправні установи), побудований на правовій основі; 4) *право на збір податків* - держава володіє монополієм правом на збір податків на своїй території. Вона є організацією влади, фінансову основу діяльності якої становлять податки; 5) *право на встановлення норм права* - держава встановлює загальнообов'язкові правила поведінки (правові норми), які розробляються, приймаються нею та охороняються від порушень. Без права держава існувати не може. Право юридично оформляє державу і державну владу і тим самим робить їх легітимними (легальними), тобто законними. Держава здійснює свої функції у правових межах. Право вводить функціонування держави і державної влади в рамки законності, підпорядковує їх конкретному правовому режиму; 6) *право на застосування засобів державного примусу* у випадку порушення особами норм права; 7) *зовнішні атрибути* - держава встановлює, використовує та захищає свої формально виражені індивідуальні зовнішні атрибути – прапор, герб, гімн тощо.

**«Держава благоденства»** - теорія, що отримала розповсюдження у буржуазних країнах після II світової війни серед правих соціалістів, лібералів ( Дж. Мюрдаль, Дж. Стречі, А. Пігу, Д. Нейл, В. Мунц та ін.). Вона стала протипологом, антиподом володарюючої раніше теорії «держави нічного сторожа» («мінімальної держави»), що обумовлювалася невтручанням держави у економічну сферу,

у відношення робочого та підприємця, у соціальні питання. Теорія «Д.б.» взяла за свою основу ідею англійського економіста Дж.-М. Кейнса, згідно якої втручання держави у економічне життя є панацеєю від усіх соціальних негараздів, засобом згладжування класових протиріч, оздоровлення та стабілізації економіки. Прибічники теорії «Д.б.» («максимальної держави») стверджували, що у ХХ сторіччі держава змінила свою попередню класову сутність, стала надкласовою, «державою благоденства» для усіх, завдяки перерозподілу національного доходу і встановлення прогресивних податків. Підтвердження своєї теорії вони знаходили на практиці: створений державний сектор у економіці, попереджаються економічні кризи, проводиться політика зайнятості робітників, надаються соціальні послуги членам суспільства тощо.

**Держава в політичній системі суспільства.** З виникненням держави в суспільстві з'явилася нова сфера суспільних відносин, а саме політичних. Політика – це сфера діяльності, пов'язана з відносинами між різними соціальними групами, ядром якої є проблема завоювання, утримання і використання державної влади, а також організація соціального життя. Політика здійснюється з приводу і для досягнення державної влади. Будь-яка проблема набуває політичного характеру, якщо її рішення пов'язане з класовими інтересами, проблемою влади. Суб'єктами політики є класи, нації, соціальні угруповання, об'єднання громадян, політичні партії, держава. Політична сфера суспільства структурована, утворює складну систему. Система – це певна кількість взаємопов'язаних елементів, що утворюють стійку цілісність, мають певні інтегровані особливості та внутрішні закономірності, притаманні самій спільноті. Політична система суспільства у широкому розумінні – це цілісний комплекс явищ, які існують у суспільстві для здійснення політичної влади. Політична система у вузькому розумінні – це обумовлена економічними, соціокультурними, ідеологічними факторами сукупність взаємопов'язаних державних і недержавних

організацій, інститутів, які безпосередньо чи опосередковано беруть участь у реалізації політичної влади чи впливі на неї. На відміну від інших систем політичну систему суспільства характеризує ряд специфічних рис: участь у розв'язанні таких загальнолюдських завдань, як інтеграція суспільства, розподіл у ньому матеріальних і духовних цінностей; монополія на державний примус у масштабах всього суспільства і використання для цього спеціального апарату; досить складна внутрішня будова, що включає різноманітні політичні організації, принципи, норми, механізми комунікації, які забезпечують прямий і зворотний зв'язок соціальних груп і членів суспільства з політичною владою; в її рамках виробляється політична лінія, економічна соціальна, культурна й інші форми політики; через її інститути здійснюється політичне керівництво й управління суспільством. Отже, політична система суспільства – це інтегрована сукупність політичної влади, суб'єктів, відносин, політичних організацій і політичної культури суспільства, яка забезпечує його соціальну стабільність, соціальний порядок і яка має певну соціально-політичну орієнтацію. *Основними функціями політичної системи* є: визначення цілей і завдань суспільства; вироблення програм його життєдіяльності; мобілізація ресурсів суспільства на їх досягнення; інтеграція всіх елементів суспільства навколо загальних соціально-політичних цілей і цінностей; легітимація (приведення реального політичного життя у відповідність із офіційними нормами). Держава займає провідне місце в політичній системі. Це зумовлено тим, що держава перебуває в центрі політичної діяльності: навколо неї, навколо здобуття державної влади точиться політична боротьба. В історії суспільства держава була першим інструментом, знаряддям політики. Політика з'явилася з виникненням держави. І тільки поступово формуються інші соціальні інститути – спілки, громадські організації, партії, політичні рухи, що стали брати участь у політичному житті, у боротьбі за державну владу. Сучасна держава має суверенну владу, уособлює суверенітет народу та суверенітет нації і є

результатом реалізованого права на самовизначення; постає офіційним представником усього народу через вищий представницький орган законодавчої влади; забезпечує права громадян; виконує різні загальносоціальні функції; має спеціальний апарат управління і примусу; встановлює обов'язкові для всіх правила поведінки у вигляді правових норм, за допомогою яких регулює суспільні відносини. Оскільки основним засобом соціального регулювання в соціально неоднорідному суспільстві є право, воно так само, як і держава, займає особливе місце в політичній системі. Право є необхідним стабілізаційним фактором політичної системи. Впорядкованість і стабільність політичних відносин, регульованих правом, забезпечуються тим, що норми права розраховані на тривале існування в часі і реалізуються в чітко регламентованих процесуальних формах. Право впливає на політику в кількох напрямках. Насамперед за допомогою норм публічного права, відображеного в Конституції та конституційних законах, закріплюються політичний лад суспільства, порядок формування й функціонування державних органів, виборче право, діяльність політичних організацій і рухів, поділ влади, політичні свободи громадян. Право надає легітимності політичним рішенням. Поняття *л е г і т и м н о с т і* означає визнання державної влади та її рішень суспільством, обґрунтованість і необхідність цієї влади та її носіїв. У вузькому розумінні поняття легітимності характеризує законність влади та її рішень. Право встановлює межі цивілізованої політичної діяльності. Такі межі закріплені в офіційних документах і забезпечені силою держави й авторитетом суспільства. Тому всі структурні елементи політичної системи, зокрема й сама держава, змушені реалізовувати свої політичні запити з урахуванням цих меж.

**Держава соціально-демократичної орієнтації** – це перехідний тип держави, який існує в період переходу від буржуазної до соціальної держави. Це організація політичної влади більшості населення, яка забезпечує необхідний консенсус усіх його частин та перехід до утворення умов,

потрібних для повного і безперешкодного здійснення основних прав людини і прав нації та прогресу суспільства на засадах соціальної демократії. У сучасних умовах вчені виділяють два основних різновиди держав такого типу: а) держави, які існують у економічно розвинутих країнах соціально орієнтованого капіталізму; б) держави, які існують у країнах, що переходять від авторитарно-бюрократичного ладу, псевдосоціалізму до громадянського суспільства і перетворюються з організацій тоталітарної влади партійно-управлінської верхівки на організацію влади більшості населення.

**Держава соціальної демократії** – це організація політичної влади трудівників – власників, що реально забезпечує максимальне здійснення і захист основних прав людини, прав нації і народу на загальнолюдських засадах свободи, справедливості й соціального розвитку дозволяють прогнозувати утворення такого суспільства.

**Державна влада** – форма політичної влади, що здійснює керування суспільством від імені народу на всій території держави шляхом державного апарату, видання і доведення до реалізації загальнообов'язкових правових норм, що представляє державу у зовнішніх відносинах. Д.в. юридично здійснює загальнообов'язкову волю суспільства, має монопольне право видавати закони і спирається на апарат примусу як на один із засобів для дотримання законів і інших правових актів. Д.в. володіє властивістю суверенності. У країнах з демократичним режимом єдиним джерелом Д.в. визнається народ. Обмеженість Д.в. законом є одним з основоположних принципів правової державності.

**Державна дисципліна** – режим володарювання закону у взаємовідносинах між органами держави, посадовими особами, іншими уповноваженими суб'єктами, що виражається у вимозі виконання кожним суб'єктом своїх обов'язків, не перевищення ним своїх повноважень, не

посягання на права та не обмеження інтересів інших суб'єктів. В основі Д.д. лежить виконавча дисципліна, добросовісне відношення посадових осіб до виконання покладених на них обов'язків.

**Державна служба** – діяльність робітників державних органів і організацій по практичному здійсненню їх функцій та задач у відповідності з посадовими повноваженнями, правами та обов'язками. На Д.с. у широкому сенсі знаходяться особи, які знаходяться у штаті державних підприємств, установ та організацій, що виконують функції управлінського обслуговуючого, виховного чи допоміжного характеру (інженери, педагоги, лікарі, наукові співробітники тощо). Д.с. у вузькому розумінні представляє собою діяльність окремого різновиду державних службовців – посадових осіб, що виконують функцію по управлінню від імені держави на професійних началах. Відповідно до ст. 3 Закону України «Про державну службу», державна служба ґрунтується на таких основних принципах: служіння народу України; демократизму і законності; гуманізму і соціальної справедливості; пріоритету прав людини і громадянина; професіоналізму, компетентності, ініціативності, чесності, відданості справі; персональної відповідальності за виконання службових обов'язків і дисципліни; дотримання прав та законних інтересів органів місцевого і регіонального самоврядування; дотримання прав підприємств, установ і організацій, об'єднань громадян.

**Державний службовець** - особа, яка займає посаду у державних органах, їх апараті щодо практичного виконання завдань і функцій держави та одержують заробітну плату за рахунок державних коштів (ст. 1 Закону України «Про державну службу»). Право на державну службу мають громадяни України незалежно від походження, соціального і майнового стану, расової і національної приналежності, статі, політичних поглядів, релігійних переконань, місця

проживання, які одержали відповідну освіту і професійну підготовку та пройшли у встановленому порядку конкурсний відбір. Д.с. у залежності від характеру здійснюваних функцій поділяються на керівників, спеціалістів, технічний персонал, допоміжно-обслуговуючий персонал. Особливу групу Д.с. складають посадові особи, особливість правового статусу яких у тому, що вони здійснюють державно-владні повноваження.

**Державне право** – галузь права, що представляє собою сукупність правових норм, які закріплюють основи суспільного і державного устрою, правового положення громадян та їх права, свободи і обов'язки, систему державних органів. Д.п. регулює порядок обрання вищих і місцевих органів влади, закріплює структуру, компетенцію і порядок діяльності вищих і місцевих органів державної влади і самоврядування, їх взаємовідносини між собою. Джерелами Д.п. є Конституція, Конституційні закони, інші нормативно-правові акти, які містять державно-правові норми чи регулюють державно-правові відносини (декларації про права та свободи громадян; закони про вибори, референдум, органи державної влади і управління і т.п.).

**Державний апарат** – це система органів, за допомогою яких здійснюється державна влада, виконуються функції держави, досягаються різноманітні цілі та завдання держави. Він є важливим складовим елементом будь-якої держави, що забезпечує управління державними і громадськими справами. В основу побудови та функціонування державного апарату будь-якої країни покладаються об'єктивні та суб'єктивні фактори. Саме вони визначають особливості внутрішньої структури, характер, завдання, форми та методи діяльності апарату. Ознаки державного апарату: це система створених державою структур, що мають форму органу держави; наявність виключно владних повноважень, які визначають функціональне призначення органу; наявність чиновників,

що реалізують повноваження від імені держави на професійній основі; наявність нормативно закріпленої структури та законодавчо визначених повноважень (компетенції); зв'язаність з державою, оскільки всі рішення відображають її волю та приймаються від її імені; фінансування з бюджету; забезпечення реалізації державних функцій і завдань з управління суспільством; система органів, розподілених за принципом поділу влади на законодавчу, виконавчу та судову; система органів, наділених матеріально-технічними та організаційними засобами, що забезпечують реалізацію повноважень.

**Державний гімн** – пісня, що разом з державними гербом та прапором є офіційним символом держави. Д.г. повинний виконуватися у точній відповідності з музичною редакцією і текстом, затвердженим законом. При публічному виконанні Д.г. присутні вислуховують гімн стоячи та мовчки, що є знаком поваги; чоловіки знімають головний убір чи прикладають до нього руку. Виконання Д.г. у військових частинах, на військових кораблях, суднах, а також віддання військового вітання регламентується військовими статутами.

**Державний (політичний) режим** – це сукупність чи система способів, прийомів, методів здійснення, реалізації державної (політичної влади) в суспільстві, що відображають її характер і зміст з точки зору співвідношення демократичних та антидемократичних засад *Демократичний* – це режим, за якого держава (політична) влада здійснюється з дотриманням основних прав людини, із забезпеченням легальних можливостей вільного волевиявлення і врахування інтересів усіх груп населення через демократичні інститути (вибори, референдуми, засобами масової інформації), діяльність різноманітних громадських об'єднань, які представляють ці інтереси і впливають на вироблення та здійснення політики. Основні ознаки демократичного режиму: легітимне проведення

виборів вищих і місцевих представницьких органів; плюралізм у політичній, економічній, ідеологічній та духовній сферах життєдіяльності людей; рівноправність людей, гарантія здійснення ними своїх прав, виконання своїх обов'язків; демократизм правосуддя, пріоритет методів переконання перед методами примусу; вільне існування всіх форм власності; пріоритет загальнолюдських цінностей.

*Авторитарний режим* – це стан політичного життя, коли влада зосереджується в руках однієї особи або правлячої верхівки; за якою державна влада здійснюється шляхом скасування чи обмеження основних прав людини; стримується діяльність політичних партій та інших суспільних угруповань, народ не визнається основним носієм і сувереном влади; дії державних органів і громадських організацій суворо регламентуються, а можливості опозиції зведені до мінімуму, допускаються політичні репресії; відбувається формалізація і спрощення політичних процедур та інститутів, що пов'язують державу і суспільство.

*Антидемократичний режим* – це режим, коли державна влада здійснюється шляхом обмеження або порушення основних прав людини, коли заборонено легальну діяльність політичних партій і громадських об'єднань, які перебувають в опозиції.

*Тоталітарний режим* – це спосіб організації державно влади, за яким здійснюється монопольний контроль над всіма сферами життя суспільства і над особистістю. Це крайня форма авторитарного режиму. Його основні ознаки: життєдіяльність суспільства і кожного окремо взятого громадянина абсолютно регламентована; влада на всіх рівнях формується закрито однією чи декількома особами з правлячої верхівки; влада не контролюється населенням; наявне розмежування політичних сил, як правило, влада належить одній партії; будь-яке відхилення від встановлених правил негайно придушується.

**Державний суверенітет** – це властивість державної влади, яка полягає в її верховенстві, самостійності, повноті й незалежності. Верховенство і повнота державної влади всередині країни означає універсальність її впливу на все населення, на всі партії та громадські організації цієї країни; можливість скасувати всяке рішення будь-яких інших суспільних і політичних організацій; наявність у неї таких засобів впливу, яких ніяка інша суспільна влада не має (армія, поліція чи міліція, в'язниці та ін.) Відрізняють дві сторони державного суверенітету: *внутрішню*: виражає верховенство і повноту державної влади відносно до усіх інших організацій у політичній системі суспільства, її монопольне право на законодавство, управління і юрисдикцію усередині країни в межах усієї державної території; *зовнішню*: виражає незалежність і рівноправність держави як суб'єкта міжнародного права у взаємовідносинах з іншими державами, недопустимість втручання у внутрішньодержавні справи ззовні. Внутрішній суверенітет називають ще законодавчим суверенітетом, оскільки він припускає право законодавчої влади видавати закони.

**Державний суверенітет України.** Носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ. Народ здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування (ст. 5 Конституції України). Юридичне оформлення суверенітету України проходило у декілька етапів: 16 липня 1990 р. Верховною радою УРСР було прийнято Декларацію про державний суверенітет України; 24 серпня 1991 р. Верховною радою УРСР було проголошено Акт проголошення незалежності України; 1 грудня 1991 року було проведено референдум, що затвердив акт від 24 серпня 1991 р. Потім почався період визнання незалежності іншими державами, спочатку — Польщею (2 грудня 1991 р.); практично одночасно — Канадою (2 грудня 1991 р.), яка ще у вересні 1991-го підписала «Декларацію про відносини між Україною та Канадою» — документ, який, суттєво вплинув на позицію інших західних політиків і дипломатів; Кінцеве юридичне

оформлення питань суверенітету в Україні здійснено в Конституції України.

**Державний устрій** – 1) поняття, що охоплює питання, які торкаються державного строю у цілому, устрою усієї держави: соціально-економічні та політичні основи держави, засади взаємовідносин громадянина і держави, територіальний устрій держави, систему державних органів; 2) у вузькому сенсі це поняття відображає територіальну організацію державної влади, охоплює внутрішній розподіл території держави на основні частини, їх правовий статус, взаємовідносини між державою у цілому та її складовими частинами.

**Державні органи** – це колективи службовців, що створюються для реалізації владних функцій: законодавчі, виконавчі, судові сферою діяльності є політична влада. Система даних органів йменується апаратом держави. Він є важливим складовим елементом будь-якої держави, що забезпечує управління державними і громадськими справами. Разом із удосконаленням суспільства ускладнюється процес управління та удосконалюється діяльність державного апарату. Від простого примітивного панування держави він розвивається до різних форм — до законодавчої, адміністративної, судової, поліцейської, фіскальної, фінансової, культурної діяльності. В основу побудови та функціонування державного апарату будь-якої країни покладаються об'єктивні та суб'єктивні фактори. Саме вони визначають особливості внутрішньої структури, характер, завдання, форми та методи діяльності апарату. При цьому необхідно зазначити, що апарат держави є не простим об'єднанням різноманітних структур, а упорядкованою, єдиною, чітко організованою системою. Апарат характеризується наступними особливостями: це система створених державою структур, що мають форму органу держави; наявність виключно владних повноважень, які визначають функціональне призначення органу; наявність чиновників, що реалізують повноваження від імені держави на професійній основі; наявність нормативно закріпленої структури та законодавчо визначених повноважень

(компетенції); зв'язаність з державою, оскільки всі рішення відображають її волю та приймаються від її імені; фінансування з бюджету; забезпечення реалізації державних функцій і завдань з управління суспільством; система органів, розподілених за принципом поділу влади на законодавчу, виконавчу та судову; система органів, наділених матеріально-технічними та організаційними засобами, що забезпечують реалізацію повноважень.

**Державні органи** (види). Основним призначенням органів законодавчої влади є законодавча діяльність. У демократичних державах вони займають центральне місце у апараті держави. Представницькі органи поділяють на вищі та місцеві. До вищих належать парламенти, однією з функцій яких є прийняття законів. У деяких випадках парламент передає частину повноважень іншим структурам. Виникаюча при цьому система актів іменується делегованим законодавством. Обсяг повноважень парламенту залежить від належності держави до певного виду за формою правління. У парламентських країнах вищий законодавчий орган перебуває під значним впливом уряду. У президентських республіках парламент у формально-юридичному значенні є більш незалежним. Законодавча ініціатива належить депутатам, парламент не може бути розпущений президентом, хоча виконавча влада має багато шляхів впливу на парламент. Єдиним органом законодавчої влади в Україні є парламент — Верховна Рада України. Місцеві органи влади забезпечують здійснення влади на місцях. Виконавчо-розпорядчу діяльність здійснюють органи виконавчої влади. Систему органів виконавчої влади, наприклад, в Україні створюють Кабінет Міністрів України, міністерства, відомства і державні комітети та місцеві державні адміністрації. Для здійснення повноважень з конкретизації законодавчих положень та прийняття підзаконних актів ці органи наділяються оперативною самостійністю. Особливе місце у структурі державного апарату належить системі судових органів. Основним їх призначенням є здійснення правосуддя. Діяльність елементів судової системи засновується на принципах незалежності суддів,

самостійності у вирішенні передбачених законодавче питань, гласності судочинства. Відповідно до Конституції судочинство в Україні здійснюється Конституційним Судом України та судами загальної юрисдикції.

**Державно-правова закономірність** – об’єктивний, необхідний, стійкий, сутнісний і загальний зв’язок (співвідношення, залежність), що складається між основними державно-правовими явищами та інститутами (можливо, у взаємодії з іншими суспільними явищами та процесами), що проявляється як об’єктивно обумовлена превалююча тенденція, що обумовлює у концентрованому вигляді природу, вихідні орієнтири у розвитку і функціонуванні державної організації і правової системи, їх дійсне місце і роль у громадянському суспільстві. Серед Д.-п. з. слід виділяти підвищення ролі особистості як центру розвитку державно-правових інститутів; формування правової державності; формування правової держави, адекватної громадянському суспільству; поглиблення демократичних засад в організації та діяльності державних інститутів тощо.

**Дефініція юридична** – встановлення і формальне закріплення сенсу того чи іншого терміну, за допомогою якого позначається відповідне явище, що має юридичне значення (наприклад, визначення поняття правопорушення у адміністративному законодавстві – ст. 9 КУпАП). Д.ю. є нетиповим приписом і, закріплена у законі виконує регулятивну функцію. Дотримання вимог, закріплених у Д.ю. обов’язкове і порушення їх тягне настання негативних наслідків.

**Дієздатність** - це здатністю громадянина своїми власними діями набувати права і обов’язки, самостійно реалізовувати їх, нести відповідальність за свої дії та керувати своїми вчинками. Дієздатність передбачає здатність розпоряджатись правами та виконувати обов’язки. Наявність дієздатності свідчить про те, що громадянин здатний чинити дії, що породжують юридичні наслідки. Повністю дієздатна

особа – це повнолітня особа, яка є психічно здоровою та розумово повноцінною, тобто такою, що усвідомлює значення своїх дій та несе за них відповідальність. Повною мірою дієздатність проявляється з моменту досягнення повноліття, а до того часу доповнюється дієздатністю батьків. Отже, дієздатність на відміну від правоздатності залежить від віку та стану психічного здоров'я і розумової повноцінності особи.

**Дія нормативно-правових актів у часі, просторі та за колом осіб.** Нормативно-правові акти мають межі своєї дії у трьох вимірах – у часі, просторі та за колом осіб. У часі нормативно-правові акти вступають в силу: з моменту прийняття чи опублікування; з моменту, вказаного в акті чи законі, що його затверджує; по закінченні встановленого терміну після опублікування. Припиняється дія нормативного акту: внаслідок прямої вказівки; у зв'язку з прийняттям нового акта, що його замінює; по закінченні терміну встановленого в ньому. У просторі: діють на всій території України; діють лише на частині її території (локальні акти). *За колом осіб:* громадяни України, незалежно від території; іноземні громадяни; особи без громадянства; держава в цілому та зокрема державні органи.

**Діяння злочинне** – у кримінальному праві суспільно небезпечна, протиправна, вольова поведінка особи у формі дії чи бездіяльності, що посягає на охоронювані кримінальним законом суспільні відносини. Д.з. завжди представляє собою єдність психічного та фізичного, тобто це конкретних акт поведінки особи у формі дії чи бездіяльності, що здійснюється винно (з умислом чи за необережністю), з визначеним мотивом та конкретною метою. Дія – це активна, усвідомлена суспільно небезпечна поведінка особи. Усі дії можуть поділятися на прості та складні (що включають у себе комплекс рухів тіла), фізичні і інформаційні (вербальні). Бездіяльність - пасивна, суспільно небезпечна поведінка, що міститься у невиконанні особою трьох дій, які вона могла б скоїти

**Дігести** – важлива частина кодифікації римського права, що створена після падіння Західної Римської імперії при візантійському імператорові Юстиніані. Д. складаються вилучення з класичних творів римських юристів і за своїм змістом поділяються на три великі частини: уривки з творів римських юристів, що відносяться до давнього римського права виражені у законах та звичаях; уривки з творів, що присвячені преторському праву, яке утворилося пізніше; уривки різних творів практичного характеру. Кожний уривок, розміщений у Д. помічений ім'ям автора і назвою твору, з якого він узятий. Д. також носять грецьку назву «пандекти».

**Дізнання** – у кримінальному процесі одна з форм розслідування. Відрізняється від досудового слідства по суб'єкту, предмету (підслідності) і об'єму прав учасників процесу. Д. здійснює відповідно до ст. 101 КПК України: 1) міліція; 2) податкова міліція - у справах про ухилення від сплати податків і зборів (обов'язкових платежів), страхових внесків на загальнообов'язкове державне пенсійне страхування, а також у справах про приховування валютної виручки; 3) органи безпеки — у справах, віднесених законом до їх відання; 4) начальники органів управління Військової служби правопорядку у Збройних Силах України та їх заступники з питань провадження дізнання - у справах про злочини, вчинені військовослужбовцями Збройних Сил України та військовозобов'язаними під час проходження ними зборів, працівниками Збройних Сил України під час виконання ними службових обов'язків або в розташуванні військової частини, а командири (начальники) військових частин, з'єднань, начальники військових установ - у справах про злочини, вчинені підлеглими їм військовослужбовцями і військовозобов'язаними під час проходження ними зборів, а також у справах про злочини, вчинені працівниками Збройних Сил України у зв'язку з виконанням ними службових обов'язків або в розташуванні військової частини, з'єднання, установи чи на військових об'єктах; 5) командири кораблів - у справах про злочини, вчинені підлеглими їм військовослужбовцями, а також у справах про

злочини, вчинені працівниками Збройних Сил України у зв'язку з виконанням ними службових обов'язків під час походу за межами України; 6) митні органи — в справах про контрабанду; 7) начальники установ виконання покарань, слідчих ізоляторів — у справах про злочини проти встановленого порядку несення служби, вчинені працівниками цих установ, а також у справах про злочини, вчинені в розташуванні зазначених установ; 8) органи державного пожежного нагляду — у справах про пожежі і порушення протипожежних правил; 9) органи прикордонної служби - у справах про незаконне переправлення осіб через державний кордон та у справах про використання завідомо підроблених документів при перетинанні державного кордону; 10) капітани морських суден, що перебувають у далекому плаванні; 11) командири підрозділів Державної спеціальної служби транспорту - у справах про злочини, вчинені підлеглими їм військовослужбовцями і військовозобов'язаними під час проходження ними зборів, а також у справах про злочини, вчинені працівниками Державної спеціальної служби транспорту у зв'язку з виконанням ними службових обов'язків або в розташуванні відповідного підрозділу Державної спеціальної служби транспорту.

Слід також розрізняти орган Д. та особу, що проводить дізнання. Орган дізнання представляє його керівник. Особи, які проводять дізнання – посадові особи, що уповноважені на його здійснення. Вказані особи, на відміну від слідчого, не тільки вчиняють слідчі дії, але й здійснюють необхідні оперативно-розшукові заходи з метою виявлення ознак злочину і осіб, що його скоїли (ст. 103 КПК України).

**Диктатура** – 1) система політичного панування будь-якого класу (наприклад, диктатура пролетаріату, диктатура буржуазії); 2) спосіб здійснення державної влади шляхом безпосереднього застосування збройної сили у надзвичайних умовах. Розрізняють два види Д.: так наз. «революційна» (наприклад, якобінська Д. 1793-1794 р.р. у Франції ) і реакційна «контрреволюційна» (диктатура Ковеньяка у Франції у 1848 р., фашистська диктатура у Германії, Італії,

Португалії). І та і інша пов'язані з насильством, терором та виступають антиподом демократії.

**Диспозитивність** – надбання юридичного процесу, що міститься у можливості вільно, на свій розсуд розпоряджатися відповідною групою процесуальних засобів. одночасно Д. передбачає широкі права осіб, що приймають участь у розгляді справи. Окремо уточнюються повноваження лідируючих суб'єктів : вони покликані сприяти зацікавленим учасникам процесу у реалізації їх прав і здійснювати контроль за законністю їх розпорядчих дій. Система вимог д. ретельно регламентується діючим процесуальним законодавством: цивільним, адміністративним, кримінальним, господарським та іншим.

**Диспозиція** – основний елемент норми права, у якому формується модель самого правила поведінки, тобто міститься припис про те, як слід поступати у ситуації (умовах), що передбачені гіпотезою даної норми. За своїм змістом Д. має двосторонній характер: одній стороні надається правомочність (суб'єктивне право), на іншу сторону покладається юридичний обов'язок.

**Диспозиція (види)** – *за ступенем визначеності прав та обов'язків суб'єктів:* а) визначені – чітко визначаються права та обов'язки учасників правових відносини, точно називаючи варіант поведінки; б) відносно визначені – містять загальні ознаки поведінки у межах якої повинні діяти суб'єкти; в) альтернативні – що вказують декілька правових наслідків, припускаючи настання одного з них. *За характером вміщених прав і обов'язків:* а) уповноважуючі – надають суб'єктам можливість на вчинення передбачених у них позитивних дій, вказуючи на варіант їх можливої, дозволеної поведінки. Як правило, у якості варіантів дозволеної поведінки виступають слова «вправі», «може», «має право»; б) зобов'язуючі – вміщають наказ на вчинення певних позитивних дій, встановлюючи для суб'єктів певний варіант необхідної поведінки. У якості виразників вольової поведінки використовуються терміни «зобов'язаний», «повинен», «належить»; в) забороняючі диспозиції вміщають заборону вчинення протиправних дій. Вказівкою на наявність

забороняючої диспозиції є слова «забороняється», «не вправі», «не може», «не допускається»; г) прості, що передбачають лише один варіант поведінки; д) складні – передбачають декілька варіантів поведінки. *За наявністю зв'язку з іншими елементами норми* а) умовні, які настають за наявності життєвих обставин, що відображаються у гіпотезі; б) безумовні, що не передбачають залежності прав та обов'язків суб'єктів від настання певних життєвих обставин; в) захищені диспозиції, права та обов'язки яких гарантовані негативними наслідками, передбаченими санкцією норми; г) незахищені, що не мають безпосереднього зв'язку із санкцією норми, яка, як правило, відсутня.

**Дисципліна** – обов'язковий порядок поведінки людей, діяльності організацій, що відповідають правовим нормам, вимогам організації, нормам моралі. Д. забезпечує упорядкованість сумісної діяльності у масштабах держави, тієї чи іншої галузі державного життя, підприємства, установи чи організації. У зв'язку з цим Д. поділяється на загальнообов'язкову (державну) і спеціальну (трудова, фінансова, корпоративна, військова тощо). Найважливішим компонентом Д. є добросовісне відношення до виконання покладених на людину обов'язків. За порушення дисципліни можуть застосовуватися заходи правового (адміністративного, дисциплінарного) чи громадського впливу.

**Дисциплінарна відповідальність** – один з видів відповідальності, що передбачає накладення дисциплінарних стягнень за порушення трудової дисципліни адміністрацією підприємства, установи, організації, де працює робітник.

**Дисциплінарне стягнення** – захід правового впливу щодо порушників трудової дисципліни. За загальним правилом власник або уповноважений ним орган має право вжити до працівника за порушення трудової дисципліни тільки один із заходів. До Д.с. відносяться догана або звільнення.

**Дисциплінарний проступок** – протиправне, винне невиконання чи неналежне виконання робітником трудових обов'язків, встановлених Правилами внутрішнього трудового

розпорядку, трудовим договором чи іншими нормативно-правовими актами про працю. Д.п. тягне за собою застосування дисциплінарних стягнень чи заходів громадського впливу.

**Договір** – погодження двох або більше осіб, спрямоване на встановлення, зміну чи припинення цивільних прав та обов'язків. Одностороння зміна умов Д. не допускається, а їх порушення тягне обов'язок відшкодування спричинених збитків. Д. бувають різних видів: консенсуальні, для укладання яких достатньо згоди сторін (наприклад, купівля-продаж); реальні, для укладання яких окрім згоди необхідна фактична передача майна, що є предметом Д. (наприклад, зберігання); простої письмової форми для укладання якої необхідне письмове оформлення; нотаріальної форми, для яких необхідне нотаріальне оформлення.

**Договірна теорія походження держави** – обґрунтовувала положення про те, що держава виникла у результаті акта розумної волі людей – договору (угоди), а не дії якоїсь надприродної сили. Появі держави передували «природний стан», коли люди мали «природні права» (Ж.-Ж. Руссо) чи коли йшла війна «усіх проти усіх» (Т. Гоббс). Д.т.п.д. поділяли усі прибічники природно-правової доктрини XVII-XVIII ст.ст. Д.т.п.д. мала відоме прогресивне значення – вона усунула богословські обґрунтування державної влади, визначила буржуазний державно-правовий розвиток. Погляди деяких її представників (Ж.-Ж. Руссо, А.Н. Радищева) носили революційно-демократичний характер.

**Дозвіл** – один із способів правового впливу на суб'єкт, що виражається у приписі: «Так можна, дозволено себе поводити...», тобто д. є завжди вказівкою на можливу поведінку у відповідній ситуації. Безпосередньою юридичною формою Д. виступає правомочність (суб'єктивне право).

**Доктрина права** – систематизоване вчення про право, логічно пов'язана система положень про правові інститути, правовідносини, законодавство, законність і т.п.

**Докази** – у цивільному і кримінальному процесах фактичні дані (відомості) про обставини. Що мають значення для правильного розгляду і вирішення цивільної чи кримінальної справи. Для Д. передбачений певний порядок їх отримання і процесуального закріплення у матеріалах справи. Д. не можуть бути отримані з джерел не передбачених законом.

**Допит** – у кримінальному і цивільному процесах слідча і судова дії, що спрямовані на отримання і закріплення (фіксацію) усних свідчень-показань про важливі для даної справи обставини.

**Дотримання** – форма реалізації забороняючих юридичних норм, коли суб'єкту заборонено здійснювати недозволені дії.

## **Е**

**Ефективність правого регулювання.** В юридичній літературі виділяють декілька критеріїв виміру дієвості правого регулювання, а саме: 1) цінність правого регулювання; 2) економічність правого регулювання; 3) ефективність правого регулювання. Критерієм оцінки цінності правого регулювання є його реальна (корисна) значимість для функціонування та розвитку людини, соціальної групи чи суспільства у цілому. Під *умовами ефективності* розуміють певні обставини, які, з одного боку, сприяють найбільшій реалізації цінності права, що дає можливість задовольнити інтереси людини, а з іншого – є супутніми факторами, які мають значення для дій індивідів з досягнення даної цінності та з її використання. Критерієм *оцінки економічності* правого регулювання є сукупність витрат, що має місце у процесі досягнення мети правого регулювання (предметно-речових, грошових, кадрових, часових, фізично-людських ресурсів тощо). Критерієм *оцінки ефективності* правого регулювання є співвідношення мети вказаного регулювання та реальних результатів правого регулювання. *Характер дії правової норми* в процесі досягнення цілей може бути різний, а саме: 1) інформаційний,

ідеологічний, загальновиховний; 2) реалізація норм права через дотримання, виконання і використання – безпосередня реалізація права; 3) державно-владна діяльність компетентних органів із забезпечення впровадження правових норм (так звана правозастосовча реалізація). В умовах сьогодення до юридичних передумов ефективності юридичної норми належить: правове закріплення домінуючих потреб суспільства; предметна визначеність діяльності правотворчого органу; визначеність меж правового регулювання; зумовленість правотворчої діяльності об'єктивним умовам розвитку суспільства; зміна сфери та типу правового регулювання; особливості правотворчості як результату творчого процесу; системність законодавства; якість законодавства; досконалість юридичної техніки; чітке визначення видів юридичної відповідальності, що настає за порушення нормативних приписів, механізму її реалізації.

## **З**

**Заборона** – один із способів правового впливу на суб'єкт, що виражається у приписі: «так заборонено себе вести та вчиняти...», тобто З. завжди є показником небажаної, осудної суспільством поведінки у відповідній ситуації. Безпосередньо юридичною формою З. виступають попередження, загроза юридичною відповідальністю, яку іноді кваліфікують як статутну, тобто прямо закріплену у законі.

**Закон** – це нормативно-правовий акт вищого представницького органу державної влади або народу, який приймається в особливому порядку, регулює найважливіші суспільні відносини, виражає волю, інтереси більшості населення, має найвищу юридичну силу щодо інших нормативно-правових актів, загальнообов'язковий для всього населення і держави та охороняється державною владою. Всі закони мають вищу юридичну силу щодо інших нормативно-правових актів, і це проявляється в таких ознаках: ніхто, крім

органів законодавчої влади та народу, не може приймати закони, змінювати їх чи відмінити; закони регулюють найважливіші суспільні відносини; всі інші нормативно-правові акти повинні виражатися відповідно до законів; у разі виникнення колізій між нормами закону й підзаконного нормативно-правового акту діють норми закону; тільки законодавчий орган може підтвердити або змінити закон у разі повернення його Президентом при відкладним вето. Закони можна розподілити таким чином: Конституція – основний закон; конституційні (основні), які становлять основу розвитку правової системи, вносять зміни до Конституції чи передбачені текстами Конституції; органічні – конкретизують найважливіші положення Конституції або впливають з її змісту; звичайні (поточні) – з інших важливих питань суспільного життя; надзвичайні – приймаються у необхідних випадках, передбачених Конституцією, у надзвичайних ситуаціях.

**Закон (вступ в дію).** Вступ в дію закону відбувається відповідно до трьох принципів. 1. *Негайна дія*, коли закон із дня вступу в дію поширюється на всі випадки лише “вперед”; усе, що передувало дню вступу закону в дію, під нього не підпадає. 2. *Зворотна дія закону* (зворотна сила), коли закон поширюється на всі випадки і “вперед”, і “назад”, тобто на випадки, що відбувалися раніше – у минулому, до введення закону в дію. За загальним привалом *закон зворотної сили не має*. Це правило надає визначеності і стабільності суспільним відносинам. Але винятки з цього правила допускаються: 1) за наявності вказівки в законі щодо надання йому (або окремим статтям) зворотної сили; 2) у загальному правилі про неодмінне надання зворотної сили кримінальному закону, який скасовує або пом’якшує кримінальну відповідальність. 3. *Переживання закону* – коли закон, що втратив юридичну чинність, за спеціальною вказівкою нового акта (закону) повинен продовжувати діяти. Наприклад, після розпаду СРСР Верховна Рада України ухвалила постанову

про порядок тимчасової дії на території України окремих актів законодавства Союзу РСР, якщо відповідні питання не врегульовані законодавством України, за умови, що ці загальносоюзні акти не суперечать Конституції та законам України.

**Закон** (втрачає дію): після закінчення строку, на який він був ухвалений; у разі зміни обставин, на який він розрахований; у разі прямого скасування (призупинення) даного закону іншим законом або спеціально призначеним актом (в Україні закон може бути скасований рішенням Конституційного Суду у разі визнання його невідповідності Конституції України); у разі фактичного скасування, коли ухвалено новий закон з того самого питання, а старий формально не скасовано.

**Законои** (починають діяти): з моменту ухвалення (наприклад, Конституція України); з моменту опублікування; з часу, який позначено в самому законі; з часу, який зазначено в постанові про порядок введення закону у дію. В Україні закони, в яких не вказано час набрання чинності та щодо яких не було постанови про порядок введення в дію, вступають у силу по всій території одночасно після закінчення 10-денного строку від опублікування. За всіх умов закон вступає в дію не раніше дати опублікування.

**Законність** – це комплексне політико-правове явище, що відображає правовий характер організації суспільно-політичного життя, зв'язок між правом і державою. Поняття “законність” характеризує правову дійсність, розглядувану під кутом зору практичної реалізації права, ідейно-політичних основ правової системи, її зв'язку з основними суспільно-політичними інститутами, з політичним режимом цього суспільства. Законність можна визначити й як принцип, метод і режим суворого, неухильного дотримання, виконання норм права всіма учасниками суспільних відносин (державою, її органами, суспільними та іншими організаціями, трудовими

колективами, посадовими особами, громадянами та їх об'єднаннями). Суть законності полягає у забезпеченні гарантії прав і свобод людини, реальності права, у дотриманні законів та підзаконних актів. Законність є елементом демократії та народовладдя. Зміст законності полягає в таких ознаках, як загальнообов'язковість права, високий рівень правосвідомості та правової культури в суспільстві, неухильне виконання правових норм з боку як громадян, так і державних органів; це той суспільний режим, за якого діяльність всіх суб'єктів заснована на законі, який має правовий характер.

**Законність** (гарантії). Під гарантіями законності слід розуміти систему засобів, способів, прийомів і методів забезпечення законності, що дозволяють безперешкодно реалізувати правові норми, користуватися суб'єктивними правами та виконувати юридичні обов'язки. Е к о н о м і ч н и м и (матеріальними) г а р а н т і я м и є насамперед матеріальні умови життя суспільства, основу яких складають соціально-економічний устрій суспільства, форми власності, їхнє різноманіття, господарська самостійність суб'єктів. С о ц і а л ь н і г а р а н т і ї включають весь комплекс громадських заходів для боротьби з правопорушеннями, відступами від ідеї законності. Це профілактична діяльність з попередження правопорушень, контрольна функція громадськості, врахування суспільної думки тощо. П о л і т и ч н і г а р а н т і ї – це демократизм державного й суспільного ладу, відбитий у функціонуванні політичної системи в цілому, із властивим демократичному суспільству політичним плюралізмом, реальним поділом влади, наявністю правової держави (чи хоча б тенденції до її побудови). І д е о л о г і ч н і г а р а н т і ї полягають у пануванні ідеології, в центрі якої – загальнолюдські цінності, на її базі розвиваються духовне життя суспільства, ідейне виховання громадян, глибока повага до права як соціальної

цінності. Юридичні гарантії постають як система спеціальних правових засобів зміцнення законності та правопорядку. До спеціальних юридичних засобів варто віднести насамперед усі норми права, в яких виражена вимога законності. Правова регламентація суспільних відносин ставить правоохоронні органи в чіткі правові рамки, позбавляє їх можливості діяти, виходячи з інтересів доцільності. Юридичні гарантії законності поділяються за такими критеріями: за суб'єктами застосування (парламентські, президентські, судові, прокурорські, адміністративні, міжнародно-правові тощо); за видами правових норм (конституційні, галузеві, матеріальні, процесуальні); за характером юридичної діяльності (правотворчі, правозастосовчі, правореалізаційні, правоохоронні). Крім того, до гарантій законності належать спеціальні засоби виявлення правопорушень (прокуратура, органи розслідування тощо); засоби попередження правопорушень (наприклад, митний огляд); засоби припинення правопорушень (затримання, арешт); заходи із захисту та відновлення порушених прав; юридична відповідальність; процесуальні гарантії; правосуддя.

**Законність** (принципи). Верховенство права в житті суспільства та держави вимагає правової регламентації найважливіших сфер діяльності суспільства, які об'єктивно потребують регулювання правом, відповідності змісту закону ідеї права, гуманізму та справедливості. Верховенство закону є найважливішою властивістю законності, пов'язаною з вищою юридичною силою закону. З верховенством закону пов'язане питання конституційної законності, яка включає в себе такі вимоги: Конституція є Основним Законом, якому належить юридичне верховенство у правовій системі; принципи і норми Конституції мають пряму дію; Конституція діє на всій території держави; засобом забезпечення верховенства Конституції є конституційний контроль, що здійснюється Конституційним Судом. Закони приймаються на основі

Конституції, а підзаконні нормативно-правові акти – на основі законів та на їх виконання. Загальність законності полягає в її обов’язковості, що розповсюджується на всіх і кожного без винятку, незалежно від положення, чину і рангу. Перед законом усі рівні й усі повинні йому підкорятися, інакше відповідальність неминуча. Всі громадяни, посадові особи є суб’єктами законності, тому що на всіх них розповсюджуються її вимоги. Єдність законності полягає в поширенні цієї вимоги на всю без винятку територію держави, в її однаковому розумінні. Прояв місництва – протизаконне явище. Місцеві особливості потрібно враховувати, але тільки в рамках закону й на його основі. Невідворотність реалізації законності означає припинення будь-яких порушень закону, від кого б вони не виходили, невідворотність відповідальності за ці порушення. Всяке правопорушення є водночас і порушенням законності. Неприпустимість протиставлення законності та доцільності. Законність є вищою доцільністю. Діалектика взаємин тут така: будь-який відступ від законності, що мотивується “вищими інтересами”, “вимогами народу”, “моральними розуміннями” тощо, призводить до дестабілізації в суспільстві, сприяє зростанню правового нігілізму. Якщо закон застарів, став недоцільним, його потрібно змінити, доповнити, але тільки відповідно до встановленої процедури, що також визначається законом. Доти, доки зміни не внесені, закон діє. Нерозривний зв’язок законності та культури. Без культури не може бути й мови про законність: чим вищий рівень культури (особливо правової) суспільства в цілому, окремих громадян, тим вищий і рівень законності. Єдність законності та демократії полягає в активній участі громадян у справах суспільства і держави, насамперед у демократичній процедурі прийняття законів й інших нормативних актів. Це є запорукою того, що прийняті закони будуть сприйняті абсолютною їх більшістю. Демократія у свою чергу забезпечує зацікавленість людей у виконанні законодавства і підконтрольність діяльності

державного апарату. З позицій особистості законність постає насамперед як засіб захисту її прав, свобод і законних інтересів. Законність забезпечує охорону людини як від свавілля держави та її органів, так і від протиправних дій інших осіб. Від стану законності залежить ступінь свободи особи, реальність її прав, рівень і реальність демократії. А оскільки в сучасних умовах інтереси особистості стають пріоритетними для держави, ця сторона законності й правопорядку є найважливішою метою державної діяльності.

**Законодавча влада** – відокремлена в умовах реалізації принципу розподілу влад (поряд з судовою та виконавчою) і діюча при розподілі функцій і повноважень у системі стримань і противаг влада, що володіє виключним правом приймати закони. З.в. – безпосередній носій суверенітету народу, що виражає його волю та інтереси. Однак, з метою запобігання абсолютизації З.в. у цивілізованій державі повинні існувати законодавчо закріплені юридичні її обмеження – права людини і громадянина, власна компетенція і компетенція інших влад і ін., а також право вето на закони, що приймаються, юридичні підстави і процедура розпуску парламенту. З.в. контролює виконавчу владу, приймає участь у формуванні судової влади. Єдиним органом законодавчої влади в Україні є парламент – Верховна Рада України.

**Законодавча ініціатива** – правомочності строго визначеного Конституцією України (ст. 103) кола органів і посадових осіб вносити до Верховної Ради України пропозиції про прийняття закону, що тягне за собою обов'язок обговорення питання про внесення його до порядку денного чергової сесії. З.і. важлива стадія законодавчого процесу у числі інших, встановлених Конституцією і регламентом роботи парламенту, що утворюють у своїй сукупності особливий порядок прийняття закону.

**Законодавчий процес** – це передбачений законом порядок здійснення законодавчої функції органом законодавчої влади та реалізації ним своїх законодавчих

повноважень. Законодавчий процес складається з таких стадій: розробка і подання проектів законів; розгляд законопроектів; оприлюднення закону.

**Законопроект** – текст підготовленого у порядку реалізації права законодавчої ініціативи і запропонованого до обговорення у Верховній Раді України закону. Готувати проект нормативного акта, після прийняття відповідного рішення може орган правотворчості, інші суб'єкти законодавчої ініціативи, а також спеціально уповноважені суб'єкти. Відповідно до законодавства України розроблення проектів законів здійснюється за правом, визначеним законом, за дорученням ВРУ, на замовлення на договірній основі, а також у ініціативному порядку. Порядок розроблення проектів законів визначається Положенням про порядок розроблення проектів законів та Положенням про структуру, виклад, зміст і оформлення проектів законів. Розроблення закону (його частини) на договірній основі замовляє Президія Верховної Ради України за рахунок кошторису витрат ВРУ. У ініціативному порядку законопроекти мають право розробляти громадяни і юридичні особи.

**Законослухняність** – стан загального шанування і уважного ставлення до закону, суворе дотримання його приписів у будь-якій соціальній ситуації кожним суб'єктом права. З. представляє собою один з ефективних засобів забезпечення безпеки громадянина. Соціальною умовою З. виступає достатньо високий рівень нормативної культури населення, що культивується історичним досвідом і системою національних цінностей.

**Засоби правового регулювання** – це специфічні прийоми регулювання суспільних відносин, які визначаються характером припису, зафіксованим у нормі права, та засобами впливу на поведінку осіб. Виокремлюють три основних способи правового регулювання. 1. Надання учаснику правових відносин суб'єктивних прав – *уповноваження чи дозвіл*. Це надання права на активні дії. Воно виявляється в делегуванні певних дозволів уповноваженій особі на здійснення нею певних дій

(наприклад, власнику дозволено володіти, користуватись та розпоряджатись належною йому власністю на свій розсуд). 2. *Зобов'язання* як припис виконувати певні активні дії (власник підприємства зобов'язується сплачувати податки). 3. *Заборона*, тобто покладання зобов'язання утримуватись від заборонених дій, зобов'язання пасивно поводитись у передбачених законом випадках (заборона керувати транспортним засобом у стані сп'яніння). Всі способи правового регулювання обумовлені функціями права: регулятивно-динамічна – дозвіл та зобов'язання; регулятивно-статична – заборона. Крім того можна визначити також додаткові заходи правового регулювання – *застосування засобів примусу та юридичної відповідальності*. Вони є додатковими, бо, по-перше, являє собою вид обов'язку (юридична відповідальність може розглядатись як обов'язок зазнати покарання та позбавлення певних благ), а по-друге – ними забезпечується належне виконання обов'язків, дотримання заборон та використання прав.

**Застосування правових норм** – це організаційно-правова діяльність компетентних органів, уповноважених на це громадських об'єднань або їхніх службових осіб, яка полягає у встановленні формально-обов'язкових індивідуальних правил поведінки персоніфікованих суб'єктів з метою створення умов, необхідних для реалізації ними. Необхідність у правозастосуванні виявляється у таких випадках: 1) коли правові відносини можуть виникнути чи змінитися тільки за рішенням державного або іншого компетентного органу (наприклад, реєстрація суб'єкта господарювання, отримання ліцензії на заняття визначеною державою підприємницькою діяльністю; 2) коли правові відносини, які виникають між сторонами, настільки важливі для суспільства, що в кожному разі їх слід контролювати з точки зору законності та закріплювати рішенням компетентного органу (рішення відповідного органу про приватизацію громадянином житла, реєстрація нотаріусом заповіту); 3) коли для виникнення певних відносин потрібно офіційне підтвердження наявності

або відсутності конкретних фактів (визнання батьківства, визнання осудним та ін.); 4) коли виникає суперечка (що має юридичне значення) з питань наявності певних фактів або відносин і сторони самі не можуть досягти домовленості (поділ майна); 5) коли варто застосувати примусові заходи (наприклад, конфіскація майна, стягнення штрафу, позбавлення волі). Державний примус у правовій сфері здійснюється не автоматично. Норми права лише передбачають можливість державного примусу, а реально він застосовується відповідними державними органами в певному порядку. Тим самим, правозастосування – це організаційно-правова діяльність компетентних органів, уповноважених на це громадських об'єднань або їхніх службових осіб, яка полягає у встановленні формально-обов'язкових індивідуальних правил поведінки персоніфікованих суб'єктів з метою створення умов, необхідних для реалізації ними.

**З а с у д ж е н и й** — за виправно-трудоовим правом особа, відносно якої вирок, винесений судом, вступив у законну силу і якій призначено покарання, передбачене кримінальним законом. З. несе обов'язки, загальні для всіх громадян, і користується правами громадянина України з деякими обмеженнями, передбаченими законодавством, а також витікаючим з вироку суду, режимом відбуття конкретного виду покарання.

**Заходи запобіжні** – у кримінальному процесі передбачені заходи процесуального примусу, що застосовуються до обвинуваченого (а у виключних випадках – до підозрюваного) при наявності достатніх підстав, що він буде переховуватися від слідства та суду чи заважатиме встановленню істини по справі, чи буде займатися злочинною діяльністю, а також для забезпечення виконання вироку. З.з. є 1) підписка про невиїзд; 2) особиста порука; 3) порука громадської організації або трудового колективу; 4) застава; 5) взяття під варту; 6) нагляд командування військової частини. Тимчасовим запобіжним заходом також виступає затримання підозрюваного (ст. 149 КПК України).

**Заява (клопотання)** – відповідно до ст. 3 Закону України «Про звернення громадян» - звернення громадян із проханням про сприяння реалізації закріплених Конституцією та чинним законодавством їх прав та інтересів або повідомлення про порушення чинного законодавства чи недоліки в діяльності підприємств, установ, організацій незалежно від форм власності, народних депутатів України, депутатів місцевих рад, посадових осіб, а також висловлення думки щодо поліпшення їх діяльності. Клопотання - письмове звернення з проханням про визнання за особою відповідного статусу, прав чи свобод тощо.

**Звання** – встановлене та так, що присвоюється державними органами, а також іншими організаціями та установами найменування, що свідчить про офіційне визнання заслуг чи професійної, службової, наукової чи іншої кваліфікації. Порядок присвоєння та позбавлення З. визначається законодавством і іншими нормативними актами. З. бувають почесними, військовими, вченими, спеціальними, персональними, кваліфікаційно-професійними, спортивними, академічними.

**Звичаєве право** — система норм (правил поведінки), що ґрунтуються на звичаї, регулюючі суспільні відносини у державі, у певній місцевості або у етнічній чи соціальній групі.

**Звичай** - це основна форма регулювання поведінки, правила поведінки, які склалися внаслідок їх практичного застосування протягом тривалого часу серед людей і уособлювали собою підсумок історичного досвіду та зародки майбутнього; основна форма регулювання поведінки у додержавному суспільстві в умовах родового строю. Дотримання звичаю забезпечувалося мірами суспільного впливу на порушника (страта, вигнання з роду, позбавлення вогню чи води тощо) або схваленням мір, які застосовувалися до порушника постраждалим чи його рідними (кровна помста). З виникненням держави звичай стає джерелом права, його дотримання забезпечується державним примусом.

**Зв'язок між законністю, правопорядком та громадським порядком** – взаємодія законності, правопорядку та право рядку засновується на наявності спільних рис цих категорій та відмінностей. Спільні риси: заснуються на єдиних принципах; взаємопов'язані з державною владою; функціонують в суспільстві; мають спільний державно-владний зміст; пов'язуються з інтересами певних суб'єктів (народу, держави, групи чи індивідууму); вони пов'язані з правами, свободами та обов'язками суб'єктів права; відображаються у відповідальності; мають формальну визначеність; характеризуються наявністю структури та змісту; мають певне функціональне призначення; охороняються і гарантуються державою; забезпечують функціонування суспільства як певним чином упорядкованої соціальної системи. Відмінності, які визначають якісну самостійність цих категорій: 1) *законність* - є стороною правової дійсності, характеризує діяльність суб'єктів права, є методом, принципом, режимом; засіб встановлення правопорядку та його вимога; правова якість актів, що закріплюють волю та забезпечення їх реалізації; Визначає реальність реалізації процесу регулювання суспільних відносин 2) *правапорядок* - стан правового життя суспільства, система правових відносин та зв'язків; це реалізоване право, реалізована воля влади та народу; характеризує дієвість регулювання суспільних 3) *громадський порядок* – це урегульована моральними й правовими нормами система суспільних відносин між людьми, що втілює громадський спокій, суспільну мораль, умови нормального функціонування суспільного життя; порядок у громадських місцях; суспільні відносини, що забезпечують належні умови для суспільно корисної діяльності, відпочинку й побуту людей.

**Звичай та традиції** – правила поведінки, що склались в результаті багаторазового повторення певних дій та увійшли у звичку. Історично звичай та традиції належать до найдавніших соціальних норм. У період

становлення перших держав звичаям починають надавати загальнообов'язкового значення. Формується *звичаєве право* – історично перша форма позитивного права. В сучасному суспільстві існує багато різних звичаїв і традицій. Це обумовлено специфікою життєдіяльності людей в різних умовах – природних, соціальних тощо. Звичаї – стійкі й досить розповсюджені правила поведінки, що у результаті багаторазового, тривалого повторення стають звичними, і дотримуються їх добровільно. Звичаї передаються з покоління в покоління. В юридичній науці звичаї поділяють на правові та неправові, чи загальногромадянські. Правові звичаї набувають юридичного значення шляхом їх санкціонування державою.

**Зловживання правом** – виконання суб'єктивного права у протиріччі з його призначенням, з порушенням меж (рамок) його дії. Це свого роду правопорушення, але таке, що виражається у недозволеній, протиправній поведінці уповноваженої особи, що спирається на належне їй суб'єктивне право. Без суб'єктивного права особа не може зловживати правом. Будь-яке суб'єктивне право має межі, оскільки суб'єктивне право – це міра можливої поведінки уповноваженої особи у правовідносинах. Встановлені законом положення, які передбачають міру можливої поведінки, і є межами дії суб'єктивного права, вихід за які тягне певні юридичні наслідки. Так, цивільне законодавство розглядає здійснення цивільних прав з порушенням охоронюваних законом прав та інтересів як протиправну поведінку, що може бути підставою для виникнення конфліктних зобов'язань: спричинена (майнова та моральна) шкода повинна бути відшкодованою. Наприклад, порушення антимонопольного законодавства може потягнути за собою визнання цивільно-правових угод недійсними, а також застосування санкцій, передбачених законом.

**Злочинність** — це соціальне і кримінально-правове явище, що є сукупністю усіх злочинів, здійснених в країні або регіоні за відповідний період часу. У кількісному

і якісному відношенні З. характеризується трьома основними показниками: рівнем, структурою і динамікою. Рівень З. — це її кількісно-якісна характеристика, вимірювана у абсолютному вираженні кількістю скоєних злочинів і осіб, що їх вчинили, а також у коефіцієнтах або індексах злочинності (кількість вчинених злочинів і осіб, що їх скоїли на 1000, 10 000 або 100 000 осіб населення). Структура З. визначається співвідношенням видів (груп) злочинів, що класифікуються по кримінально-правовим або кримінологічним підставам (наприклад, співвідношення злочинів умисних і необережних, тяжких і нетяжких, співвідношення видів злочинів по домінуючій спрямованості особистості злочинця і по їх мотивації — насильницькі, корисливі і т. ін.). Динаміка З. — зміна її рівня і структури за той або інший період часу (рік, три роки, п'ять років і т. ін.).

**Зміцнення законності і правопорядку** — одне з головних завдань, що стоять перед суспільством, один з основних напрямів діяльності держави, її функція. Зміцнення законності, боротьба зі зростаючою злочинністю — життєво важлива справа. Правопорушення породжені тими об'єктивними умовами (економічними, політичними, соціальними), в яких перебуває суспільство на конкретному етапі розвитку. Проблема ліквідації порушень законності — не тільки юридична проблема. Для її вирішення повинні бути усунуті об'єктивні фактори, що створюють умови для здійснення правопорушень. Стабілізація економічних відносин, зростання матеріальної забезпеченості людей, їх правове виховання, зміцнення соціальних зв'язків, розвиток демократії — необхідні умови та найважливіші шляхи зміцнення законності й правопорядку. Основними напрямами діяльності держави зі зміцнення законності й правопорядку є переконання (підвищення правосвідомості громадян і посадових осіб), правове виховання, профілактика правопорушень, суспільний вплив на порушників і застосування до них примусових заходів; підвищення ролі

громадянського суспільства у забезпеченні законності і правопорядку. Зміцнення правопорядку в суспільстві неможливе без забезпечення законності в діяльності самого державного апарату, без ліквідації таких негативних явищ, як корупція, всюдозволеність, байдужість до життєвих проблем громадян. Без запровадження режиму законності та правопорядку створення правової держави й громадянського суспільства в Україні неможливе.

**З о б о в ' я з а н н я** — цивільне правовідношення, в якому одна сторона (боржник) зобов'язана зробити на користь іншої (кредитора) певну дію (наприклад, передати майно, гроші, виконати роботу або утриматися від виконання таких дій), а кредитор, у свою чергу, має право вимагати від боржника виконання ним обов'язків. Кредитором і боржником у З. можуть бути держава, громадяни і юридичні особи. З. виникає найчастіше з договорів і інших операцій, а також унаслідок спричинення шкоди, необґрунтованого придбання або заощадження майна і так далі. Зобов'язання повинні виконуватися належним чином і у встановлений термін. В разі невиконання або неналежного виконання зобов'язання боржником він зобов'язаний відшкодувати кредиторowi заподіяні збитки. Під збитками маються на увазі витрати, проведені кредитором, втрата або пошкодження його майна, а також неотримання кредитором доходів, які він отримав би, аби зобов'язання було виконане боржником.



**І д е н т и ф і к а ц і я** - визнання тотожності будь-яких об'єктів (розпізнання); у криміналістиці – встановлення тотожності об'єкта (наприклад, почерку) чи особистості за сукупністю ознак (наприклад, по відбитках пальців); у психології та соціології – самототожність особистості з іншою людиною, обрання еталону; встановлення відповідності предмету, що досліджується, певному зразку на

підставі, наприклад, стандартів праці, патенту, авторського свідоцтва тощо.

**Імунітет дипломатичний** - сукупність прав та привілеїв, що надаються іноземним дипломатичним представництвам, їх главам та працівникам. І.д. міститься у недоторканості приміщень, де мешкають дипломатичні представники. Питання про кримінальну відповідальність представників іноземних посольств вирішуються дипломатичним шляхом. Юрисдикції судів по цивільних справах вони підпадають у межах, визначених нормами міжнародного права та міжнародних договорів України. Порушення дипломатичним представником законів країни перебування є підставою для вимоги про його відкликання.

**Імперативність** – безумовність вимог до поведінки, точне визначення прав і обов'язків суб'єктів правовідносин, що виключає будь-яку свободу вибору. І. як метод правового регулювання складає вихідний момент абсолютної більшості норм права і особливо тих, які визначають повноваження органів держави і посадових осіб і де діє постулат: «Посадові особі дозволено тільки те, що прямо визначено законом». Протилежністю І. є диспозитивність.

**Імпічмент** – уряді країн (Великобританія, США, України та ін.) законодавчо встановлений<sup>2</sup> особливий порядок притягнення парламентом до відповідальності, судового розгляду справ про порушення конституції і за скоєння злочинів вищих посадових осіб аж до виборного глави держави – президента.

**Інаугурація** – 1) урочистий акт вступу на посаду глави держави. Офіційна церемонія прийняття влади президентом і віце-президентом; 2) процедура урочистого відкриття пам'ятника, виставки.

**Індивідуалізація покарання** – у кримінальному праві принцип призначення покарання, який

міститься у тому, що здійснюючи призначення покарання у межах статті Особливої частини Кримінального кодексу України, суд, керуючись професійною правосвідомістю, зобов'язаний враховувати характер і ступінь суспільної безпеки злочину, особистість злочинця і обставини справи, що пом'якшують чи обтяжують відповідальність.

**Індивідуальний акт** – це акт, що вміщує конкретний державно-владний припис, прийнятий компетентним органом у результаті вирішення юридичної справи.

**Інкорпорація** – це така форма систематизації, коли нормативні акти певного рівня поєднуються в різного роду збірники у певному порядку (хронологічному, алфавітному, системно-предметному). Особливість інкорпорації полягає в тому, що зміни в зміст актів, які вміщуються до збірника, не вносяться. Однак інкорпорація не зводиться лише до простого відтворення актів у їхній первісній редакції. У процесі інкорпорації з тексту актів, що вміщуються до збірника, вилучаються глави, статті (пункти), окремі абзаци, визнані такими, що втратили чинність, вилучаються також тимчасові норми, термін дії яких минув, відомості про осіб, які підписали ці акти. Приклади інкорпорації. Перша спроба систематизації діючих правових актів була ще в XI-XII ст., у першому збірнику давньоруського права – Руській Правді. Звід законів у Росії був виданий 1832 року і складався з 15 томів. До нього увійшло близько 36 тисяч нормативних актів. Розподіл інкорпорації на окремі види можна здійснювати на різних підставах. Залежно від юридичної чинності збірників законодавства інкорпорація поділяється на офіційну, офіціозну (напівофіційну) та неофіційну. *Офіційна інкорпорація* здійснюється від імені і за дорученням правотворчого органу, ним же затверджується. *Офіціозна (напівофіційна) інкорпорація* – це видання збірок і збірників

законодавства за дорученням правотворчого органу (органів) спеціально уповноваженими органами (наприклад, Міністерством юстиції), причому правотворчий орган офіційно не затверджує такий збірник, і тому тексти поміщених у ньому актів не набувають офіційного характеру. *Неофіційна інкорпорація* здійснюється відомствами, організаціями, державними або приватними видавництвами, науковими установами, фірмами, окремими особами, суб'єктами, що не мають спеціальних повноважень. Такі збірники законодавства не є джерелом права. За характером розташування матеріалу інкорпорацію можна розділити на хронологічну та систематичну. У *хронологічних збірках* нормативні акти розташовуються послідовно за датами видання, у *систематичних* – за тематичними розділами залежно від змісту – за предметним принципом. Нарешті, інкорпорація законодавства може класифікуватися залежно від обсягу охоплюваного нормативного матеріалу. За цією ознакою варто розрізняти *генеральну інкорпорацію*, коли в збірці включається все законодавство країни, і *часткову інкорпорацію*, коли складаються збірники нормативних актів з певних питань.

**Інкримінування** – пред'явлення обвинувачення у скоєнні будь-якого злочину.

**Інститут права** – це порівняно невелика, стала група правових норм, які регулюють певний різновид суспільних відносин. Інститут права – це відокремлена група юридичних норм, що регулюють суспільні відносини конкретного виду. Правові інститути покликані регламентувати окремі ділянки, фрагменти, сторони громадського життя. Інститут – складова, блок, ланка галузі. У кожній галузі їх безліч: у кримінальному праві – інститут необхідної оборони, інститут крайньої необхідності, неосудності, у цивільному – інститут позовної давності, інститут дарування, угоди, купівлі-продажу; у конституційному – інститут

громадянства; в адміністративному – інститут посадової особи; у сімейному – інститут шлюбу. Норми різних галузей права утворюють так звані вторинні угруповання системи права – комплексні інститути (які відносяться одразу до кількох правових галузей) та міжгалузеві комплекси (сукупність правових норм кількох галузей, що регулюють певну сферу суспільних відносин). До міжгалузевих комплексів можна віднести господарське право, яке об'єднує в собі норми цивільного, адміністративного та фінансового права.

**Інституціоналізму теорія держави і права** - М. Оріу, Г. Ренар (Франція) – тісно пов'язана з інституціоналізмом як з широкою політико-соціологічною концепцією, що відобразила ускладнення політичної організації буржуазного суспільства. В уявленні інституціоналізму високо розвинуте суспільство виступає як сукупність, скоріше конгломерат, різного роду інституцій. Інституція – це первинний кубик, з суми яких складається будівля суспільства у цілому і його політична структура зокрема. Тільки інституція дає можливість зрозуміти механізм життя суспільства. При цьому у поняття «інституція» покладається найширший зміст: це усіляке існування будь-якого об'єднання людей і навіть існування положення речей (М. Оріу). Держава об'являлася лише одним, але не обов'язково основним інститутом політичної влади серед ряду інших, а поняття державного суверенітету вважалося зайвим. Після другої світової війни на підставі ідеї інституціоналізму були висунуті лозунги «дифузії влади», тобто дроблення влади між урядовими та неурядовими установами, і «плюралістичної демократії», тобто вільної участі у політичному житті «більшості» шарів суспільства, об'єднаних у «зацікавлені групи». Інституціоналізм позбавляє державу монополії не тільки на політичну владу, але й на право, висуває на перший план формулу «не має

суспільства без права», стверджує, що право не створюється державою, а є продуктом «юридичного досвіду» усіх суспільних інститутів, що узяті разом. Держава лише оформлює право, що склалося.

**Інструкція** – 1) офіційний документ, що видається міністерствами, відомствами у порядку конкретизації закону, указів, постанов уряду по питаннях, що входять до їх компетенції. І. має нормативний характер, обов'язкова для кола суб'єктів (громадян, організацій, підприємств, установ), на яких розповсюджуються правомочності органів управління, які видають І. По окремих питаннях І. приймаються місцевими органами влади і управління, адміністраціями підприємств, організацій, установ (наприклад, посадова І.); 2) керівництво, що містить правила користування яким-небудь механізмом, пристроєм, прибором, правила виконання якої-небудь роботи.

**Історія вчень про державу і право** - самостійна наукова і учбова юридична дисципліна, що досліджує і висвітлює історію виникнення і розвитку теоретичних знань про державу, право, політику і законодавство, тобто така, що вивчає процес пізнання людьми державних і правових явищ на різних етапах історії, починаючи з ранньої державності. У складному процесі взаємозв'язків у юридичній науці історичних і теоретичних дисциплін І.в.п.д. і п. відіграє суттєву роль у якості однієї з найважливіших теоретичних передумов розвитку сучасного державно-правового знання, удосконалення теоретичних розробок проблем держави і права.

**Історія держави і права** – самостійна наукова і учбова юридична дисципліна, що досліджує і висвітлює історію виникнення, розвитку і зміни типів і форм держави і права; закономірності і особливості єдності і взаємозв'язку державних органів, правових інститутів конкретних держав у хронологічній послідовності.

**Історичний тип держави** (формаційний підхід) – це сукупність важливих ознак, характерних для всіх країн, економічною основою яких є певний тип виробничих відносин, що виражають соціально-змістовну (класову) суть і соціальне призначення держави. Історії відомі такі типи держави: рабовласницька, феодальна, буржуазна, держава соціальної демократії, держава соціально-демократичної орієнтації. *Рабовласницька держава* – найдавніша держава, що виникла у 3-4 тис. до н.е. в країнах Близького Сходу (Єгипет, Лівія, Вавилон). У 8-9 тис. до н.е. виникли рабовласницькі держави в Європі (Греція, Рим). Особливого розвитку виробничих відносин система рабовласницьких держав досягла в Стародавній Греції. Вільні люди – рабовласники. У цих державах існували різні форми правління: монархія, аристократія, демократична республіка; найтиповішою формою державного устрою була імперія, а політичні режими – авторитарний, деспотичний. Закріплювалась соціальна нерівність. Абсолютно безправними були чужинці, а рабів не визнавали суб'єктами права, вони були знаряддям праці. Разом з тим саме в той період в Греції було розроблено демократичні норми державного правління, в Римі – приватне (майнове) право. *Феодальна держава* виникає в Європі в 5-6 ст. н.е. Характерними її ознаками є закріплення соціальної нерівності, відносин сюзеренітету-васалітету; визнання прав селян, міщан, але як економічно залежних від феодалів; закріплення монополії феодалів на основні засоби виробництва та політичну владу; затвердження власності на землю як основу суспільства. Феодальне право – це жорстке, класове, неузгоджене право, значний вплив в якому мали релігійні форми. *Буржуазна держава* виникає у результаті революцій XII-XIII ст.ст. унаслідок впровадження капіталістичного способу виробництва. Формами такої держави були: конституційна монархія, парламентарна та

президентська республіки. Основною формою цієї держави в період становлення та розвитку була буржуазно-демократична республіка, в якій проголошувалась формальна рівність громадян перед законом, декларувались права і свободи особи. У державі відбувалося поступове пристосування старого державного механізму до капіталістичної системи, зростала роль права, апарату держави. У цей період вчені, мислителі інтенсивно розробляли важливі демократичні інститути та положення державно-правової науки. Зокрема теорію розподілу влади було проголошено на демократичних засадах, створено Конституції держав, партії та профспілки.



**К а з у с ( п р а в о в и й )** – 1) подія, що виконує функцію юридичного факту, але настає не в силу вольових дій особи і тому не може бути передбаченою (наприклад, стихійне лихо); 2) невинна дія, що на відміну від скоєної з умислу чи необережності, має зовнішні ознаки проступку, але позбавлена елементів вини і, внаслідок, не тягне за собою юридичної відповідальності.

**К а н о н і ч н е п р а в о** – система нормативних приписів, що приймаються рішенням церковних соборів і постановами римських пап. Норми К.п. регулюють відносини внутрішньоцерковної організації і деякі сімейно-шлюбні, майнові відносини. Найбільш відома кодифікація К.п. – Звід канонічного права XVI ст. У якості основного джерела К.п. виступає Біблія. Періодично приймаються Енцикліки – послання римських пап до усіх католиків чи католицького духовенства по питаннях духовності, суспільно-політичним проблемам, віровченням і праву. Наприклад, енцикліка Бенедикта XVI "Spe salvi" ("Врятовані надією") була опублікована 30 листопада 2007 року і розкривала християнське розуміння надії в сьогоденному світі.

**Кваліфікація** – 1) показник ступеню складності і відповідальності праці; 2) ступінь і вид професійної підготовки, необхідні для виконання певної за складністю і відповідальністю роботи; 3) К. правопорушення – діяльність пов'язана зі встановленням відповідності ознак скоєного діяння ознакам складу правопорушення, передбаченого конкретною статтею закону.

**Кваліфікація злочинів** – встановлення і юридичне закріплення точної відповідності ознак скоєного суспільно небезпечного діяння ознакам складу злочину, описаного у кримінальному законі. У К.з. знаходять вираз соціально-політична і правова оцінка суспільної небезпеки діяння, а також особи, винної у його скоєнні. Необхідною умовою правильної К.з. є: точне і достовірне встановлення усіх фактичних обставин скоєного злочину і глибоке знання кримінального закону. К.з. передбачає у кінці вказівку у процесуальних документах - постанові про притягнення у якості обвинуваченого, обвинувальному висновку, вироку суду конкретної статті Особливої частини КК, що передбачає склад злочину, що кваліфікується.

**Кворум** – встановлена законом чи статутом кількість присутніх на зборах, що вважається обов'язковою умовою для визнання його рішень дійсними.

**Квота** – доля, частина, норма. При пропорційній системі виборів виборча квота – число голосів. Необхідне для обрання одного депутату у даному виборчому окрузі.

**Кодекс** – офіційний документ частіше за все законодавчої влади, у якому у систематизованому вигляді розташовані нормативні приписи, що регулюють окрему область суспільних відносин специфічним методом. К. найбільш удосконалений нормативно-правовий акт, що складає найчастіше ядро будь-якої галузі законодавства. В окремих випадках К. є єдино можливим і допустимим джерелом галузі права (наприклад, кримінальний,

кримінально-процесуальний кодекс). Приписи у К. розташовані у порядку, що відображає систему суспільних відносин, які регулюються: Загальна і Особлива частини, розташування розділів і глав К. у ієрархічній послідовності, логічно обґрунтоване розташування статей, а також пунктів, частин в середині окремої глави.

**Кодифікація законодавства** – це форма систематизації законодавства, при якій відбувається підготовка і прийняття нових актів (типу кодексів), у яких містяться як норми колишніх актів, що виправдали себе, так і нові нормативні розпорядження. Кодифікація – це форма докорінної переробки діючих нормативних актів, спосіб якісного впорядкування законодавства, забезпечення його узгодженості та компактності, а також звільнення системи законодавства від застарілих норм. Вона спрямована на те, щоб змістовно усунути протиріччя між правовими нормами. Кодифікація – це форма правотворчості, спрямована на встановлення нових норм, заміну застарілих правових норм новими. Кодифікація – це форма вдосконалення законодавства, а її результатом є новий за формою та змістом законодавчий акт (кодекс, положення, статут), що замінює попередні нормативні акти з того ж питання. Все це дозволяє розглядати кодифікацію як найдосконалішу, вищу форму систематизації, своєрідну форму правотворчості. Кодифікація відзначається рядом характерних рис: у кодифікованому акті містяться норми, що регулюють важливі, принципові питання громадського і державного життя; кодифікований акт регулює значну і досить широку сферу відносин; кодифікований акт становить собою зведений акт; кодифікація розрахована на створення більш стійких і стабільних норм з тривалим терміном їхньої дії; предмет кодифікації визначається розподілом системи законодавства на галузі й інститути. *Акт кодифікації* – це своєрідний укрупнений блок законодавства. Розрізняють

кілька видів кодифікації. Перший – це загальна кодифікація, під якою розуміється прийняття цілої серії кодифікованих актів у всіх основних галузях законодавства і створення на цій основі об'єднаної, внутрішньо узгодженої системи таких актів типу “кодексу кодексів”. Інший вид – галузева кодифікація, що охоплює законодавство певної галузі права (Цивільний, Кримінальний кодекси). Нарешті, спеціальна (комплексна) кодифікація – це видання актів, що регулюють той чи інший правовий інститут (Податковий, Лісовий, Митний кодекси та ін.). Звід законів – це такий вид систематизації, який поєднує в собі всі види систематизації, а також процес прийняття нових актів.

**Колективний договір** – відповідно до ст. 3 Закону України «Про колективні договори і угоди» від 07.05.2008 р. колективний договір укладається між власником або уповноваженим ним органом з однієї сторони і однією або кількома профспілковими чи іншими уповноваженими на представництво трудовим колективом органами, а у разі відсутності таких органів - представниками трудящих, обраними і уповноваженими трудовим колективом. Сторонами генеральної угоди виступають: 1) професійні спілки, які об'єдналися для ведення колективних переговорів і укладення генеральної угоди; 2) власники або уповноважені ними органи, які об'єдналися для ведення колективних переговорів і укладення генеральної угоди, на підприємствах яких зайнято більшість найманих працівників держави.

Сторонами угоди на галузевому рівні є власники, об'єднання власників або уповноважені ними органи і профспілки чи об'єднання профспілок або інших представницьких організацій трудящих, які мають відповідні повноваження, достатні для ведення переговорів, укладення угоди та реалізації її норм на більшості підприємств, що входять у сферу їх дії.

Угода на регіональному рівні укладається між місцевими органами державної влади або регіональними об'єднаннями підприємств, якщо вони мають відповідні повноваження, і об'єднаннями профспілок чи іншими уповноваженими трудовими колективами органами.

**Колізійні норми** – правові приписи. Що покликані розв'язувати колізії – зіткнення норм, пов'язані з особливостями регулювання у різних державах чи федеративних частинах однієї держави. К.н. вказують на норми (закон). Що повинен бути застосований у даному випадку. К.н. у своїй більшості входять до складу міжнародного приватного права (наприклад, існує колізійний механізм регулювання зовнішньополітичних договорів). К.н. складають зміст так наз. колізійного права, тобто сукупності норм, які вирішують відповідні неузгодженості між діючими законами, їх протиріччя за одним і тим самим предметом правового регулювання.

**Компетентність** – володіння знаннями, що дозволяє судити про будь-який предмет професійно. К. не обмежується теоретичною підготовкою і рівнем знань людини в певній області, невід'ємним її елементом є здатність приймати на підставі існуючих знань оптимальні, відповідні нормативній ситуації рішення. К. посадової особи, що застосовує право, є важливим фактором укріплення правопорядку, формування цивілізованої правової держави.

**Компетенція** – визначена і закріплена законом чи іншим нормативним актом сукупність повноважень посадової особи чи державного органу. Встановлення К. має на меті чітку організацію і спеціалізацію діяльності різних органів державного апарату. Посадова особи не в праві ухилятися від виконання своєї К., але й не в праві виходити за її межі. Порядок встановлення і об'єм К. залежить від того, до якої ланки державного апарату відноситься державний орган (законодавчої, виконавчої, судової влади чи органів

прокуратури), від його взаємовідносин з іншими державними органами.

**Компроміс юридичний** (Новікова М.М.) – організаційно-правова форма взаємодії суб'єктів в механізмі правового регулювання, що забезпечується стимулюючо-обмежуючими прийомами, способами та засобами системно-логічного характеру, з метою підвищення правомобільності МПР та мінімізації психологічної напруги у правовідносинах. До організаційних форм К.ю. відносяться: поступливість у взаємній поведінці сторін та добровільна їх згода на антиконфліктність. Правовою формою виступає формальна визначеність варіантів компромісної поведінки. Організаційно-правовою формою є одночасність стимулювання та обмеження поведінки суб'єктів права та лінійність структурно-функціональних елементів системно-логічного характеру, що набувають подальшої юридикації.

**Конвенція** – 1) міжнародний договір по спеціальних питаннях співробітництва, що, як правило, закладається на рівні уряду (у якості міжурядових угод держав). К. можуть укладатися також по територіальних питаннях, по правах людини і громадянства. Вони можуть укладатися на певний строк чи бути безстроковими; 2) угода між різними підприємствами і організаціями щодо врегулювання питань збуту, виробництва, розподілу обов'язків і т.п.

**Конвергенція держави і права** – теорія, яка отримала розповсюдження у 50 р.р. ХХ століття у буржуазних країнах (П. Сорокін, Дж. Гелбрейт, З. Бжезинський, Р. Арон та ін.) і з 70-х р.р. у СРСР (А.Д. Сахаров). Термін запозичений у біології. Де означає набуття різними організмами спільних рис завдяки існуванню у однаковому середовищі. Відповідно до теорії в умовах НТР відбувається К. (зближення) капіталістичними і соціалістичними державою та правом, втрачається між ними

різниця шляхом запозичення позитивних рис, створюється «єдине постіндустріальне суспільство». Процес «соціалізації» капіталістичної держави проявляється у елементах планування і державного регулювання економіки. Процес «капіталізації» у так названій соціалістичній державі - у позбавленні «надмірної жорстокості» центрального державного керівництва, у розвитку ринкової економіки, політичного плюралізму і мирного існування у області ідеології. Політична влада у конвергентному суспільстві, відповідно до теорії, втратить класовий характер і суспільно-політичне забарвлення (капіталістичне і соціалістичне), керівництво перейде до менеджерів (керівників) – особливому шару, що вини у ході НТР. Проблема соціалістичної революції знімається. Існує багато течій при єдиній теоретичній основі. А.Д. Сахаров, наприклад, вважав близьким до К. фундаментальні концепції відкритості суспільства, громадянських прав людини, що відображені у Загальній декларації прав людини, а також – у більш віддаленій перспективі - концепцію загальносвітового уряду. К. він визначав як «реальний історичний процес наближення капіталістичної і соціалістичної світових систем, що здійснюється у результаті зустрічних плюралістичних змін у економічній, політичній, соціальній і ідеологічній сферах».

**Конклюдентні дії** – дії, що виражають волю особи встановити правовідносини, але не у усній чи письмовій формі, а поведінкою яка свідчить про такий намір. К.д. у цивільному праві виступають різновидом юридичних фактів, що лежать в основі виникнення різних цивільних правовідносин. Наприклад, купівля через автоматичні апарати газет, білетів на поїзд і т.п. Угоди, здійснені шляхом к.д. як правило виконуються у момент їх вчинення.

**Конкурс** – 1) у трудовому праві особливий порядок підбору кадрів і заміщення ряду штатних посад. Строки і порядок проведення К. визначаються

законодавством. До участі у К. допускаються особи, які відповідають певним вимогам. К. розглядається як перспективний спосіб підбору і розстановки кадрів у різних областях життєдіяльності; 2) у цивільному праві – це публічна обіцянка організацією чи приватною особою спеціальної винагороди за найкраще виконання певної роботи; 3) у вищих учбових закладах К. проводиться серед абітурієнтів.

**Консенсус** – узгоджене, однакостайно прийняте рішення. Звичайно термін к. використовується у міжнародному праві і представляє собою форму прийняття рішення чи укладання договору відповідним міжнародним форумом на підставі загального узгодження воель учасників без проведення формального голосування при відсутності формально заявлених протиріч. Принцип К. застосовується у діяльності Ради Безпеки ООН. У відповідності зі ст. 27 п. 3 Статуту ООН рішення Ради Безпеки вважається прийнятим, якщо до кворуму включаються співпадаючі голоси усіх постійних членів Ради. Принцип К. прийнятий конституційними судами ряду країн.

**Консолідація законодавства** - це підготовка та прийняття укрупнених актів на базі об'єднання норм розрізнених актів, виданих з одного питання. У процесі консолідації множинні нормативні акти у тому самому питанні поєднуються в один укрупнений акт. Такий акт затверджується правотворчим органом як нове, самостійне джерело права, а колишні розрізнені акти визнаються такими, що втратили юридичну силу. Новий укрупнений акт не змінює змісту правового регулювання, не вносить змін у чинне законодавство. У процесі підготовки консолідованого акта здійснюється певне редакційне виправлення, зовнішня обробка розпоряджень з тим розрахунком, щоб усі вони викладалися єдиним стилем, щоб використовувалась уніфікована термінологія.

**Конституційний суд** – незалежний орган в системі судової влади України, покликаний забезпечувати відповідність законів, інших нормативних актів органів законодавчої і виконавчої влади Конституції України, охорону конституційних прав і свобод особистості. Організація, повноваження та порядок діяльності Конституційного Суду України визначаються Конституцією України та Законом України “Про Конституційний Суд України”. Діяльність Конституційного Суду України ґрунтується на принципах верховенства права, незалежності, колегіальності, рівноправності суддів, гласності, повноти і всебічності розгляду справ та обґрунтованості прийнятих ним рішень. Друкованим органом Конституційного Суду України є “Вісник Конституційного Суду України”. Відповідно до Закону України «Про Конституційний Суд України» КСУ складається з вісімнадцяти суддів. Президент України, Верховна Рада України та з'їзд суддів України призначають по шість суддів Конституційного Суду України (ст. 5). Суддя КСУ призначається строком на дев'ять років без права бути призначеним повторно (ст. 9).

**Конституція** – Основний Закон держави, що визначає основи державного устрою, структуру влади, систему державних органів, порядок їх формування, функції, компетенцію, правовий статус особистості. К. демократичних правових держав характеризуються пріоритетним закріпленням відповідних міжнародних стандартів основних прав та свобод людини і громадянина, системи стримань та противаг, що попереджають переважання однієї з влад (або встановлення єдиної диктатури) і порушуючи баланс (рівновагу) законодавчої, виконавчої і судової влад, наявністю конституційної законності. У світовій практиці зустрічаються К., що складаються з єдиного документа, який об'єднує нормативний масив у відповідності з раніше визначеними принципами, і які складаються з ряду законів (Великобританія, Нова Зеландія, Швеція).

**Конструкція юридична** - це різновид нетипового нормативного припису, що закріплює склад того чи іншого правового явища (стану), що надає йому

юридичного значення (наприклад, у кримінальному праві – склад злочину, цивільному – склад права власності). При розгляді юридичних справ будь-яке упущення в обліку хоча б одного з елементів К.ю. тягне небажані наслідки для результатів справи.

**Контрагент** – сторона договору.

**Контроль соціальний** – елемент політичної влади, заснований на дуалізмі громадянського суспільства і держави, що здійснюється шляхом поділу влад через механізм стримань та противаг. К.с. забезпечує дотримання системи соціальних регуляторів, тобто нормативних і індивідуальних (правових, адміністративних, моральних, корпоративних, релігійних звичаїв іт.ін.) у діяльності, поведінці підконтрольних суб'єктів з метою усунення відхилення від заданих параметрів. Функціонально К.с. виступає як прояв народного суверенітету, форма здійснення державної влади, демократії і самоврядування народу, правова форма управлінської діяльності. К.с. поділяється на офіційний та неофіційний. Офіційний К.с. включає у себе парламентський контроль, адміністративний контроль, конституційний контроль та судовий і прокурорський; неофіційний контроль здійснюється за рахунок громадського контролю (корпоративного), партій, народних рухів, громадських організацій, трудових колективів, груп громадян (виборців, споживачів і т.п.); індивідуальний контроль громадян.

**Контрольна діяльність** – правова форма діяльності уповноважених органів держави, посадових осіб, інших суб'єктів, що виражається у вчиненні юридичних дій по нагляду і перевірці відповідності виконання і дотримання підконтрольними суб'єктами правових приписів і припинення правопорушень відповідними організаційно-правовими засобами. К.д. виступає контрольно-правовий акт (рішення, постанова, застереження, повідомлення тощо). Що містить приписи констатуєчого порядку, коли внаслідок перевірки встановлюються лише позитивні моменти або наряду з ними правоохоронні приписи по усуненню виявлених правопорушень. К.д. виявляє основні елементи

процесуальної форми. Контрольний режим відображає обстановку напруженості здійснення К.д., що складається з реалізації принципів (систематичності, професіоналізму, законності тощо), способів її здійснення і гарантій забезпечення. Контрольні провадження поділяються на ординарні – виконавчо-розпорядчі і правоохоронні; спеціальні – установчі і правотворчі; особливі – судовий контроль та прокурорський нагляд. Стадії К.д.: організаційно-підготовча; встановлення фактичних обставин справи та їх аналіз; вироблення та прийняття рішення по справі; перевірки виконання рішення.

**К о н ф е д е р а ц і я** – союз двох чи декількох держав, створений для певних, суворо обмежених цілей. За межами яких держава – члени К. зберігають повну свободу дій. К. не має загальної території, загального громадянства і т. ін. Фінансові кошти К. складають з внесків держав, що до неї входять. К. не володіє суверенітетом, не має права безпосереднього здійснення рішень, що приймаються: вони втілюються у життя через урядові організації держав – членів К. Форма К. було розповсюджена на ранніх стадіях розвитку буржуазної державності, представляла собою перехідну державну форму з пануванням елементів децентралізації; як форма політичного об'єднання не відрізнялася особливою стійкістю. Наприклад, К. у США 1776-1787 р.р.

**К о р а н** – основа мусульманського права, як і усієї ісламської цивілізації. Складається з висловів Аллаха останньому з його пророків і посланців Магомету. К. – перше джерело мусульманського права, але він не є ні книгою права, ні кодексом, а представляє собою збірник проповідей, рядових і юридичних установлень, заклинань, молитов, сказань та притч. Найраніше списки цього документу датуються VII-VIII ст.

**К о р п о р а т и в н і н о р м и** – нормативні приписи, що розробляються і приймаються різними громадськими формуваннями: політичними партіями, рухами, профсоюзними організаціями тощо. Найбільш розповсюдженою формою їх закріплення є статuti, програми, декларації. Як правило, вони регулюють

внутрішньо організаційні відносини, що утворюються у процесі реалізації статутних функцій, які розповсюджуються тільки на членів даної організації. Серед К.н. виділяється велика група таких, що санкціонуються державою і набуваються юридичного значення.

**Корупція** використання особою наданих їй службових повноважень та пов'язаних з цим можливостей з метою одержання неправомірної вигоди або прийняття обіцянки, пропозиції такої вигоди для себе чи інших осіб або відповідно обіцянка, пропозиція чи надання неправомірної вигоди такій особі або на її вимогу іншим фізичним чи юридичним особам з метою схилити цю особу до протиправного використання наданих їй службових повноважень та пов'язаних з цим можливостей.

**Крайня необхідність** – відповідно до ст. 39 КК України не є злочином заподіяння шкоди правоохоронюваним інтересам у стані крайньої необхідності, тобто для усунення небезпеки, що безпосередньо загрожує особі чи охоронюваним законом правам цієї людини або інших осіб, а також суспільним інтересам чи інтересам держави, якщо цю небезпеку в даній обстановці не можна було усунути іншими засобами і якщо при цьому не було допущено перевищення меж крайньої необхідності. Перевищенням меж крайньої необхідності є умисне заподіяння шкоди правоохоронюваним інтересам, якщо така шкода є більш значною, ніж відвернена шкода. Особа не підлягає кримінальній відповідальності за перевищення меж крайньої необхідності, якщо внаслідок сильного душевного хвилювання, викликаного небезпекою, що загрожувала, вона не могла оцінити відповідність заподіяної шкоди цій небезпеці.

**Криміналістика** - це наука, котра досліджує закономірності злочинної поведінки, механізм її відтворення в джерелах інформації, особливості діяльності при розкритті, розслідуванні і попередженні злочинів та розробляє на цій

основі засоби і методи вказаної діяльності з метою забезпечення належного використання процесуально-матеріальних правових норм. ці засоби і методи використовуються органами дізнання та слідства для розкриття, розслідування і попередження злочинів. У необхідних випадках і цивільних справ. Основними розділами К. виступають: загальна теорія К., криміналістична техніка, криміналістична тактика, криміналістична методика розслідування і попередження окремих видів злочинів.

**Кримінологія** – соціологічно-правова наука, яка вивчає злочинність, її види, конкретні склади злочинів, їх взаємозв'язки з різними явищами та процесами, результативність заходів, які приймаються по боротьбі зі злочинністю. На ґрунті отриманих досліджень кримінологи виробляють рекомендації по удосконаленню боротьби зі злочинністю. Багато з цих рекомендацій передаються іншим спеціалістам: економістам, соціологам, юристам різного профілю для детального опрацювання з урахуванням спеціальних наукових знань та розробки цілого комплексу конкретних заходів по усуненню причин та умов кримінальних явищ. Як учбова дисципліна К. поділяється на Загальну та Особливу частини. У Загальній частині кримінологічні явища аналізують узагальнено, без виділення специфіки видів злочинів. У Особливій частині кримінологічна характеристика дається по відповідним видам злочинів, що виділяються за складом злочинних діянь (насильніцькі, корисливі тощо) або за особливістю контингенту злочинців (злочини скоєні неповнолітніми, раніше засудженими, жінками тощо)

## **Л**

**Легізм** – це крайній реакційний тип праворозуміння, до основоположних ідей та принципів, якого належить наступне: держава – це особлива цінність, яка займає

виняткове становище в суспільстві; жодної цінності для держави людина не має; держава вчинює опікунські дії щодо людини, бо вона краще знає, що людині потрібно. Вважається, що люди “не дозріли” та “не здатні самі за себе подбати” – це теорія принизливого ставлення до громадян, як до неповноцінної сторони правовідносин; держава постає єдиним джерелом права: вона його творить і застосовує. Людина – лише об’єкт впливу; право в легізмі мислиться як сукупність правил поведінки, що мають загальнообов’язковий характер, охороняються державою від порушень, містять в собі санкції, спрямовані на захист прав держави. Закон і право тотожні; найбільшою цінністю права є його примусово-владний характер; легізм допускає мінімум моралі: рівно стільки потрібно державі; у гносеологічному аспекті легісти акцентують свою увагу на вивченні формально-логічної сторони права, а не змістовної, тобто суто правове пізнання піднімається технічно-інструментальним підходом – служіння “букві закону”, а не пізнання “духу закону”; мінімум уваги людині. Заперечується ідея Бога, релігії, церкви, етики, метафізики. Людина залишається безправною віч-на-віч з державою. Це виключно негуманне праворозуміння і не придатне для обслуговування демократичних суспільних відносин.

**Легітимність влади** – обов’язкова ознака законодавчої влади держави, що означає визнання її як всередині країни, так і на міжнародній арені. Л. як поняття сформувалося у період французької та англійської буржуазних революцій 17-18 ст., однак у більш широкий вжиток увійшла лише на початку 19 ст., коли з її допомогою прихильники монархії у Франції прагнули відновити владу короля як єдино законну. Тоді ж поняття Л. набуло сенсу пов’язаного з визнанням влади за межами певної території, тобто усім міжнародним співтовариством.

Локальні норми – норми, що приймаються відповідними колективами на підставі приписів законодавства і діють у межах діяльності даного колективу. Їх основне призначення – конкретизувати вимоги загальної норми права щодо умов діяльності відповідного колективу. Велику розповсюдженість ці норми мають перш за все у сфері застосування законодавства про працю. Л.н. про працю регулюють трудові відносини в конкретному трудовому колективі і поширюються на працівників конкретної компанії, фірми, організації. Вони приймаються керівником у межах його компетенції, носять підзаконний характер і не можуть погіршувати положення працівників у порівнянні з чинним законодавством. Разом з тим, можливе встановлення в локальних нормативних актах додаткових трудових і соціально-побутових пільг для працівників за рахунок власних коштів організації (ст.5 КЗпП)

## **М**

**Майно** – сукупність речей і матеріальних цінностей, що можуть знаходитися у власності громадянина і організації, і які можуть бути об'єктами різних цивільних правовідносин (жилі будинки, квартири, предмети особистого вжитку, дачі, садові будинки, засоби виробництва, вироблена продукція, цінні папери, інше майно).

**Маргінальна поведінка** – тип правомірної поведінки, що заснований на мотивах страху перед відповідальністю, особистих егоїстичних розрахунках, страху осуду з боку оточуючих, держави, суспільства. М.п. знаходиться на грані антисуспільної, такої що веде до правопорушення. Але М.п. не переходить у правопорушення через те, що у психічному механізмі поведінкових спонукань «спрацьовують» такі рушійні сили як загроза можливого

покарання, страх осуду і інші мотиви, що утримуються особу від правопорушення.

**Марксистська теорія права** ґрунтується на матеріалістичній філософії. Відповідно до поглядів К. Маркса і Ф. Енгельса право розглядається як частина надбудови над економічним базисом суспільства. Викликане до життя матеріальними умовами життя суспільства, воно справляє на нього зворотний вплив. Головне в праві основоположники марксизму бачили в його класовій природі. Для марксистської теорії характерний розгляд права в тісному зв'язку з державою, яка не тільки формує, але й забезпечує реалізацію права. Марксистська теорія права, безсумнівно, вплинула на матеріалістичне розуміння права. Незважаючи на те, що в наш час марксистська теорія зазнає справедливої критики і переосмислення, багато висновків марксистського вчення про право, як і про державу, і в сучасних умовах зберігають своє значення.

**Матеріальне право** – умовне поняття в юридичній науці та практиці, що визначає систему норм права, які регулюють суспільні відносини та утворюються з приводу надбання людьми різних соціальних благ. Фактичний, безпосередній зміст цих відносин складає об'єктивну основу так званого «робочого механізму» регулювання, за допомогою якого визначаються взаємні права та обов'язки їх учасників, націлені на вирішення головного питання: «Чого необхідно досягнути?». Тому норми М.п. закріплюють форми власності, встановлюють правовий статус громадянина, різних об'єднань, визначають повноваження органів держави, міри відповідальності за правопорушення, правовий режим матеріальних і духовних благ, тобто всього того, що складає сутність життєдіяльності суспільства. Своєрідним антиподом М.п. виступає процесуальне право.

**Методи загальнологічні** – це основні прийоми логічного мислення: аналіз і синтез становлять собою процеси уявного або фактичного розкладу цілого на складові і відновлення цілого з його складових; індукція – це інтерпретація фактів шляхом узагальнення від окремого до загального; дедукція – перехід від загального до одиничного, часткового. Узагальнення – уявний перехід від одних, окремих думок, до інших – загальних. Процес узагальнення пов’язаний з процесами абстрагування, аналізу, синтезу і порівняння; класифікація – розбиття множини об’єктів на певні підкласи на основі певних ознак; порівняльний метод відіграє важливу роль у системі методів юридичної науки і практики, завдяки йому встановлюється тотожність або відмінність об’єктів, що порівнюються. Порівняння дозволяє класифікувати державно-правові явища, виявляти їх історичну послідовність, взаємозв’язки. Порівняння може здійснюватись шляхом зіставлення (пошук подібних рис) або протиставлення (пошук відмінностей); метод моделювання – це метод дослідження об’єктів за їх моделями; побудова і вивчення моделей предметів і явищ, що реально існують для визначення або поліпшення їх характеристик, раціоналізації управління ними. З методом моделювання тісно пов’язаний експериментальний метод, який передбачає дослідження явищ дійсності в контрольованих і керованих умовах. Експеримент здійснюється на основі теорії, яка визначає постановку завдань та інтерпретацію його результатів. Експеримент як одна з форм практики виконує функцію критерію істинності теорії. Соціальні експерименти мають на меті пошуки оптимізації управління суспільством.

**Методи загальнонаукові:** логічний метод становить собою певні операції, засновані на законах логіки, які застосовуються для всебічного теоретичного пізнання

державно-правових явищ, відображають вимоги зв'язного, послідовного, переконливого та точного викладу думок, що в юридичній науці та практиці має важливе значення; системний метод розглядає державу і право як системи, вивчає різноманітні типи зв'язків у них; історичний метод вивчає специфіку державно-правового явища конкретного історичного періоду, розглядає динаміку його історичного розвитку; статистичний метод передбачає отримання, обробку, аналіз інформації, що характеризує кількісні показники й закономірності життя суспільства; соціологічний метод вивчає державно-правові явища на базі конкретних соціальних фактів; функціональний метод дозволяє проаналізувати соціальне призначення держави і права, зміст їхніх функцій, сприяє глибшому опануванню сутності, пошуку шляхів удосконалення й підвищення їх ефективності, допомагає зрозуміти їх місце в суспільстві. Необхідність використання цього методу пов'язана з функціональним характером держави, права, їх елементів, впливом на суспільні відносини з метою їх упорядкування, стабілізації; конкретно-соціологічний метод застосовується в теорії держави і права з метою вивчення різних правових і державно-правових інститутів, результативності рішень, які ними ухвалюються, а також ефективності правового регулювання. Вчені, які користуються цим методом, застосовують ряд прийомів – таких, як спостереження, анкетування, інтерв'ювання, що сприяє наближенню теорії до реального життя суспільства; системно-структурний метод обумовлений тим, що будь-яка система становить собою цілісну, впорядковану множину елементів, взаємодія яких породжує нові, не притаманні кожному з них окремо якості. Держава і право є складними системними утвореннями й, отже, необхідність застосування цього методу в теорії держави і

права продиктована саме системним характером цих явищ. Основними елементами держави є органи державної влади, а права – правові норми.

**Методи загальнофілософські:** метод діалекти (від гр. *dialektike (techne)* – “мистецтво ведення бесіди, суперечки”), метод пізнання явищ дійсності в їх розвитку, багатоманітності та зв’язку. Її основними законами є: єдність і боротьба протилежності; перехід кількісних змін в якісні та закон заперечення заперечень; м е т а ф і з и ч н и й м е т о (від. гр. *meta ta physika* – “після фізики”) – метод, який розглядає явища в їх незмінності і незалежності одне від одного, заперечує внутрішні протиріччя як джерело їх розвитку. Е м п і р и ч н и й м е т о д базується на безпосередньому вивченні об’єкта, спирається на дані спостереження й експерименту. Р а ц і о н а л ь н и й м е т о д передбачає вивчення вже не самого об’єкта, а абстрактних уявлень про нього, його закономірностей і взаємозв’язків з реальністю.

**Методи правового регулювання** – це способи, засоби і прийоми, за допомогою яких правове регулювання здійснюється. Виділяють два основних методи правового регулювання. Перший – *метод децентралізованого регулювання* – автономний. Він побудований на координації цілей та інтересів сторін у суспільних відносинах та застосовується для регламентації рівних за становищем (рівноправних) суб’єктів, які задовольняють свої приватні інтереси. Децентралізований метод правового регулювання, як правило, застосовується у приватноправових галузях (цивільне, сімейне, трудове право). Другий – *метод централізованого, або імперативного, наказового регулювання*. Він базується на відносинах субординації між учасниками суспільних відносин: вони не є рівними за статусом. За його допомогою регулюються відносини, в яких пріоритет надається загальносоціальному інтересу. В

державно-організованому суспільстві загальносоціальні інтереси виражає держава, яка здійснює централізоване управління суспільними процесами та наділена владними повноваженнями. Тому централізований, імперативний метод використовується в публічних галузях (конституційне, адміністративне, кримінальне право).

**Метод правового регулювання** (Новікова М.М.) динамічна система засобів, способів, прийомів і заходів (комбінацій і операцій), функціональне призначення яких – у організації стимулювання правомірної поведінки для забезпечення мобільності функціонування механізму правового регулювання з метою гармонізації суспільних відносин. Структуру загального методу правового регулювання складає сукупність взаємопов'язаних елементів: а) юридичних засобів як сукупності способів, що виступають об'єктивно матеріалізованими факторами впливу на поведінку суб'єктів права; б) юридичних способів як системи дій (прийомів) різноманітного характеру; в) юридичних прийомів як тактичних дій (технічного, фізичного, психічного, інтелектуального та іншого матеріального характеру); г) юридичних заходів (комбінацій та операцій) як системи узгоджених тактичних дій, що впорядковуються у прийоми, способи та засоби правомірної поведінки і визначають стратегію правового регулювання.

**Методи спеціальнонаукові** – методи, які розроблені теорії держави і права і нею насамперед використовуються; **порівняльне правознавство** – вивчення правових систем різних держав через зіставлення однойменних державних і правових інститутів, систем права, їх основних принципів тощо; **формально-догматичний метод** (техніко-юридичний аналіз) припускає вивчення права як такого, у “чистому вигляді”, без зв'язку з економікою, політикою, мораллю та іншими соціальними явищами. Його призначення полягає в аналізі чинного законодавства і практики його застосування

державними органами, у виявленні зовнішніх, очевидних аспектів правових явищ без проникнення у внутрішню сутність сторін і зв'язків; **правовий експеримент** – апробація законодавчих нововведень в обмеженому масштабі з метою визначення їх ефективності та можливостей подальшого використання у більш широких масштабах; **правове прогнозування** – виявлення конкретних перспектив розвитку державно-правових явищ.

**Методи теорії держави і права** – це прийоми, засоби та способи практичного пізнання держави і права та одержання знань про них. Теорії держави і права, яка включає в себе такі види методів пізнання державно-правових явищ: загальнофілософські; загальнонаукові; загальнологічні та спеціальнонаукові методи.

**Методологія теорії держави і права** – це наука про основні методи дослідження суспільних державно-правових явищ. Методологія теорії держави і права розуміється як система підходів, принципів, прийомів і методів вивчення загальних та специфічних закономірностей виникнення, розвитку й функціонування державно-правових явищ і процесів, що забезпечують об'єктивність, повноту і всебічність досліджень. У той же час методологію можна розглядати і як науку про методи. Теорію держави і права щодо інших юридичних наук можна з упевненістю назвати методологічною наукою, адже вона розробляє конкретні засоби і прийоми вивчення державно-правової дійсності галузевими та іншими юридичними науками.

**Механізм держави** — це система нормативно визначених, взаємодіючих органів та організацій держави, створених для реалізації її завдань і функцій та наділених спеціальними повноваженнями у відповідній сфері діяльності. Вважаємо, що саме таке визначення забезпечує характеристику механізму ефективного функціонування держави та взаємодії різних структур у процесі реалізації економічних, політичних та соціально-культурних функцій держави. Як самостійна юридична категорія, механізм

держави характеризується наступними ознаками: це ієрархічно підпорядкована система державних структур, якій притаманні єдині принципи організації та діяльності; єдині завдання і цілі; первинними структурними елементами механізму є створені державою формування (органи, організації); основним призначенням механізму держави є реалізація завдань і функцій держави; чітка функціональна визначеність кожного з елементів структури; одним з найважливіших завдань механізму є здійснення державної влади; наявність певних структур, які забезпечують примусове виконання державних велінь; наявність визначеної структури, яка має динамічний характер та залежить від змін завдань управління і етапу розвитку держави; залежність методів і форм діяльності механізму держави від її сутності та реального впливу на суспільні відносини; залежність механізму держави від об'єктивних шляхів розвитку суспільства та рівня досконалості економічних і політичних відносин; важливе значення має людський фактор, який забезпечує державне управління; забезпечення необхідними матеріально-технічними, фінансовими, організаційними засобами, що складають основу його функціональної діяльності; покликаний гарантувати і охороняти правопорядок, права та свободи людини. Структурно механізм держави складається з трьох рівнів. І рівень становлять державні підприємства, установи та організації, які забезпечують реалізацію економічних і соціальних функцій держави. Їх основним призначенням є створення необхідних економічних умов функціонування держави та суспільства. У спеціальній літературі їх називають економічними додатками держави, однак, на нашу думку, вони є самостійними і повноцінними елементами механізму, що виконують лише їм властиві функції. Державні підприємства — це створені на основі загальнодержавної власності структурні утворення, які забезпечують виробничу діяльність. Вони володіють часткою державної власності на праві повного господарського відання, мають самостійний баланс і статус юридичної особи, є суб'єктами підприємницької діяльності, які несуть

самостійну майнову відповідальність. II рівень механізму держави складають органи держави. Це особлива частина державного механізму, що забезпечує виконання владних повноважень. III рівень становлять структури спеціального призначення. Це контрольно-наглядові органи, збройні сили, поліція, спецслужби, органи виконання кримінальних покарань. Вони фінансуються з бюджету, створюються органами держави, їм підпорядковуються та забезпечують реалізацію правоохоронних, контрольно-наглядових і каральних функцій. Саме ці органи забезпечують захист суверенітету держави, її територіальної цілісності та недоторканності, охорону прав і свобод громадян, дотримання вимог закону та покарання винних у порушенні нормативних вимог осіб.

**Механізм правового регулювання** – це захід функціонування єдиної системи правового регулювання, який розкривається через взаємозв'язки між її складовими елементами. Категорія “механізм правового регулювання” дозволяє охопити весь процес правового регулювання, представити його в системно-динамічному вигляді, розкрити його структуру, взаємозв'язок і взаємодію всіх елементів, з'ясувати їх характерні ознаки та функції. Механізм правового регулювання представляється як діяльність, “робота” складових елементів системи правового регулювання, спрямована на досягнення суспільно корисного результату, що виявляється у втіленні правових норм у життя. Він повинен розглядатись в єдності та взаємодії всіх його складових як категорія не лише збірна, але й системна. Поняття механізму правового регулювання дозволяє систематизувати юридичні засоби правового впливу на суспільні відносини, визначити місце і роль того чи іншого юридичного засобу у правовому житті суспільства. Розрізняють змістовну та формальну ознаки механізму правового регулювання. *Змістовна ознака* механізму правового регулювання передбачає наявність цілей правого регулювання, досягнення яких дає можливість вести мову про ефективність правого регулювання. Під цілями розуміється сукупність уявлень про моделі майбутнього

результату, здатного задовольнити вихідні потреби існування можливостей, оцінених за результатами досвіду. Досягнення цілей правого регулювання здійснюється за допомогою певних засобів, що є шляхами юридичного впливу на поведінку суб'єктів. Сукупність даних засобів, які є різними за своєю природою та функціональними призначенням, і складає *формальну ознаку* механізму правого регулювання. Характеристика правого регулювання дозволяє встановити його складові елементи, забезпечити їх єдність та взаємоузгодженість. Сучасна юридична наука характеризується наявністю двох підходів до визначення елементів механізму правого регулювання. Перший з них – широкий підхід, що характеризується наявністю сукупності елементів, які беруть участь у процесі впорядкування суспільних відносин, а саме: *норма права*, яка означає моделі можливої та необхідної поведінки суб'єктів суспільних відносин; *нормативно-правовий акт* – юридичний документ, який надає правовій нормі формально-визначеного, офіційного та обов'язкового характеру; *юридичні факти* – конкретні життєві обставини, які спричиняють дію норми права; *правовідносини* – різновид суспільних відносин, що регламентуються правовою нормою та виконують функцію взаємної правової норми з конкретним суб'єктом і функцію визначення конкретної поведінки для персоніфікованих суб'єктів; *тлумачення* – діяльність із визначення дійсного змісту норми права у разі її незрозумілості чи невідповідності вимогам юридичної техніки; *реалізація норм права* – як можливість втілення правової норми шляхом дотримання, виконання, використання та застосування; *законність* – як один із принципів реалізації правових приписів через дотримання вимог норми права суб'єктами права; *правосвідомість* – як рівень усвідомлення суб'єктами права правових приписів; *правова культура* – як різновид загальної культури, що складається з духовних та матеріальних цінностей, які належать до правової дійсності; *правомірна поведінка* – усвідомлення діяльності суб'єктів, яка відповідає нормі права та соціально корисним цілям і знаходиться в установлених законодавством межах;

*протиправна поведінка* – та, що суперечить правовим приписам; *юридична відповідальність* – міра державного примусу, яка застосовується до суб'єктів, які вчинили правопорушення, та пов'язана з покладенням на них нового додаткового обов'язку. Другий підхід до елементарної будови механізму правового регулювання є вузьким та включає елементи, які складають основу регулятивної функції права. Серед них виділяють: норми права, нормативно-правові акти, правовідносини, правореалізації, законність. Кожній стадії відповідають специфічні елементи механізму правового регулювання, місце яких у механізмі обумовлене їх функціональною роллю. Функціонування механізму правового регулювання відрізняється послідовністю: кожен з його елементів вступає в дію на певній стадії правового регулювання.

**Механізм правового регулювання** (Новікова М.М.) – це система правових засобів (норми права, індивідуальні приписи, правовідносини, акти реалізації та ін.), що перебувають у органічній єдності та забезпечують дієвість правового регулювання на підставі стимулів і обмежень з метою гармонізації суспільних відносин.

**Міжнародне гуманітарне право** – сукупність конвенційних і звичайних норм міжнародного права, які забезпечують повагу до особи і її недоторканості у період збройних конфліктів. М.г.п. складається з двох галузей права: права війни чи права збройних конфліктів та прав людини.

**Міжнародне право** – складова частина національної системи права кожної сучасної держави. Ця інтеграція відбувається у процесі укладання державами різного роду договорів, підписання міжнародних декларацій у результаті вступу держави до міжнародних організацій. Складається таким чином особлива галузь наддержавного права, що включається в систему національного права. Конституція України містить таку норму у ст. 9: міжнародні

договори, обов'язковість яких затверджена Верховною Радою України, є частиною національного законодавства.

**Міжнародне приватне право** – сукупність юридичних норм, що регулює цивільні, сімейні, трудові, процесуальні відносини з так названим іноземним елементом (наприклад, коли в них приймають участь іноземці, особи без громадянства, іноземні юридичні особи чи держави; об'єктом цих правовідносин виступає річ, яка знаходиться за кордоном).

**Міжнародний Суд** — головний судовий орган ООН, до юрисдикції якого входять усі питання, що передаються йому державами, і всі питання, передбачені Статутом ООН і чинними договорами і конвенціями. Цей орган складається з 15 суддів, яких окремо обирають Генеральна Асамблея і Рада Безпеки на дев'ять років. Судді обираються за рівнем кваліфікації, а не за національною ознакою. Проте не може бути обрано двоє суддів з однієї країни. Місцезнаходження суду — Гаага (Нідерланди). Країни-члени можуть передавати на розгляд Міжнародного Суду справи про прикордонні суперечки, право на рибну ловлю, право на корисні копалини та інші спірні питання. Генеральна Асамблея або Рада Безпеки можуть консультуватися з Міжнародним Судом з будь-якого питання.

**Міліція України** - державний озброєний орган виконавчої влади, який захищає життя, здоров'я, права і свободи громадян, власність, природне середовище, інтереси суспільства і держави від протиправних посягань (ст. 1 Закону України «Про міліцію»). М. є єдиною системою органів, що входять до структури Міністерства внутрішніх справ України та виконують адміністративну, профілактичну, оперативно-розшукову, кримінально-процесуальну, виконавчу та охоронну функції. Вона складається з підрозділів: кримінальної міліції; міліції

громадської безпеки; транспортної міліції; державної автомобільної інспекції; міліції охорони; судової міліції; спеціальної міліції.

Основними завданнями міліції є: забезпечення особистої безпеки громадян, захист їх прав і свобод, законних інтересів; запобігання правопорушенням та їх припинення; охорона і забезпечення громадського порядку; виявлення і розкриття злочинів, розшук осіб, які їх вчинили; забезпечення безпеки дорожнього руху; захист власності від злочинних посягань; виконання кримінальних покарань і адміністративних стягнень; участь у поданні соціальної та правової допомоги громадянам, сприяння у межах своєї компетенції державним органам, підприємствам, установам і організаціям у виконанні покладених на них законом обов'язків. Діяльність міліції будується на принципах законності, гуманізму, поваги до особи, соціальної справедливості, взаємодії з трудовими колективами, громадськими організаціями й населенням, гласності, незалежні від впливу будь-яких політичних, громадських об'єднань. Правовою підставою діяльності М. є Конституція України, Закон України «Про міліцію» (від 20.12.1990 р.), інші законодавчі та підзаконні акти України.

**Місцеве самоврядування** – гарантоване законом право територіальної спільноти громадян і органів, які вони обирають самостійно, під свою відповідальність вирішувати усі питання місцевого значення, діючи у рамках закону і виходячи з інтересів населення. М.с. передбачає децентралізацію управління, що забезпечує автономію адміністративних одиниць, що нижче стоять по відношенню до центру, виборність посадових одиниць, у тому числі право їх відзиву виборцями, широку безпосередню участь громадян в управлінні за допомогою громадських рад, комісій, референдумів, опитувань і інших форм прямої, безпосередньої форми народовладдя. На сьогодні ідеї М.с.

знайшли своє відображення у Загальній декларації про місцеве самоврядування і Європейській хартії про місцеве самоврядування.

**Місцеве самоврядування в Україні** - це гарантоване державою право та реальна здатність територіальної громади - жителів села чи добровільного об'єднання у сільську громаду жителів кількох сіл, селища, міста - самостійно або під відповідальність органів та посадових осіб місцевого самоврядування вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції і законів України. М.с. здійснюється територіальними громадами сіл, селищ, міст як безпосередньо, так і через сільські, селищні, міські ради та їх виконавчі органи, а також через районні та обласні ради, які представляють спільні інтереси територіальних громад сіл, селищ, міст (ст. 2 закону України «Про місцеве самоврядування в Україні»).

**Місце і роль теорії держави та права у системі юридичних наук** полягає в тому, що теорія держави і права є основоположною загальноправовою фундаментальною наукою вихідною для усіх інших юридичних дисциплін. На відміну від інших юридичних наук, вона вивчає державу і право в їх найбільш узагальненому вигляді, досліджує загальні закономірності виникнення, розвитку й функціонування держави і права як єдиних і цілісних систем, розробляє такі основоположні для юридичної науки питання, як сутність, тип, форми, функції, структура і механізм дії держави і права, правова система, які постають теоретичним підґрунтям для правознавства в цілому. Теорія держави і права розробляє і формулює основні теоретичні поняття та категорії юриспруденції, якими користуються всі юридичні науки, кожна з яких щодо свого предмета також розробляє теорію, що притаманна лише їй, розповсюджується лише на коло тих питань, які вона вивчає. Теорія держави і права щодо інших юридичних наук постає як загальна теорія для юриспруденції в цілому. Саме цим

визначається її провідна роль, її пріоритетне місце в юридичній науці. Специфічною особливістю цієї науки є вивчення держави і права, державно-правових явищ в їх органічній єдності і взаємній опосередкованості. Теорія держави і права є єдиною цілісною наукою, яка вивчає державу і право, державно-правові явища в їх взаємозв'язках та взаємодії, що відображає нерозривність держави і права в реальному житті.

**Місце і роль теорії держави та права у системі суспільних (неюридичних) наук** полягає в тому, що наука теорії держави і права враховує прогресивні надбання інших суспільних наук, використовує їх для повнішого й глибшого розуміння державно-правової дійсності, зокрема: філософія – основоположна наука про загальні закономірності розвитку суспільства і природи. Вона науково обґрунтовує суспільне буття в цілому; вивчає найзагальніші закономірності суспільного розвитку, включаючи й ті, що стосуються держави і права; досліджує місце, роль держави і права в розвитку суспільства в цілому, виступаючи теоретичним підґрунтям для юридичної науки. На межі філософії та юридичної науки розвивається філософія права; соціологія – наука про суспільство як цілісну систему, суспільні інститути, процеси і групи, вивчає проблеми управління суспільними процесами. Безперечно, держава і право є суспільствознавчими категоріями, проте соціологія суттєво відрізняється від них, залишаючи поза увагою юридичні аспекти функціонування держави і права, робить основний акцент на суто соціологічних питаннях; політологія – наука, що вивчає політику, політичну систему та її складові: політичні інститути, політичні відносини, політичні процеси і політичну діяльність. Держава і право невіддільні від політики, від влади. Державна влада є найвищою формою політичної влади. Але політологія також абстрагується від вивчення юридичних питань, залишаючи у сфері свого інтересу лише суто політичні; історія вивчає різні типи цивілізацій, етапи суспільного розвитку, зміну суспільно-економічних

формацій, конкретні форми держав у різних народів на певних етапах розвитку, правові пам'ятки. Але історія не робить узагальнюючих висновків щодо державно-правових явищ з погляду їх юридичної сутності; економічна теорія вивчає економічні відносини між людьми, відносини виробництва, обміну і розподілу. При цьому не можна обійти роль держави і права в цих процесах, адже нормальне функціонування економіки залежить від ефективності правового регулювання в цій сфері. З іншого боку, тип держави і права багато в чому залежить від рівня розвитку економіки, який є основою життєдіяльності суспільства. Але ця наука також не стосується їх юридичних аспектів; соціальна психологія вивчає методи впливу на поведінку людей, її надбання є цінними для поглиблення знань правової свідомості, правового регулювання. Ця наука теж не стосується специфічних юридичних аспектів функціонування держави і права.

**Монархія** – форма державного правління, при якій верховна державна влада формально (повністю чи частково) зосереджена в руках одноособового глави держави – монарха; влада монарха передається, як правило, в порядку, престолонаслідування. Монархія створилася в умовах рабовласницького суспільства, була основною формою правління при феодалізмі (абсолютна монархія) і збереглася у ряді сучасних країн. Для монархії характерні такі ознаки: монарх персоніфікує владу, виступає при здійсненні внутрішньої і зовнішньої політики як глава держави; монарх здійснює одноособове правління, тобто може прийняти до свого розгляду будь-яке питання; монарх, як правило, є головнокомандуючим збройних сил; влада монарха оголошується священною і має у більшості випадків релігійний характер; владні повноваження монарха поширюються на всі сфери суспільного життя; наявність персональної власності, що забезпечує сім'ю монарха та передається у спадок; влада монарха є спадковою, безстроковою, формально незалежною, але обмеженою територією держави; монарх не несе юридичної відповідальності перед підданими за прийняті рішення.

Монархія, як форма державного правління, пройшла ряд етапів розвитку: рабовласницька, станово-представницька, абсолютна, конституційна (обмежена). Залежно від наявності вищих державних органів влади та розподілу повноважень між ними монархії поділяються на абсолютні і обмежені. *Абсолютна монархія* — це форма державного правління, при якій влада монарха є необмеженою, монарх очолює всі гілки державної влади, має виключні повноваження щодо її здійснення. Наприклад, абсолютними монархіями є Бруней, Катар, Оман, Саудівська Аравія, Ватикан. (Дві останні є теократичними: в руках духовництва одночасно зосереджена духовна і світська влада). Абсолютні монархії поділяють на деспотичні і теократичні. Для деспотичної монархії характерною є нічим і ніким необмежена свавільна влада монарха, який у своїх діях спирається на верхівку військової аристократії. Основні ознаки теократичної монархії — поєднання монархом найвищої духовної і світської влади, обожнювання монарха, джерелом влади якого є воля Бога, а основним джерелом права в державі — релігійні норми. *Обмежена монархія* — це форма державного правління, при якій влада монарха є обмеженою парламентом або конституцією. Сформувалась в результаті еволюції абсолютної монархії, коли влада монарха була обмежена і визначалась конституцією, де, крім того, закріплювався порядок престолонаслідування. Наприклад, обмеженими монархіями є: Бельгія, Великобританія, Іспанія. Обмежені монархії поділяються на дуалістичні (представницькі) і парламентарні, конституційні. Основними рисами дуалістичної монархії є наступні: подвійність (дуалізм) вищих органів державної влади: глава держави — монарх, здійснює найвищу виконавчу владу, а парламент — законодавчу; монарх має право розпуску парламенту, його рішення мають силу закону, монарх займає центральне місце у механізмі держави, формує уряд, який відповідає перед парламентом і монархом. Така монархія характерна для держав, де зустрічаються елементи феодальних відносин. Прикладом дуалістичної монархії може бути Марокко, Йорданія, Кувейт. Парламентарна монархія характеризується

особливим порядком управління: існуванням представницького органу державної влади — парламенту, з дорадчими повноваженнями; уряд формується парламентом і йому підзвітний; монарх здійснює владу через міністрів, він позбавлений законодавчих повноважень; не несе юридичної і політичної відповідальності за свої дії як глава держави та глава виконавчої влади. Відповідальність несе уряд (міністри), посередництвом яких діє монарх. Це підтверджує існування інституту контрасигнатури: акти монарха мають силу лише після затвердження їх главою або іншими членами уряду. Прикладом парламентарної монархії є Нідерланди. За умов конституційної монархії влада монарха обмежена конституцією, у якій закріплено принцип розподілу державної влади на законодавчу, виконавчу, судову та правовий статус органів державної влади, у тому числі і монарха. Фактично монарх поступається частиною повноважень парламентові, який обрано народом; уряд формується з представників партій, що отримали більшість на виборах; лідер партії, яка отримала більшість на виборах, стає главою уряду (такими, наприклад, є Бельгія, Великобританія, Норвегія).

**Мусульманське право** — є системою норм і найбільш досконалою політико-правовою доктриною у релігійно-общинній групі правових систем. Ця правова система існує у рамках ісламської релігії, яка має державний характер і більш, ніж всі інші світові релігії, пов'язана з правом. Мусульманське право не є самостійною галуззю чи сферою науки. Його підвалини закладені ще в VII—X ст. у період становлення і розвитку феодалних відносин в Арабському халіфаті. Воно незмінно виступає як одна із сторін Ісламу. Згідно з догмами Ісламу, мусульманське право походить від Аллаха, який відкрив це право і довів його до всього суспільства через свого посланця Мухамеда. Особа останнього займає важливе місце як в релігійній доктрині Ісламу в цілому, так і в одній із складових — мусульманському праві. Основою мусульманського права є Коран (араб. «читання») — священна книга мусульман. Це зібрання різних проповідей, обрядових та юридичних

настанов. Зміст Корану — це висловлювання і настанови пророка і посланця Мухамеда. Коран — перше і основне джерело мусульманського права. Жоден мусульманський юрист не сприймає його ні в якості книги права, ні в якості мусульманського права. Невелика кількість правил поведінки, що містяться в Корані, є недостатніми для кодифікації. Тому мусульманський суддя звертається безпосередньо не до Корану, який не може і не повинен тлумачити право, а до книг, написаних у різні часи найбільш авторитетними юристами, вченими-богословами, що містять таке тлумачення. Статус Корану можна визначити як такий, що виступає моральною і релігійно-філософською основою мусульманського права, вихідним началом формування мусульманської держави та права. У священній книзі — Корані — містяться також керівні положення, що стосуються беззаперечності та чистоти мусульманської віри. Поряд з положенням релігійного чи філософсько-релігійного плану в Корані містяться також положення, що розглядаються в суто юридичному плані. Це, наприклад, приписи правовірних цінувати милосердя Аллаха і самим бути милосердними тощо. Норми і принципи Корану досить обширні і диспозитивні, їх тлумачення дозволяє проявляти в установлених ними релігійних рамках правову ініціативу. Крім Корану, до основних джерел мусульманського права належать: Сунна, Іджма, Кияс. Зокрема, Іджма слугує доповненням у мусульманському праві в ситуаціях, які не передбачені іншими джерелами. Теорія і практика застосування мусульманського права використовує і такі джерела права, як різного роду регламенти, угоди, звичаї. Поряд із санкціонованими звичаями важливе практичне значення мають угоди. Зміни у мусульманському праві щодо пристосування до сучасних умов відбуваються за допомогою так званих юридичних страатагем та фікцій. Вони дозволяють використовувати менталітет і традиції, що склалися у правозастосовчій практиці мусульманського права. Так, наприклад, заборона Корану займатися лихварством долається шляхом обмеженого тлумачення кола осіб, на яких ця заборона поширюється. Будь-які заборонні норми можна

обходити також у той спосіб, що угоди, заборонені для мусульман, є дозволеними, коли одна сторона із сторін не є мусульманином. Для визначення природи ісламських правових систем слід розмежовувати мусульманське релігійне право з позитивними правовими системами мусульманських країн. Є два близьких поняття — «мусульманське право» і «право окремих мусульманських країн», які співіснують не тільки в теорії, а й у реальному житті мусульманської країни. Рене Давид зауважував, що суспільство мусульманських країн «завжди живе під владою звичаїв чи законів, які, безумовно, спирались на принципи мусульманського права і відводили їм серйозну роль». Ускладнення соціально-економічних, політичних та інших відносин, поглиблення зв'язків між мусульманськими та не мусульманськими країнами, фактори вестернізації призводять до проникнення в мусульманське право правових засад західних країн.



**Н а к а з** — акт органів управління і посадових осіб — керівників міністерств і відомств, об'єднань, підприємств, організацій і установ. Н. може бути нормативним, регулюючим суспільні відносини у порядку виконання Конституції, законів, актів Президента і Кабінету міністрів України, і індивідуальним (актом вживання норм права). Н. набирає чинності з моменту його підписання відповідною посадовою особою, якщо інше не передбачене в самому акті.

**Н а с и л ь с т в о** — визнаний у праві психічний чи фізичний вплив однієї людини на іншу, що порушує право людини і громадянина на особисту недоторканість. Фізичне насильство виражається у тілесному впливі на організм людини (наприклад, нанесення побоїв). Психічне Н. міститься у впливі на психіку людини шляхом залякування, погроз, з метою пригнічення волі особи, яку залякують. Прояв будь-якого Н. тягне за собою настання відповідної

юридичної відповідальності. Злочини, які вчиняються шляхом застосування Н. представляють підвищену суспільну небезпеку і тягнуть більш сувору кримінальну відповідальність.

**Наука теорії права** – система фундаментальних знань про право як регулятор суспільних відносин. Н.т.п. – умовне виділення з загальної теорії держави і права інформації про природу, сутність, структуру, функції та перспективу права. Сама по собі Н.т.п. є методологічною галуззю правознавства і покликана забезпечувати його понятійним апаратом, основоположними категоріями і загальними закономірностями функціонування права. Як і будь-яка наука, вона має відповідну структуру і значення. Структура об'єднує чотири блоки: статичний (наприклад, загальна характеристика права як сукупності норм); динамічний (механізм правового регулювання); забезпечувальний (наприклад, характеристика правовий форм діяльності); результативний (наприклад, характеристика правопорядку). Головне значення Н.т.п. – у методологічному забезпеченні правознавства. Поряд з цим вона виконує і такі функції: теоретико-пізнавальну, прогностичну, прикладну, виховну, евристичну та інші.

**Неосудність** – відповідно до ст. 19 КК України це стан, у якому особа під час вчинення злочину не могла усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними внаслідок хронічного психічного захворювання, тимчасового розладу психічної діяльності, недоумства або іншого хворобливого стану психіки. До такої особи за рішенням суду можуть бути застосовані примусові заходи медичного характеру.

**Необхідна оборона** – дії, вчинені з метою захисту охоронюваних законом прав та інтересів особи, яка захищається, або іншої особи, а також суспільних інтересів та інтересів держави від суспільно небезпечного посягання шляхом заподіяння тому, хто посягає, шкоди,

необхідної і достатньої в даній обстановці для негайного відвернення чи припинення посягання, якщо при цьому не було допущено перевищення меж необхідної оборони. Кожна особа має право на необхідну оборону незалежно від можливості уникнути суспільно небезпечного посягання або звернутися за допомогою до інших осіб чи органів влади. Перевищенням меж необхідної оборони визнається умисне заподіяння тому, хто посягає, тяжкої шкоди, яка явно не відповідає небезпечності посягання або обстановці захисту. Перевищення меж необхідної оборони тягне кримінальну відповідальність лише у випадках, спеціально передбачених у статтях 118 («Умисне вбивство при перевищенні меж необхідної оборони або у разі перевищення заходів, необхідних для затримання злочинця») та 124 («Умисне заподіяння тяжких тілесних ушкоджень у разі перевищення меж необхідної оборони або у разі перевищення заходів, необхідних для затримання злочинця») КК України.

Особа не підлягає кримінальній відповідальності, якщо через сильне душевне хвилювання, викликане суспільно небезпечним посяганням, вона не могла оцінити відповідність заподіяної нею шкоди небезпечності посягання чи обстановці захисту. Не є перевищенням меж необхідної оборони і не має наслідком кримінальну відповідальність застосування зброї або будь-яких інших засобів чи предметів для захисту від нападу озброєної особи або нападу групи осіб, а також для відвернення протиправного насильницького вторгнення у житло чи інше приміщення, незалежно від тяжкості шкоди, яку заподіяно тому, хто посягає.

Н.о. важливий інститут кримінального права, що покликаний підвищити активність громадян у боротьбі зі злочинністю, сприяти попередженню і припиненню злочинів.

**Неотомістська теорія природного права** – має розповсюдження у тих країнах. Де католицька церква зберегла свій вплив. Офіційно існує з 1879 року, коли папа Лев XIII енциклікою об'явив вчення Ф.

Аквінського найбільш адекватним духу і задачам католицизму. Вихідним пунктом неотомізму є ствердження про Бога як про первопричину буття, про державу і право як відображення божественного розуму у суспільному порядку. Носієм суспільно-правового буття об'являється природа людини, створена за образом та подібністю до Бога. Неотомістське природне право претендує на роль вищого масштабу для оцінки будь-якої системи позитивного права. До рангу природного права возводяться свобода, справедливість, повага влад, загальне благо, солідарність, приватна власність. Буржуазна політична система. Буржуазне право зображуються неотомістами як такі, що відповідають божественному порядку, природному праву.

**Непереборна сила** – у цивільному праві обставини, що звільняють від відповідальності (ст. 605, 617 ЦК України). У якості непереборної сили можуть виступати надзвичайні та непереборні обставини (паводок, землетрус, військові дії тощо).

**Нетипові нормативні приписи** – інші, наряду з нормою права, нормативні вказівки, які відрізняються тим, що позбавлені деяких класичних нормативних властивостей: вони недосконалі композиційно, недосконалі структурно, мають субсидіарний характер і виконують функцію свого роду з'єднувальної тканини у нормативно-правовому масиві. Як і будь-який нормативний припис, вони закріплюються у нормативних актах і тому мають загальнообов'язковий характер. Н.н.п. багато чисельні, вони різноманітні за своїми якостями і поділяються на наступні типи: а) приписи з визначеним ступенем нормативності, наприклад, рекомендації, преюдиції, строки; б) приписи з відомою часткою допущення того чи іншого стану, наприклад, презумпції, функції; в) приписи-трафарети, наприклад, дефініції, юридичні конструкції.

**Норма права** – це загальнообов’язкове правило поведінки, яке встановлене або санкціоноване державою і за порушення якого держава застосовує державний примус. Ознаками правових норм, які відрізняють їх від інших соціальних норм є: *міра свободи волевиявлення і поведінки людини*. Найбільша ефективність реалізації норм досягається при поєднанні загальнолюдських і соціально-групових, класових інтересів в умовах стабільності суспільних відносин; *форма закріплення прав і обов’язків*, які визначають поведінку людини у соціальному спілкуванні. Завдяки єдності прав і обов’язків забезпечується стабільність і врівноваженість суспільних відносин, адже право одного індивіда підкріплюється обов’язком іншого. Інакше кажучи, норма права має зобов’язально-надавальний характер; *загальнообов’язкове правило поведінки*, тобто норма вказує, яким чином, у якому напрямі, протягом якого часу, на якій території необхідно діяти тому чи іншому суб’єкту, має загальний характер, постає як рівна, однакова для всіх і кожного, її повинні дотримуватись всі суб’єкти суспільних відносин незалежно від того, громадянин це або посадова особа державного органу; *правило поведінки загального характеру*, що адресується не конкретному суб’єкту, а всім учасникам відносин (є неперсоніфікованими), що регулюються цією нормою права. Норма права здійснюється не разово, а завжди, коли виникають для цього підстави. 5. Це єдина серед соціальних норм, що *походить від держави* та є офіційним вираженням державної волі. 6. Це *формально визначене правило поведінки*. Норма права відрізняється від інших соціальних норм тільки її притаманною формальною визначеністю. Внутрішня визначеність норми виявляється в змісті, обсязі прав і обов’язків, чітких вказівках на наслідки її порушення. Зовнішня визначеність полягає в тому, що будь-яка норма закріплена у статті, главі, розділі офіційного документа – у нормативно-правовому акті. Формальна

визначеність потребує письмової, документальної форми. Норми права є чинними, коли вони доведені до відома через офіційні письмові джерела; норми права *видаються уповноваженими на те органами держави* у чітко встановленому порядку та за певною процедурою; це правило поведінки, *гарантоване державою*. Можливість державного примусу у випадках порушення права є однією з важливих гарантій дієвості права; це *система*, що виявляється у структурній побудові норми, у спеціалізації та кооперації норм різних галузей інститутів права. Право – це не просто сукупність, а система норм. З норм права складаються як окремі нормативні акти, так і галузі та інститути права.

**Нормативістська, або «чиста» теорія права** – виникла на початку ХХ ст. на основі юридичного позитивізму з його формально-догматичним методом у єдності з філософією неокантіанства. Її засновник Г. Кельзен (1881-1973) у книзі «Чисте вчення про право» (1934) заявив, що юридична наука повинна займатися виключно нормами права і відмежувати пізнання права від суміжних дисциплін: психології, соціології, етики, політичної теорії тощо. У кантівському дусі Кельзен поділяв світ на «існуючий» та «повинний». Тим самим він підкреслював, що право існує само по собі, само розвивається незалежно від світу «існуючого». Теорія права, за його думкою, повинна вивчати свій предмет таким, яким він є, а не таким, яким він повинний бути з точки зору певних оціночних суджень. Право існує незалежно від світу реальних фактів, не підкорене закону причинності і черпає силу і дієвість само в собі. Підставою дійсності норми об'явлена сама норма, а не факт. Правовий порядок, на думку Кельзена – це ієрархія норм різних рівнів. Він будував піраміду норм, у якій кожна з них у своїй дієвості спирається на іншу. У голові цієї піраміди стоїть основна, уявна, а не дійсна норма (грунд-норма), з якої

витікають і на яку спираються всі інші ієрархічні нижчі норми. Державу Кельзен розглядав як втілення правопорядку, як саму систему позитивного права; державу як «владу» ставив позаду права, фактично відмовлявся від державного суверенітету, оправдовуючи існування космополітичної «наддержави», яка складалася із залежних і несuverенних держав, пов'язаних єдиним правопорядком.

**Нормативні договори** – одна з форм (джерел) права, що виражається у такому способі правотворчості, як укладання угоди на паритетних началах як двома так і більше уповноважених на те суб'єктів. До їх числа відносяться перш за все міжнародні договори і акти, колективні договори і інші угоди. Юридична сила багатьох Н.д. підкріплюється фактом їх ратифікації (затвердження) відповідним органом державної влади.

Нормативні системи суспільства – організована сукупність діючих у суспільстві нормативних приписів (соціальних норм), що об'єднуються у відповідні нормативні утворення. У залежності від природи, сфери дії, способів їх забезпечення вони поділяються на право, мораль, звичаї, корпоративні норми. Серед них особливе місце займає право як нормативна система, яка визначає безпосередньо загальний статус усіх останніх; воно єдине за своїм змістом та сутністю. Інші Н.с.с. різноманітні за своєю сутністю, мінливі та мають протиріччя.

**Нормативний припис** – владне волевиявлення уповноваженого на те суб'єкта, що має обов'язковий характер, тобто адресоване індивідуально невизначеному колу учасників суспільних відносин і який стосується типових життєвих обставин, а також застосовується і реалізується при певних життєвих обставинах. Н.п. у залежності від їх конструктивної чіткості (завершеності) поділяються на норми права, загальні нормативні настановлення, нетипові нормативні приписи.

**Нормативно-правовий акт** – це письмовий документ компетентного органу держави, що містить формально обов’язкове правило поведінки загального характеру. Нормативно-правові акти видаються органами державної влади лише у певній формі й у рамках компетенції певного правотворчого органу. Звідси юридична чинність нормативно-правового акта визначається місцем у системі органів держави того органу, який його видав. Вищими за юридичною силою є Конституція і закони. Нормативно-правовими ці акти називаються тому, що містять норми права загальнообов’язкового характеру. Власне кажучи, це поняття є синонімом поняття “законодавство” у широкому розумінні слова. Це основне джерело права у країнах романо-германської правової системи, але неабияку роль відіграють нормативно-правові акти й у країнах англо-американського права. Офіційна письмова форма нормативно-правових актів дозволяє чітко формулювати правові норми, забезпечувати їхній загальнообов’язковий характер, систематизувати їх. Нормативно-правовий акт слід відрізнити від індивідуального, що є завершальним етапом правозастосування. За юридичною силою нормативно-правові акти поділяються на: закони та підзаконні акти.

**Норми міжнародного права** – правила поведінки (взаємовідносин) держав і інших суб’єктів міжнародного права, які встановлюються та забезпечуються ними самими. У залежності від сфери дії Н.м.п. поділяються на: а) універсальні, що покликані регулювати відносини з урахуванням усіх чи подавляючої більшості держав, пов’язані з загальнонародськими інтересами і прийняті більшістю чи усіма державами; б) локальні – призначені для регулювання відносин двох чи декількох держав, які і створюють ці правила.

**Норми моралі** регулюють поведінку людей шляхом її оцінки відповідно до категорій добра і зла, справедливості, гідності, милосердя. Мораль формується в духовній сфері суспільства і невіддільна від суспільної свідомості. Суть дії моральних норм полягає у формуванні загальних принципів, внутрішніх переконань та установок бажаної поведінки. Право і мораль розрізняються насамперед за способами їх формування. Правові норми створюються або санкціонуються державою. Норми моралі виникають і розвиваються спонтанно у процесі практичної діяльності людей. На відміну від права, мораль має неофіційний, суспільний характер. У будь-якій державі діє тільки одне право, у той час як мораль не є єдиною й однорідною. Право і мораль розрізняються за методами забезпечення. Оскільки право створюється державою, то воно нею і забезпечується завдяки можливості примусу. Мораль спирається не на силу державного апарату, а на силу суспільної думки. Правові норми закріплюються у спеціальних юридичних актах держави. Моральні норми і принципи виникають стихійно. На відміну від права, що являє собою певну систему, мораль – внутрішньо несистематизоване утворення.

Норми права (охоронні) –

**Норми права (класифікація):** *за суб'єктами, які прийняли нормативно-правові акти* (законодавчими; виконавчими; судовими; контрольно-наглядовими органами; громадськими об'єднаннями; трудовими колективами; всім населенням); *за предметом регулювання* (конституційні; адміністративні; фінансові; цивільні; кримінальні; цивільно-процесуальні тощо); *за способом встановлення диспозиції норми (правил поведінки)* – імперативні (диспозиція формується органом держави); диспозитивні (державою дозволяється суб'єктам домовитися щодо правила взаємної поведінки); *за характером диспозиції* – уповноважуючі (дозволяючі); зобов'язуючі, забороняючі; *за функціональним*

*призначенням* – матеріально-правові; процесуально-правові (встановлюють процедуру, регламент, процедуру правової діяльності); *за терміном дії в часі* – постійні; тимчасові; *за сферою територіальної дії* – загальні; місцеві (локальні); *за колом осіб (суб'єктів)*, на яких норма поширює свою дію, – загальні; спеціальні; виняткові.

**Норми права (матеріальні)** містять в собі самі правила поведінки. Процесуальні правові норми служать формою реалізації норм матеріального права.

**Норми права (процесуальні)** забезпечують реалізацію матеріальних норм права. Особливості процесуального права визначаються потребами технології, організації процесу реалізації норм матеріального права. Своєрідним є предмет правового регулювання процесуальних норм – суспільні відносини, що виникають у процесі реалізації норм матеріального права.

**Нота дипломатична** – офіційне дипломатичне письмове звернення однієї держави до іншої. Н.д. посилається главами дипломатичних представництв чи главами міністерств закордонних справ від свого імені чи від імені уряду, а також іноді від імені глави держави. Існують наступні Д.н.: особиста (пишеться від першої особи, підписується главою дипломатичного представництва чи керівником міністерства закордонних справ); вербальна (складається від третьої особи, ніким не підписується, але пишеться на бланку посольства чи міністерства); циркулярна (звернена одночасно до декількох держав).

**Нотаріат в Україні** - це система органів і посадових осіб, на які покладено обов'язок посвідчувати права, а також факти, що мають юридичне значення, та вчиняти інші нотаріальні дії, з метою надання їм юридичної вірогідності. Вчинення нотаріальних дій в Україні покладається на нотаріусів, які працюють в державних нотаріальних конторах, державних

нотаріальних архівах (державні нотаріуси) або займаються приватною нотаріальною діяльністю (приватні нотаріуси). Документи, оформлені державними і приватними нотаріусами, мають однакову юридичну силу. У населених пунктах, де немає нотаріусів, нотаріальні дії вчиняються уповноваженими на це посадовими особами органів місцевого самоврядування. Вчинення нотаріальних дій за кордоном покладається на консульські установи України, а у випадках, передбачених чинним законодавством, - на дипломатичні представництва України (ст. 1 Закону України «Про нотаріат»).

**Нотаріус** – посадова особа нотаріальної контори, що здійснює нотаріальні дії. Відповідно до ст. 3 Закону України «Про нотаріат» нотаріусом може бути громадянин України, який має вищу юридичну освіту, володіє державною мовою, має стаж роботи у сфері права не менше трьох років, пройшов стажування протягом одного року в державній нотаріальній конторі або у приватного нотаріуса, склав кваліфікаційний іспит, одержав свідоцтво про право на зайняття нотаріальною діяльністю. Не може бути нотаріусом особа, яка має судимість за вчинення злочину, обмежена у дієздатності або визнана недієздатною за рішенням суду. Нотаріус не може займатися підприємницькою або адвокатською діяльністю, бути засновником адвокатських об'єднань, перебувати на державній службі або на службі в органах місцевого самоврядування, перебувати у штаті інших юридичних осіб, входити самостійно, через представника або підставних осіб до складу правління чи інших виконавчих органів господарських організацій, кредитно-фінансових установ, а також виконувати іншу оплачувану роботу, крім викладацької, наукової і творчої, у вільний від роботи час.



**Обвинувачений** – відповідно до ст. 43 КПК України обвинуваченим є особа, щодо якої в кримінально-процесуальному порядку винесена постанова про притягнення як обвинуваченого. Після призначення справи до судового розгляду обвинувачений називається підсудним. Обвинувачений має право: знати, в чому його обвинувачують; давати показання з пред'явленого йому обвинувачення або відмовитися давати показання і відповідати на запитання; мати захисника і побачення з ним до першого допиту; подавати докази; заявляти клопотання; ознайомлюватися після закінчення досудового слідства або дізнання з усіма матеріалами справи; брати участь у судовому розгляді в суді першої інстанції; заявляти відводи; подавати скарги на дії і рішення особи, яка провадить дізнання, слідчого, прокурора, судді та суду, а за наявності відповідних підстав — на забезпечення безпеки.

**Об'єкти правовідносин** - це ті матеріальні або нематеріальні блага, на використання чи охорону якого спрямовані суб'єктивні права та юридичні обов'язки учасників правових відносин. Це ті матеріальні або нематеріальні цінності, а також певні дії, заради яких суб'єкти вступають у правові відносини. Об'єкт правовідносин тісно пов'язаний з інтересом уповноваженої сторони та постає благом, що охороняється державою. Об'єктами правовідносин можуть бути різноманітні предмети або інші блага, які становлять цінність для суб'єктів права. Об'єкти правовідносин поділяються на: матеріальні – предмети матеріального світу, створені природою або людиною; нематеріальні особисті блага – життя, честь і гідність, здоров'я, недоторканність, безпека; продукти духовної та інтелектуальної творчості (твори літератури, мистецтва, живопису, музики, наукові винаходи і раціоналізаторські пропозиції тощо); дії суб'єктів, коли уповноважена особа має право вимагати від зобов'язаної виконання певних дій (дії – об'єкт правовідносин,

наприклад, послуги); цінні папери, офіційні документи – паспорти, дипломи, сертифікати, гроші, лотерейні білети.

**Об'єктивне право** – це система усіх правових приписів, що установлені (санкціоновані) державою, охороняються нею, мають загальнообов'язковий характеризує критерієм правомірної чи неправомірної поведінки та існують незалежно від індивідуальної свідомості суб'єкта права.

**Об'єктивно-протиправне діяння** — різновид пограничних вчинків (правових аномалій), дія або бездіяльність, близькі за характером і формою до правопорушення, але що не тягне юридичної відповідальності за своїм змістом, оскільки в ньому відсутня провина по відношенню до самої провини і наслідків, що настали. О.-п. д. характеризуються трьома ознаками: вони завдають збитку або ущемлюють інтереси суспільства, окремої особі; не містять провини, тобто не виражають негативного психічного відношення спричинителя до інтересів, що ущемлюються ним; об'єктивно такі діяння підпадають під ознаки правопорушення (наприклад, злочину, адміністративної провини), проте такими не являються.

**Об'єктом теорії держави і права** є вся сфера державно-правового життя суспільства - це система знань про об'єктивні властивості права і держави в їх поняттєво-юридичному розумінні та вираженні, про загальні та окремі закономірності виникнення, розвитку та функціонування держави і права в їх структурній багатоманітності.

**Облік нормативних актів** – це збір державними органами, державними і недержавними підприємствами, фірмами й іншими установами та організаціями діючих нормативних актів, їхня обробка і розташування за певною системою, збереження, а також видача довідок для зацікавлених органів, установ, окремих осіб на їхні запити. Чітко налагоджений облік законодавства необхідний для кваліфікованого застосування правових норм у повсякденній практичній діяльності державних органів,

підприємств, установ, у роботі приватних фірм. Облік необхідний і для правотворчої діяльності. Найпростіший вид обліку законодавства – це фіксація реквізитів нормативних актів у спеціальних журналах (журнальний облік). Більш досконала форма обліку законодавства – картотечний облік. Наступна форма обліку законодавства – це ведення контрольних текстів діючих нормативних актів, тобто внесення в тексти офіційних видань законів, указів, постанов і інших нормативних актів відміток про скасування, зміну і доповнення актів або окремих їх частин. Нині все активніше використовується автоматизований облік законодавства на базі застосування сучасної комп'ютерної техніки.

**Обмеження юридичні** — встановлені законом винятки з правового статусу громадянина в силу певних обставин. Вони ущемлюють свободу і інтереси особи, проте завжди носять превентивний характер, застерігають від можливих несприятливих наслідків як суб'єктів, щодо яких діють обмеження, так і інших осіб. До О. ю. відносяться, наприклад, запобіжні заходи, обмеження дієздатності, догляди особистих речей пасажирів і ін.

**Обов'язок доказування** — правило розподілу між учасниками цивільного або кримінального процесу обов'язків доводити обставини, встановлення яких необхідне для правильного дозволу справи. У цивільному процесі кожна сторона (позивач, відповідач) зобов'язана довести ті обставини, на які вона посилається як на підставу своїх вимог і заперечень (ст. 27 ЦПК). У кримінальному процесі О. д. покладається на органи, що здійснюють виробництво у справі (орган дізнання, слідчий, прокурор).

**Омбудсмен** — правозахисник, незалежна особа, уповноважена парламентом на охорону прав окремих громадян і опосередковуюча парламентський контроль за всіма посадовими особами і державними органами. Інститут О. був створений в Швеції. У 1809 р. Рігстаг (парламент) Швеції прийняв Документ про правління, яким передбачив обрання спеціального парламентського комісара для здійснення нагляду за дотриманням законів судами і іншими органами влади. Інститут О. заснований у Фінляндії (1919 г),

Данії (1953 г), Новій Зеландії (1962 р.), Великобританії (1967 р.), Португалії (1981 р.) і інших країнах. У Східній Європі посада О. заснована у Польщі (1988 р.) і Угорщині (1990 р.). О. не має права на зміну рішень посадових осіб і державних органів, що стосуються прав громадян. Шляхом звернення у відповідні органи він добивається розгляду справ відповідно до закону і тим самим захищає права громадян. О. незалежний і наділений великими повноваженнями у справах про права громадян. О. представляє щорічну доповідь парламенту про порушення прав людини. Конституцією України передбачена посада Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. Його діяльність регламентується Конституцією України, законом України «Про Уповноваженого Верховної Ради з прав людини» від 23.12.1997 р. та законом України «Про державну службу». Уповноважений призначається на посаду і звільняється з посади Верховною Радою України таємним голосуванням шляхом подання бюлетенів. Пропозиції щодо кандидатур(и)на посаду Уповноваженого вносять Голова Верховної Ради України або не менше однієї четвертої народних депутатів України від конституційного складу Верховної Ради України.

**Оперативно-розшукова діяльність** — це система гласних і негласних розшукових, розвідувальних і контррозвідувальних заходів, які здійснюються із застосуванням оперативних і оперативно-технічних засобів. О.-р. д. ґрунтується на принципах законності, дотримання прав і свобод особи, взаємодії з органами управління і населенням. О.-р. д. здійснюється оперативними підрозділами органів внутрішніх справ, органами служби безпеки, прикордонними військами, управлінням охорони вищих посадових осіб. Проведення О.-р. д. іншими (не оперативними) підрозділами вказаних органів, а також підрозділами інших міністерств, відомств, громадськими, приватними організаціями, а також окремими громадянами не допускаються. Правовою основою О.-р. д. є Конституція України, Закон України «Про оперативно-

розшукову діяльність» від 18 лютого 1992 р., Кримінальний і Кримінально-процесуальний кодекси України, закони України, що регламентують діяльність органів прокуратури, міліції, служби безпеки, прикордонних військ, управління охорони вищих посадових осіб, а також інші законодавчі акти, міжнародно-правові угоди і договори, учасником яких є Україна.

**Опіка і піклування** — форми захисту особистих і майнових прав, прав і інтересів громадян. О- і п. встановлюються для виховання неповнолітніх дітей, які унаслідок смерті батьків, позбавлення батьківських прав батьків, хвороби батьків або по інших причинах залишилися без батьківського піклування, а також для захисту особистих і майнових прав і інтересів цих дітей. О. і п. встановлюються також для захисту особистих і майнових прав і інтересів повнолітніх осіб, які за станом здоров'я не можуть самостійно здійснювати свої права і виконувати свої обов'язки (ст. 128 КпШС). О. встановлюється над неповнолітніми, такими, що не досягли 15-ти років, і над громадянами, визнаними судом недієздатними унаслідок душевної хвороби або недоумства (ст. 131 КпШС). О.і п. встановлюється над неповнолітніми у віці від 15-ти до 18-ти років і над громадянами, визнаними судом обмежено недієздатним унаслідок зловживання спиртними або наркотичними речовинами. О.і п. може бути встановлене над особами, які за станом здоров'я не можуть самостійно захищати свої права (ст. 132КпШС). О. і п. призначаються органами опіки і піклування — виконкомми районної, міської, селищної або сільської Ради народних депутатів (ст. 129 КпШС). Опікунами або піклувальниками можуть бути громадяни, що досягли 18-ти років.

**Оприлюднення закону** – опублікування прийнятого закону у офіційному печатному виданні чи

доведення його до адресата (державних органів, громадських організацій, посадових осіб) іншим способом. Розрізняють офіційне та неофіційне оприлюднення закону. Відповідно до Указу Президента України «Про порядок офіційного оприлюднення нормативно-правових актів та набрання ними чинності» від 10.06.1997 № 50. закони України, інші акти Верховної Ради України, акти Президента України, Кабінету Міністрів України не пізніш як у п'ятнадцятиденний строк після їх прийняття у встановленому порядку і підписання підлягають оприлюдненню державною мовою в офіційних друкованих виданнях. Офіційними друкованими виданнями є: "Офіційний вісник України"; газета "Урядовий кур'єр"; газета "Голос України", "Відомості Верховної Ради України», інформаційний бюлетень "Офіційний вісник Президента України". В окремих випадках акти Верховної Ради України, Президента України, Кабінету Міністрів України можуть бути в окремих випадках офіційно оприлюднені через телебачення і радіо. Нормативно-правові акти можуть бути опубліковані в інших друкованих виданнях лише після їх офіційного оприлюднення. Нормативно-правові акти, опубліковані в інших друкованих виданнях, мають інформаційний характер і не можуть бути використані для офіційного застосування.

**Основні теорії виникнення держави:** *теологічна теорія*. Однією з перших теорій походження держави і права була теологічна, яка пояснювала їх виникнення божественною волею. Теорія відстоює ідеї непорушності, вічності держави, необхідності загального підпорядкування державній волі як влади від Бога, але разом з тим і залежності самої держави від божественної волі, що виявляється через церкву й інші релігійні організації. Найбільш яскравий представник – Фома Аквінський; *патріархальна теорія* (засновник – Аристотель, III ст. до н. е.). Її зміст полягає в тому, що держава виникає з патріархальної родини. Глава цієї родини стає главою держави – монархом. Його влада, таким чином, – це продовження влади батька, монарх же доводиться батьком усім своїм підданим. Основні положення патріархальної

теорії переконливо спростовуються сучасною наукою. Немає жодного історичного свідчення подібного способу виникнення держави. Навпаки – встановлено, що патріархальна родина з'явилася разом із державою у процесі розкладу первіснообщинного ладу; *патримоніальна* теорія. Представники цієї теорії вважають, що держава походить від права власника на землю (патримоніум). З права володіння землею влада автоматично поширюється і на людей, які на ній проживають; *органічна* теорія. Виникла в XIX ст. у зв'язку з досягненнями природознавства, хоча деякі подібні ідеї висловлювалися значно раніше. Так, деякі давньогрецькі мислителі, зокрема Платон (IV–III ст. до н. е.), порівнювали державу з організмом, а закони держави – із процесами людської психіки. Поява дарвінізму призвела до того, що багато соціологів, а також юристів стали поширювати біологічні закономірності (міжвидова і внутрішньовидова боротьба, еволюція, природний добір) на соціальні процеси та державу; *теорія насильства* (завоювання). Виникла в XIX ст. Її автори пояснювали виникнення держави і права факторами військово-політичного характеру (завоюванням одним племінним союзом іншого). Для придушення поневоленого племені створювався державний апарат, приймалися закони. Виникнення держави, таким чином, розглядається як реалізація закономірності підпорядкування слабкого сильному; *психологічна* теорія. Представники цієї теорії пояснювали появу держави і права виявом властивостей людської психіки – потребою підкорятися, наслідуванням, психологічною залежністю від еліти первісного суспільства; *теорія суспільного договору*. Ця теорія була сформульована у працях Г. Гроція, Т. Гоббса, Дж. Локка, Б. Спінози, Ж.-Ж. Руссо та ін. у XVII–XVIII ст. За цією теорією до появи держави люди перебували в “природному стані”. Щоб забезпечити нормальне життя, вони укладають між собою договір про державотворення, добровільно передаючи правителям частину своїх прав. Відзначаючи прогресивність багатьох положень теорії суспільного договору, варто вказати на те, що в науці немає переконливих наукових даних, які підтверджують реальність

цієї теорії; *іригаційна (гідролічна)* теорія К. Вітфогеля. Виникнення держав, їх перші деспотичні форми він пов'язує з необхідністю будівництва гігантських іригаційних споруд у східних аграрних областях. Ці роботи диктували необхідність жорсткого централізованого управління, розподілу, обліку, підпорядкування. І разом з тим іригаційна теорія враховує лише окремі зв'язки, окремі сторони процесу державотворення; *історико-матеріалістична* теорія. Виникнення цієї теорії, як правило, пов'язують з іменами К. Маркса і Ф. Енгельса, нерідко забуваючи їхніх попередників (таких, як Л. Морган). Суть цієї теорії в тому, що держава виникає як результат природного розвитку первісного суспільства, розвитку насамперед економічного; історико-матеріалістична концепція включає два підходи. Один з них, що панував у радянській науці, вирішальну роль відводив класовій боротьбі. Другий підхід виходить з того, що в результаті економічного розвитку ускладнюється саме суспільство, його продуктивна й розподільча сфери. Це вимагає вдосконалення управління, що призводить до виникнення держави.

**Особа без громадянства** – відповідно до ст.1 Закону України «Про громадянство України» від 18.01.2001 р. О.б.г. визнається особа яку жодна держава відповідно до свого законодавства не вважає своїм громадянином. Стан безгромадянства може виникати найчастіше через різницю законодавств різних країн про громадянство. Безгромадянство може мати місце в силу виходу з громадянства, якщо особа ще не набула громадянства іншої країни. О.б.г підпорядковується законам країни перебування, однак, як правило, не користується у повній мірі політичними і деякими іншими правами, а також дипломатичним захистом з боку будь-якої держави. В Україні статус О.б.г. регламентується Законом України «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства» від 04.02.1994 р.

**Особа фізична** – відповідно до ст. 24 ЦК України людина як учасник цивільних відносин є фізичною

особою та характеризується правоздатністю (ст. 25 ЦК України) і дієздатністю (ст. 30 ЦК України).

**Особа юридична** – колективний суб'єкт цивільного права. Відповідно до ст. 80 ЦК України Юридичною особою є організація, створена і зареєстрована у встановленому законом порядку. Юридична особа наділяється цивільною правоздатністю і дієздатністю, може бути позивачем та відповідачем у суді. Вона може бути створена шляхом об'єднання осіб та (або) майна. О.ю. залежно від порядку їх створення, поділяються на юридичних осіб приватного права та юридичних осіб публічного права. О.ю. приватного права створюється на підставі установчих документів відповідно до статті 87 ЦК України. О.ю. публічного права створюється розпорядчим актом Президента України, органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування. О.ю. може бути також створена шляхом примусового поділу (виділу) у випадках, встановлених законом.

**Осудність** – у кримінальному праві властивість фізичної особи у момент скоєння суспільно небезпечного діяння розуміти свої дії та керувати ними. Осудність є поняттям протилежним неосудності, воно представляє собою нормальний стан психічно здорової людини. Якщо у процесі слідства чи судового розгляду виникатимуть сумніви щодо осудності підозрюваного, обвинуваченого чи осудного, то призначається судово-психіатрична експертиза, яка дає відповідь про осудність особи.



**Пандекти** – див. *дігести*

**Пандектне право** — римське приватне право, що діяло у зміненому вигляді у Германії в XVI— XIX вв. Інакше П. п. називають загальногерманським, сучасним римським правом. Назву «пандектного» це право отримало по головній частці кодифікування Юстиніана — пандект або

дигест (див.: Дигести). У XII і особливо в XV—XVI вв. у Германії сталася рецепція римського права. Останнє прагнула використовувати буржуазія у своїх інтересах у XVI ст. Але оскільки римське приватне право (як право рабовласницького суспільства) не могло застосовуватися у колишньому вигляді, юристи Німеччини за допомогою формально-догматичного методу пристосували його до нових буржуазних умов, розробивши таким чином П. п., яке і лягло в основу розвитку буржуазного цивільного права, що базується на формально-догматичному методі, в багатьох країнах континентальної Європи (т. наз. романо-германська сім'я правових систем).

**П а р а ф у в а н н я д о г о в о р у** — попереднє підписання міжнародного договору ініціалами уповноважених суб'єктів, що свідчить про схвалення ними тексту договору. П. д. є однією із стадій укладення міжнародного договору. Юридичне значення П. д. полягає в тому, що після парафування договір не підлягає подальшій зміні з боку уповноважених на те суб'єктів. Але це не унеможливує для урядів договірних держав після ознайомлення з договором запропонувати його змінити або внести доповнення до нього.

**П а р л а м е н т** — найвищий представницький орган влади, що здійснює законодавчу діяльність. Має найменування: конгрес (США і ін.), кортес (Іспанія), риксдаг (Швеція), кнесет (Ізраїль), великі національні збори (Туреччина), Верховна Рада (Україна) і ін. Як правило, створюється на двопалатній основі. Нижні палати двопалатного П. і однопалатного П. формуються шляхом виборів. Верхні палати П. формуються як шляхом виборів, так і призначення. П. функціонує виходячи з принципів самостійності і незалежності законодавчої влади, професіоналізму законодавців, відсутності для депутатів імперативного мандата, наявності права «вето» президента на ухвалювані закони. Регламенти П. визначають його структуру, порядок створення комітетів, комісій, фракцій і

тому подібне і обрання посадових осіб — спікера, голови, детально регламентують законодавчу процедуру.

**П а с п о р т** — основний документ, який засвідчує особу громадянина. Видається громадянину після досягнення ним 16-річного віку. До П. вносяться основні дані про особу: прізвище, ім'я, по батькові, дата і місце народження, національність, відомості про дітей, про брак, про відношення до військової служби, про прописку і виписку. Видача, обмін П. проводяться органами внутрішніх справ за місцем проживання.

**П і д в і д о м ч і с т ь** — розмежування компетенції по розгляду справ судами і іншими органами. Наприклад, спори, що виникають з цивільних, сімейних, трудових правовідносин, якщо хоч би однею із сторін в спорі є громадянин, підвідомчі суду (ст. 16 ЦПК України), господарські спори – господарському суду (ст. 12 ГПК). Спори, що виникають між фізичними, юридичними особами та суб'єктами владних повноважень підвідомчі адміністративному суду (ст. 17 Кодексу адміністративного судочинства).

**П і д з а к о н н і а к т и** — нормативно-правові акти державних органів, прийняті ними у межах своїх повноважень на підставі і у виконання Конституції і законів України. П. а. — нормативні укази Президента України; нормативно-правові акти органів виконавчої влади — постанови Кабінету міністрів, нормативні накази і інструкції міністерств відомств, рішення місцевих Рад; нормативно-правові акти правоохоронних органів, а також інтерпретаційні акти.

**П і д н о р м а т и в н е п р а в о в е р е г у л ю в а н н я** — регулювання на основі і у виконання приписаної норми права. Його призначення полягає у безпосередній конкретизації правового статусу учасників правовідносин, що виникли, у встановленні їх взаємин, предмету правових домагань і передбачуваних правових наслідків. Здійснюється П. п. р. за допомогою або

актів застосування права, або договорів. Перше П.п.р. називають правозастосовчим і поділяють на правонаділяюче (наприклад, призначення пенсії) і правоохоронне (наприклад, призначення позбавлення волі за скоєний злочин). Кожний з них закріплюється у відповідних офіційних актах — документах (наприклад, у вирокі суду). Друге П.п.р. називають автономними, або договірними. П. п. р. як сфера специфічної державної діяльності викликає потребу жорсткої нормативної регламентації, здійснюваної в цивілізованих суспільствах за допомогою системи процесуального права. У договірній формі П. п. р. широко використовуються різні організаційні розпорядження, що визначають порядок здійснення тих або інших дій сторін в угоді, наприклад, порядок укладення цивільно-правового договору (Див.: ст. 52-53 ЦК України).

**Підозрюваний** — у кримінальному процесі особа, затримана за підозрою в скоєнні злочину або піддана іншому запобіжному заходу до винесення постанови про притягнення як обвинуваченого. Відповідно до ст. 43-1 КПК України підозрюваним визнається: 1) особа, затримана по підозрінню у вчиненні злочину; 2) особа, до якої застосовано запобіжний захід до винесення постанови про притягнення її як обвинуваченого. Підозрюваний має право: знати, в чому він підозрюється; давати показання або відмовитися давати показання і відповідати на запитання; мати захисника і побачення з ним до першого допиту; подавати докази; заявляти клопотання і відводи; вимагати перевірки судом чи прокурором правомірності затримання; подавати скарги на дії і рішення особи, яка провадить оперативно-розшукові дії та дізнання, слідчого і прокурора, а за наявності відповідних підстав - на забезпечення безпеки. Про роз'яснення прав підозрюваному зазначається в протоколі затримання або постанові про застосування запобіжного заходу.

**Підсудний** — в кримінальному процесі обвинувачений, відданий суду. Права П. визначаються ст. 263 КПК України. У судовому засіданні П. користується

рівними правами з обвинувачем, потерпілим, цивільним позивачем за поданням доказів, участі в їх дослідженні і заяві клопотань. Після закінчення судового слідства і судових дебатів П. має право на останнє слово, тривалість якого не може бути обмежена (ст. 319 КПК).

**Пільги** - складова частина спеціалізованого правового статусу громадянина. Виражаються вони у наданні будь-яких переваг. За своєю правовою природою П. – це або додаткові прав у порівнянні з іншими суб'єктами, або звільнення від певних зобов'язань. Призначення правових П. зводиться до забезпечення соціальної справедливості за наступними обставинами: надання допомоги для досягнення соціальної рівності (наприклад, П. багатодітним сім'ям); своєрідне заохочення особи за особливі заслуги перед державою, суспільством (наприклад, П. Ветеранам Великої Вітчизняної війни); врахування особливих умов праці (наприклад, П. особам, що працюють у районах Чорнобильської АЕС) тощо.

**Плебіцит** — 1) у Древньому Римі постанова, що приймається зборами плебеїв; 2) опит населення, як правило, з метою визначення долі відповідної території. У деяких країнах (Франція) П. розглядується як поняття, ширше чим референдум, який вважається за різновид плебіситу. У інших країнах (США) не роблять відмінності між П. і референдумом. Нині в законодавстві України не підкреслюється відмінність між П. і референдумом, широко застосовується термін «референдум».

**Плюралістичної демократії, або політичного плюралізму, теорія** — Термін «плюралізм» введений у політичний ужиток у 1915 р. англійським соціалістом Р. Ласки. Представники теорії П. д.: М. Дюверже, Р. Дарендорф, Р. Алеї, Р. Даль і ін. Згідно теорії класи в сучасному буржуазному суспільстві зникли, замість них існують різні взаємодіючі шари («страти»), що виникають внаслідок спільності інтересів і створюють групи тиску на політичну владу. Теорія п. д. трактує механізм політичної влади як протиборство і рівновагу суспільних

груп, результат «вільної гри», конкуренції різних груп, що сприяє виявленню «загального інтересу» і установленню класового миру. Затверджується, що різні суспільні об'єднання (профспілки, молодіжні ліги, церковні корпорації і ін.) ділять владу з урядом, тобто відбувається «дифузія» (дроблення) суверенітету між безліччю інститутів державного і недержавного характеру. Пропагувалася як ідеальна модель «демократичного соціалізму».

**Пограничні правові вчинки** — діяння (дії або бездіяльність), що мають юридичну природу і за своїм проявом знаходяться між правомірною і протиправною поведінкою, тобто такі, які можуть за певних умов перерости з одного в інше. До П. п. п. відносяться маргінальна поведінка, об'єктивно протиправні діяння і зловживання правом.

**Позивач** – особа, що звернулася до суду за захистом своїх прав. П. може бути громадянин чи юридична особа. П. має право знайомитися з матеріалами справи, робити з них виписки, подавати докази і приймати участь у їх дослідженні, давати пояснення, заявляти клопотання та ін. Крім того, П. має право відмовитися від позову, змінити розмір позовних вимог, укласти з відповідачем мирову угоду.

**Позитивізм як тип право розуміння.** Позитивізм (від лат. *positivus* - позитивний) - філософське вчення і напрямок науки, що визначає єдиним джерелом істинного, знання емпіричні знання, заперечує пізнавальну цінність філософського дослідження. В правовому аспекті позитивізм характеризується наступними ознаками: основною цінністю позитивізму є норма права, яка встановлюється державою та не потребує обґрунтування; закон і право тотожні; закон не може бути не правовим; держава через норми права делегує особі суб'єктивні права та встановлює юридичні обов'язки; за порушення норм права держава застосовує до особи примус. Перевагою позитивізму в праві є можливість чіткого юридичного врегулювання суспільних відносин, тлумачення норм права в процесі правозастосування (простота та зрозумілість). Тим самим, позитивізм є невід'ємною

складовою мислення сучасного юриста. Але позитивізму в праві притаманний суттєвий недолік. За нормою права юрист, який мислить виключно на основі позитивізму не бачить «Людину». Вона для нього не є найвищою цінністю, а лише одним із об'єктів права, наприклад життя і здоров'я людини прирівнюється до права власності. Відповідно в умовах сьогодення юристами використовується комплексне мислення, за допомогою теорії природного права встановлюються принципи права, які знаходять свій подальший розвиток у нормах права, які встановлюються позитивно. При цьому позитивно встановлені норми права не можуть порушувати природні права і свободи людини, в іншому випадку вони будуть визначні не правовими, а їх застосування протиправним.

**П о з о в** – юридичний засіб захисту порушеного суб'єктивного права у суді. П. як засіб захисту суб'єктивного права представляє єдність двох вимог: до суду – щодо розгляду і вирішення підвідомчої йому цивільної справ; до відповідача – про виконання відповідних зобов'язань перед позивачем. П. може бути спрямований на визнання прав (П. про визнання права власності на будинок), на примус до вчинення певних дій ( П. про відшкодування шкоди), на зміну чи припинення існуючих правовідносин (П. про розірвання угоди). Поданням П. порушується цивільний, адміністративний, господарський процеси. Процесуальною формою П. виступає позовна заява – письмовий документ, що містить найменування суду, якому воно адресовано, найменування та місцезнаходження сторін, суть позовних вимог, вказівку на докази й інші відомості, передбачені законом.

**П о к а р а н н я** – встановлена кримінальним законом міра державного примусу, що носить публічний характер, яка застосовується судом у вирокі до особи, винної у скоєнні злочину. П. за своїм змістом є карою за скоєний злочин, виражає від імені держави негативну оцінку злочину і особі, що його вчинила. Відповідно до ст. 50 КК України покарання

має на меті не тільки кару, а й виправлення засуджених, а також запобігання вчиненню нових злочинів як засудженими, так і іншими особами. Покарання не має на меті завдання фізичних страждань або приниження людської гідності. До осіб, визнаних винними у вчиненні злочину, судом можуть бути застосовані такі види покарань: 1) штраф; 2) позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу; 3) позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю; 4) громадські роботи; 5) виправні роботи; 6) службові обмеження для військовослужбовців; 7) конфіскація майна; 8) арешт; 9) обмеження волі; 10) тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців; 11) позбавлення волі на певний строк; 12) довічне позбавлення волі.

Покарання за КК України поділяється на основні та додаткові (ст. 51 КК). Основними покараннями є громадські роботи, виправні роботи, службові обмеження для військовослужбовців, арешт, обмеження волі, тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців, позбавлення волі на певний строк, довічне позбавлення волі. Додатковими покараннями є позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу та конфіскація майна. Штраф та позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю можуть застосовуватися як основні, так і як додаткові покарання. За один злочин може бути призначено лише одне основне покарання, передбачене в санкції статті (санкції частини статті) Особливої частини КК. До основного покарання може бути приєднане одне чи кілька додаткових покарань. Ухилення від покарання, призначеного вироком суду, має наслідком відповідальність, передбачену статтями 389 та 390 КК України.

**Політика** — сфера суспільної життєдіяльності, до змісту якої входять організація, регулювання, контроль

діяльності і стосунків людей, соціальних груп, класів, націй і взаємин між країнами. Витоки цього поняття були закладені Арістотелем у творі «Політика», присвяченому державі, правлінню, уряду. Головне у політиці — участь в управлінні державою, прагнення до володіння державною владою і до її здійснення. Суб'єктами політики, окрім держави, є політичні партії, суспільні рухи, які ставлять своїми цілями: а) участь у створенні державної політики, б) участь у виборах органів державної влади і здійснення представництва в їх складі.

**Політична влада** — вольові відносини, що складаються у зв'язку з визначенням напрямків по керівництву суспільством за допомогою політики і правових норм. Поняття політичної влади ширше за поняття державної влади, оскільки перша здійснюється не лише, державними інститутами, але й ін. ланками політичної системи — політичними партіями, громадськими рухами. П. с. характеризується легітимністю, тобто загальновизнаністю і наявністю волі, вираженої у політичних рішеннях і правових нормах.

**Політична система суспільства** — це інтегрована сукупність політичної влади, суб'єктів, відносин, політичних організацій і політичної культури суспільства, яка забезпечує його соціальну стабільність, соціальний порядок і яка має певну соціально-політичну орієнтацію. Основними функціями політичної системи є: визначення цілей і завдань суспільства; вироблення програм його життєдіяльності; мобілізація ресурсів суспільства на їх досягнення; інтеграція всіх елементів суспільства навколо загальних соціально-політичних цілей і цінностей; легітимація (приведення реального політичного життя у відповідність із офіційними нормами).

**Політичний режим** — характеристика обстановки, соціальної атмосфери здійснення політичної влади у державно-організованому суспільстві. Поряд з формою правління і державним пристроєм П. р. є одним з аспектів форми держави, об'єднуючим у собі сукупність усіх

засобів; принципів, прийомів, способів здійснення, гарантій забезпечення державного керівництва суспільством. Правомірно ототожнювати П. р. з державним режимом. За своїм змістом П. р. не однозначний і у зв'язку з цим розрізняється демократичний, авторитарний, тоталітарний, фашистський і інші режими. Одним з оптимальних П. р. світова практика визнає режим демократичної правової держави, визначальним чинником якої виступає панування права у всіх взаєминах між особою і державною владою.

**Повноваження** — вигляд і міра владного впливу посадової особи учасника правових відносин з метою реалізації розпорядження правової норми, досягнення визначеного соціально-корисного результату. П. — основний елемент правового статусу посадової особи. Поняття П. відображає правозобов'язуючий характер державної діяльності. Для позначення П. в законодавстві зазвичай використовують спеціальні терміни: «забезпечує», «керує», «застосовує» і так далі. В окремих випадках законодавець при визначенні П. робить акцент на праві або обов'язку посадової особи або державного органу.

**Помилування** — акт найвищого органу державної влади (глави держави), що повністю або частково звільняє засудженого від покарання або замінює призначене йому судом покарання. П. може передбачати також зняття судимості. П. завжди носить індивідуальний характер, оскільки акт о П. приймається відносно одного або декількох конкретних осіб. П. здійснюється, як правило, по клопотанню засудженого або його близьких родичів. Питання про П. може бути поставлене також державними і громадськими організаціями, а відносно громадян інших держав — цими державами. Конституція України визнає право на П. прерогативою Президента.

**Порушення кримінальної справи** – початкова стадія кримінального процесу, на якій органі дізнання, слідчий, прокурор чи суддя, розглянувши отримані відомості про скоєний злочин чи такий, що готується, приймає рішення про

порушення кримінальної справи, про що виносить постанову. З моменту порушення кримінальної справи допускається законом проведення досудового слідства та судового розгляду (ст.ст. 4, 27, глава 8 КПК України).

**Посадова особа** – громадянин, що виконує державну функцію по керуванню суспільством від імені держави на професійних засадах, що наділений державно-владними повноваженнями і можливістю приводити у дію апарат державного примусу, спеціальним юридичним статусом і офіційними атрибутами посади.

**Постанова** — 1) нормативно-правовий акт законодавчої влади — Верховної Ради України по організаційних і інших питаннях, пов'язаних із здійсненням нею своїх повноважень. Приймається більшістю від загальної кількості народних депутатів, публікується за підписом Голови Верховної Ради; 2) акт Кабінету міністрів України, що приймається у межах наданих йому повноважень по питаннях виконання законів; 3) постанова суду; 4) постанова слідчого.

**Потерпілий** — у кримінальному процесі громадянин, якому злочином заподіяна моральна, фізична або майнова шкода. Про визнання громадянина потерпілим або про відмову в цьому особа, що проводить дізнання, слідчий, суддя виносять постанову, а суд — ухвалу. Права і обов'язки потерпілого визначені ст. 49 УПК.

**Права дитини** — складова частина загального комплексу прав людини з урахуванням особливостей розвитку дитини до повноліття, тобто це можливості неповнолітньої дитини, необхідні для її існування, зростання і розвитку, які обумовлені її віковими особливостями і досягнутим рівнем розвитку людства, що закріплені як міжнародні стандарти. За міжнародно-правовими критеріями неповнолітніми (і тому такі, що відносяться до дітей) є особи у віці до 18 років. До п. р. відносяться права на: життя, ім'я і отримання громадянства; вільний вислів своїх думок; спільна і однакова відповідальність батьків за виховання і розвиток

дитини; користування досконалыми послугами системи охорони здоров'я; рівень життя, необхідний для фізичного, розумового, духовного, морального та соціального розвитку; освіта; захист від всіх форм сексуальної експлуатації і сексуальних розбещень; використання міжнародних норм гуманітарного права у період озброєних конфліктів, а також рівноправ'я усіх дітей незалежно від будь-яких обставин. П.р. проголошені Декларацією прав дитини 1959 р. і закріплені у Конвенції про права дитини 1989 р. Україна є учасником цієї Конвенції.

**Права людини ( в и д и )** – це певні її можливості, що необхідні для її існування та розвитку в конкретноісторичних умовах, об'єктивно визначаються досягнутим рівнем усього людства і мають бути загальними та рівними для всіх людей. Права людини – це соціально-історичне (а не біологічне, фізіологічне) явище. Тому, навіть вживаючи щодо них такий термін, як *природні, природжені*, слід мати на увазі, що йдеться про соціальну, а не іншу природу сутності цього явища. Основні права людини поділяються на фізичні, особисті, культурні, економічні, політичні. *Фізичні* необхідні для фізичного існування, для задоволення біологічних, матеріальних потреб (право на життя, житло, безпечне природне середовище, належний рівень матеріального забезпечення). *Особисті* стосуються збереження, розвитку та захисту моральної психології людини, її світогляду та духовності (право на ім'я, честь, гідність, свободу віросповідання, переконань, сумління тощо). *Культурні* стосуються забезпечення розвитку національної самобутності, доступу до духовних здобутків людства, їхнього засвоєння, використання та участі у подальшому розвитку (право на освіту, виховання, користування, надбання культури та мистецтва, авторство, наукову, технічну та художньо творчість). *Економічні* стосуються можливості реалізувати свої здібності й здобувати засоби до існування, беручи участь у виробництві матеріальних і духовних благ

(право на здобуття професії, вибір та здійснення трудової діяльності, справедливу оплату праці, відпочинок і дозвілля тощо). *Політичні* стосуються участі у державному та громадському житті, впливу на діяльність різноманітних державних органів, а також громадських об'єднань політичного спрямування (право на громадянство, участь у державному управлінні суспільством, у формування представницьких органів державної влади тощо).

**Права людини (історична довідка)**  
 — Сучасне розуміння П. л. походить від ідей природного права, що виникли у глибокій старовині. Ще софісти Давньої Греції (Лікофрон, Алкидам) в середині V ст до н.е. стверджували, що всі люди рівні від народження і мають однакові обумовлені природою природні права, з якими повинні погоджуватися державні закони. Ці ідеї отримали релігійне обґрунтування у ранньому християнстві. В період феодалізму ці ідеї були знехтувані і запанувало розуміння прав як привілеїв, що дарувалися монархом. Лише у XVII—XVIII вв. відбувається відродження і переосмислення ідей природного права і формується теорія природного права, що з'явилася прародителькою сучасної проблеми прав людини. Природі прав людини приділяли увагу видатні розуми історії та сучасності : Б. Спіноза, Же.-Ж. Руссо, Т. Джефферсон, І. Кант, М. Драгоманів, К. Ясперс, А. Сахаров і ін. Розрізняють декілька поколінь прав людини: перше *починається* з Великої хартії вольностей 1215 р., включає західноєвропейські і північноамериканські декларації і конституції: Петицію про права 1628 р. в Англії, Декларацію незалежності США 1776 р., Білль про права 1791 р., французьку Декларацію прав людини і громадянина 1789 р. і ін.; друге *намітилося* після першої світової війни і отримало розвиток після другої світової війни у Статуті ООН 1945 р., Загальній декларації прав людини 1948 р., Міжнародному пакті про економічні, соціальні і культурні права 1966 р., Міжнародному пакт про цивільні і політичні права 1966 р. і ін. (у них основні, невідчужувані права були

доповнені соціально-економічними правами); третє *оформилося* після другої світової війни і є правами людини і правами народів на мир, на здорове навколишнє середовище і ін. Це ті права особи, які не пов'язані з її особистим статусом, а диктуються належністю до якої-небудь спільності, тобто є колективними, де правам особи відведено провідне місце (право на солідарність, на міжнародне спілкування і ін.). Різноманітні права особи діляться на негативні, (*охороняючі* свободу особи і визначаючі обов'язки держави і інших громадян утримуватися від небажаних для особи обмежень і дій), і позитивні, *фіксуючі* обов'язки держави надавати громадянину ті або інші соціально-економічні права (на працю, відпочинок, освіту і ін.). Детальнішою класифікацією П. і. є їх поділ на цивільні (особисті), гарантуючі індивідуальну свободу; політичні, що визначають можливості активної участі громадян в управлінні державним і суспільним життям; економічні, гарантуючі право на власність, підприємництво, вільне розпорядження своєю робочою силою і ін.; соціальні, забезпечуючі людині гідний рівень життя і соціальну захищеність; екологічні, визначаючі можливості користуватися природною середою як природним місцем існування; культурні, гарантуючі духовний розвиток особи

**П р а в о** – це система загальнообов'язкових формально визначених правил поведінки, які встановлюються або санкціонуються державою, охороняються нею, виражають волю домінуючої частини населення в соціально неоднорідному суспільстві та покликані регулювати соціально значиму поведінку учасників суспільного процесу.

**Право (в історичному аспекті).** Під правом видатні мислителі та вчені правознавці розуміють: Аристотель – політичну справедливість; А. Августин – божественне становлення; Ж.-Ж. Руссо – загальну волю; Г. Гегель – безпосереднє наявне буття, що дає собі свободу безпосереднім способом; Р. Ієринг – боротьбу з неправом; Ф. Регельсбергер – сукупність повноважень щодо

забезпечення інтересу; Л. Петражицький – імперативно-атрибутивні емоції; А.С. Алексєєв – сукупність норм, що розмежують інтереси людей з метою мирного проживання; Н.М. Коркунов – юридичну абстрактну норму; С.С. Алексєєв – визначену свободу поведінки учасників суспільних відносин; А.С. Ажимов – систему загальнообов'язкових правил поведінки; В.С. Нарсеянц – необхідну і рівну міру (норму) свободи індивіда; В.А. Бачинін – конкретну соціальну форму; О.Ф. Скакун – систему норм і принципів; М.В. Кравчук – нормативну систему; А.П. Заяць – норму, правило, мірило, міру того, як необхідно діяти у відносинах з іншими людьми, П.М. Рабінович – певні можливості учасників суспільного життя, які об'єктивно зумовлюються рівнем розвитку суспільства тощо. Значна причина розбіжностей у визначенні права полягає також у тому, яка правова доктрина покладається в основу визначення – юридично-правова чи позитивістсько-легістська. Відповідно до першої право – це модель належної необхідної людської поведінки. Позитивізм встановлює погляд на право, як на діючі правила поведінки, похідні від волі держави. Останній погляд зберігся і в умовах сьогодення, бо, як правило, державна влада є легітимною, що поважає демократичні інститути, враховує думку населення. Відповідно не існує значного розриву між громадською думкою і писаними законами; законодавство переважно є продовження волі людей, а не противага їй. Правильний, справедливий закон і є, таким чином, правом. Однак оскільки абсолютної тотожності не буває, то питання відповідності закону праву завжди є актуальним. Тому багато вчених не пов'язують право виключно з приписами держави.

**Право (ознаки):** це явище суспільне, воно виникає на певному етапі суспільного розвитку як його продукт; у правовій державі воно має за основну мету захист прав і свобод людини і громадянина; постає регулятором соціально

значимої поведінки людини і є різновидом соціальних норм, що узгоджує поведінку між людьми та їх об'єднаннями; за своєю сутністю є в масштабі всього суспільства засобом соціального компромісу, встановлення паритету соціальних інтересів; це формально виражені норми, які свій зовнішній вияв знаходять в його джерелах (формах); наділене якісною нормативністю, що діє як типовий регулятор однотипних ситуацій, передбачених цими нормами без обмеження застосувань. Нормативність формується як результат узагальнення та фіксації сталих, повторюваних, соціально корисних відносин, вчинків людей; зміст права визначається потребами суспільного розвитку, інтересами учасників відносин, вираженими в їх свідомості; це інтелектуально-вольовий регулятор поведінки. Воно має не тільки спеціально-юридичний (правовий) механізм дії, але й психологічний. Право не може регулювати поведінку інакше як через свідомість і волю людини; право є загальнообов'язковим, на відміну від інших соціальних норм воно репрезентує загальнодержавну нормативну систему, вимоги якої без включень обов'язкові для всіх членів суспільства; праву характерна чітка регламентація, процедура як регламентований порядок, що певною мірою характерні й для інших соціальних регуляторів; тісно пов'язане з державою. Держава виявляє правові потреби суспільства й оформляє їх у нормативно-правових актах та здійснює контроль за виконанням цих приписів, забезпечуючи, в необхідних випадках, їх примусову реалізацію; право базується на принципі рівності, що передбачає рівність вимог нормативних приписів до всіх учасників суспільних відносин незалежно від індивідуальних властивостей.

**Право відповідно до позитивізму** – це сукупність загальнообов'язкових формально визначених правил

поведінки, які забезпечені від порушення силою державного примусу.

**П р а в о** відповідно до юридичного праворозуміння – це міра впорядкованої свободи особи.

**П р а в о** **в л а с н о с т і** — інститут права, що закріплює і охороняє належність матеріальних благ певним суб'єктам права. П. в. можна розглядувати і як суб'єктивне право володіти, користуватися і розпоряджатися конкретним майном. Права володіння, користування і розпорядження — правомочність власника, складові вміст суб'єктивного П. в.

**П р а в о в а** **д е р ж а в а** – це політична організація суспільства, в якій право обмежує і підпорядковує собі державну владу, а основні права особи та її соціальна безпека є змістом свободи, закріплені в законах, це підґрунття громадянського суспільства. Тільки існування розвиненого, стабільного громадянського суспільства надає можливість створити правову державу. Виходячи із можливості існування у громадянському суспільстві різних суперечливих інтересів, ідея правової держави проявляється як забезпечення загального інтересу, як інституція гарантування й захисту прав людини.

**П р а в о в а** **д е р ж а в а** **( і с т о р и ч н а** **д о в і д к а )**. Витоки ідеї П. р. слід шукати у давнині. Кращі уми античності (Платон, Арістотель і ін.) зверталися до пошуків принципів, форм і конструкцій узгодженої взаємодії влади і права. Символічним вираженням уявлень про державну владу, що визнає право, тобто про справедливу державну владу, став образ богині правосуддя з пов'язкою на очах, з мечем і вагами правосуддя в руках. Образ правосуддя виражає сенс і ідею не лише справедливого суду як спеціального органу, але і ідею справедливої правової державної влади. У XVII—XVIII вв. буржуазно-правова думка Західної Європи (Д. Локк, Ш. Монтеск'є і ін.), що ґрунтується на гуманістичних ідеях Відродження і теорії природного права висунула вимогу панування права і

свободи у боротьбі проти феодальних урядів і поліцейських держав. Йшлося про встановлення меж державної влади, її втручання у приватну сферу, з одного боку, і про наділення індивіда статусом громадянина, суб'єкта права — з іншої. Ідея правової держави сформульована німецьким мислителем І. Кантом, хоча словосполучення «правова держава» він не вживав. Воно звучить у нього як правовий державний пристрій. Створення юридично завершеного поняття «Правова держава» пов'язують з ім'ям Р. Моля, який в 1929 р. дав визначення правової держави як конституційної держави, яка повинна ґрунтуватися на закріплених у конституції прав і свобод громадян, на забезпеченні судового захисту особи. З розвитком теорії юридичного позитивізму відбувається відхід від первинної орієнтації теорії П. д. на проблему «право— закон», що мала важливе значення для теорії природного права. Теорія П. д. була перенесена у площину формально-юридичних установок, згідно яких закон розцінювався як норма вищого порядку (Ю. Шталь). У ХХ ст, особливо після другої світової війни, пройшовши через період панування нацистського варіанту теорії «правової держави» у фашистській Німеччині і через період неприйняття в СРСР ідеї правової держави з її такими ціннісними елементами-ознаками, як верховенство права, поділ влад, недоторканість особи, гарантії прав і свобод людини, незалежність судової влади і ін., ця теорія придбала нові риси, збагатившись доповненням «соціальна держава», що має велике смислове навантаження. Поняття «Соціальна держава», висунуте ще в 1929 р. німецьким державознавцем Х. Хеллером, сьогодні мислиться як обов'язок законодавця бути соціально активним в ім'я узгодження суперечливих інтересів членів суспільства і забезпечення гідних умов життя для всіх за наявності рівності форм власності на засоби виробництва. Ідея соціальної правової держави закріплена у конституціях низки країн Західної Європи після другої світової війни (ФРН, Іспанія і ін.). Вітчизняна наука прийняла формулу «соціальна правова держава». Україна, ставши самостійною незалежною державою, визначила

орієнтацію свого розвитку — побудову демократичної соціальної правової держави.

**П р а в о в а і н ф о р м а ц і я** — сукупність документованих або публічно проголошених відомостей про право, його систему, джерела, реалізацію, юридичні факти, правовідносини, правопорядок, правопорушення і боротьбу з ними, їх профілактику і ін. Джерела П. і.: 1) документовані юридичні акти і правові принципи (Конституція, законодавчі і підзаконні акти, міжнародні договори і угоди, норми і принципи міжнародного права, а також ненормативні правові акти; 2) повідомлення преси, телебачення, радіо, публічні виступи.

**П р а в о в а к у л ь т у р а** — це система правових цінностей, що відображають рівень досягнутого суспільством правового прогресу й відображають у правовій формі свободи особи, інші соціальні цінності. Складовими правової культури є рівень засвоєння членами суспільства правових цінностей (правових норм і приписів, навичок правомірної поведінки, поваги до права тощо), ступінь оволодіння ними і практичного їх застосування у житті. Правова культура є показником активності суб'єкта права у правовій сфері, добровільності виконання вимог правових норм, реалізації прав і свобод громадян. Рівень досягнутої в суспільстві правової культури значною мірою впливає на ефективність правового регулювання. Рівень досягнутої в суспільстві правової культури значною мірою впливає на ефективність правового регулювання, характер законодавства, форми й засоби забезпечення прав громадян, ступінь визнання загальнолюдських цінностей, норм міжнародного права.

Ст р у к т у р н о - ф у н к ц і о н а л ь н и й п і д х і д до вивчення правової культури базується на розумінні культури як сукупності (системи) елементів правової дійсності в єдності з їх реальним функціонуванням, тобто основна увага зосереджується на статичній та динамічній правової культури. Якщо статичний (структурний) аспект культури — це її склад,

внутрішня форма, то динамічний (функціональний) – це виникнення, розвиток і взаємодія елементів правової культури між собою та з іншими соціальними явищами. Структура правової культури має складний характер. *Залежно від носія* (суб'єкта) правової культури її поділяють на правову культуру суспільства, соціальної групи, особи. Кожному з цих суб'єктів притаманні свої цінності, характерні риси, функції тощо. Правова культура суспільства складається з таких найбільш великих правових утворень: системи правових норм як особливих правил поведінки, що зовні відображені у системі нормативних актів, і конкретизуючих їх актів індивідуального регулювання; сукупності правовідносин, тобто суспільних відносин, урегульованих з допомогою правових норм (юридичних прав і обов'язків); правосвідомості – системи духовного відображення правової дійсності; режиму законності та правопорядку – стану фактичного впорядкованості суспільних відносин, урегульованих з допомогою правових засобів, зміст яких складають правомірні дії суб'єктів права та ін. Динамічна (функціональна) сторона правової культури може розглядатись як позитивний (ціннісний) аспект правових процесів: правоутворення, правового мислення, правового регулювання, зокрема правотворчості, реалізації норм права, правозастосування, правомірної поведінки. Якщо структурно-функціональний підхід до правої культури охоплює її склад – елементи та взаємодію, то аксіологічний – якісні властивості. Тут правова культура розуміється як система правових цінностей, що утворюються в ході розвитку суспільства й відображають прогресивні досягнення минулого і сьогодення. Плідність такого розуміння правової культури впливає з того, що визначення ціннісних характеристик дозволяє досить чітко відмежувати правову культуру від правових явищ регресивного та протиправного характеру. Тому якісна

відмінність правової культури полягає в її відповідності правовому прогресу. Якщо суттю соціального прогресу є становлення й утвердження свободи, то правовий прогрес – це правова форма свободи, таке правове становище особи в суспільстві, правовий статус громадянина в державі, що відповідають загальнолюдським цінностям. Правова культура особи включає як правосвідомість, розуміння принципів права, повагу до нього, впевненість у справедливості законів, юридичних прав і обов'язків та інших правових явищ, так і правову активність, передову юридичну практику.

**П р а в о в а к у л ь т у р а о с о б и** — знання законодавства (інтелектуальний зріз), переконаність в його необхідності і соціальній корисності (емоційно-психологічний зріз) і уміння користуватися правовим інструментарієм (поведінковий зріз). П. к. характеризує рівень правової соціалізації члена суспільства, ступінь засвоєння і використання ним правових основ державного і соціального життя.

**Правова норма (структура)** – це ідеальна логічна конструкція, яка виражає взаємозв'язок її складових елементів. Змісту норми права відповідає притаманна їй структура – внутрішня будова, що характеризується єдністю і взаємозв'язком її складових елементів. **Ст р у к т у р а** (внутрішня форма) **п р а в о в о ї н о р м и** – це об'єктивно зумовлена потребами правового регулювання внутрішня організація, що виражається в поділі на окремі елементи, пов'язані між собою. Вона, як правило, складається з гіпотези, диспозиції та санкції. *Гіпотеза* – частина правової норми, в якій зазначаються обставини, вказуються умови, при настанні яких можна чи необхідно виконувати правило, що міститься в диспозиції. Призначення гіпотези – визначити сферу та межі регулятивної дії диспозиції правової норми. Встановлюючи обставини й сферу дії норми, гіпотеза одночасно окреслює коло суб'єктів відносин, яких

диспозиція “пов’язує” взаємними правами та обов’язками. Тим самим за допомогою гіпотези передбачений диспозицією абстрактний варіант поведінки пристосовується до конкретних осіб, до того чи іншого життєвого випадку, події, дії, місця, часу, віку й інших конкретних життєвих обставин. *Диспозиція* – частина норми, в якій записане саме правило поведінки, виражене в юридичних правах і обов’язках суб’єктів. Це центральна, основна частина юридичної норми, яка вказує на дозволену (необхідну) чи неприпустиму поведінку суб’єкта. Вона є головним елементом, серцевиною юридичної норми. Залежно від форми вираження диспозиції поділяються на ті, що уповноважують, зобов’язують і забороняють. Диспозиції, що уповноважують, надають суб’єктам право на здійснення передбачених у них позитивних дій, визначають той чи інший варіант їхнього можливого, дозволеного поводження. Ці диспозиції містять слова вправі, має право, може. Диспозиції, що зобов’язують, покладають на суб’єктів обов’язок здійснення визначених в нормі позитивних дій, наказують здійснити той чи інший варіант належного поводження. Ці диспозиції містять слова зобов’язаний, повинен, підлягає. Диспозиції, що забороняють, містять заборону здійснення визначених у нормі протиправних дій (чи бездіяльності). Ця диспозиція містить вимогу утримуватися від певного варіанта негативного поводження, що законом визнається правопорушенням. Як правило, ці диспозиції містять слова забороняється, не вправі, не може, не допускається. За способом викладення диспозиція може бути прямою (прямо вказує на права й обов’язки), альтернативною і бланкетною. Альтернативна диспозиція дає можливість учасникам правових відносин варіювати свою поведінку в межах, встановлених нормою. Бланкетна диспозиція містить правила поведінки в найзагальнішій формі, відсилаючи суб’єкт реалізації до інших правових

норм. У разі порушення диспозиції правової норми вступає в дію передбачена даною нормою санкція. *Санкція* – частина правової норми, в якій закріплені заходи державного примусу у разі невиконання обов'язків, якщо вимоги диспозиції не дотримуються. Санкція реалізується у випадках (протиправної, винної, суспільно небезпечної – шкідливої діяльності чи поведінки). Призначення санкції – забезпечувати реалізацію диспозиції правової норми. Санкції юридичних норм розрізняються насамперед за галузевою приналежністю (кримінально-правові, адміністративно-правові, дисциплінарні, цивільно-правові). За характером несприятливих для порушника наслідків санкції підрозділяються на правовідновлюючі й штрафні (каральні). За ступенем визначеності санкції юридичних норм підрозділяються на абсолютно-визначені, відносно-визначені та альтернативні. Абсолютно-визначені санкції точно вказують міру покарання, що повинна бути застосована в разі порушення цієї норми. Відносно-визначені санкції встановлюють нижчу та вищу чи тільки вищу межі заходу державного впливу на правопорушника. Наприклад, санкції норм Особливої частини Кримінального кодексу виражені формулами “карається позбавленням волі на строк від... до... років”, “карається позбавленням волі на строк до... років”. Альтернативні санкції дозволяють вибрати з двох чи кількох можливих варіантів заходу державного впливу якийсь один – найвідповідніший конкретним обставинам скоєного правопорушення. Наприклад, “карається позбавленням волі на термін до... років чи виправними роботами на той самий термін, чи зняттям з посади”. Таким чином, структура правової норми є логічно узгодженою, її внутрішня будова зумовлена фактичними суспільними відносинами, що характеризується наявністю взаємозалежних і взаємодіючих елементів, реально виражених у нормативно-правових актах.

Кожний з названих елементів має у структурі правової норми своє особливе місце і призначення.

**Правова поведінка** – це соціально значима поведінка суб'єктів, яка контролюється їх свідомістю та волею, передбачена нормами права і тягне за собою певні юридичні наслідки. Специфіка правової поведінки розкривається в її ознаках. 1. *Соціальна значимість* є однією з основних ознак правової поведінки. Вона має дві форми – соціальну корисність та соціальну шкідливість. Соціальна значимість правової поведінки виявляється в її здатності впливати на суспільні відносини, тобто змінювати їх. 2. Правова поведінка може впливати на суспільні відносини тільки тоді, коли вона виражається зовні, тобто має вплив на інших осіб та суспільні відносини в цілому. Правова поведінка *зовнішньо виявляється у формі дій чи бездіяльності*. 3. Люди мають свідомість і волю та здатні контролювати свою поведінку. Правова поведінка *має свідомо-вольовий характер*. Суб'єкти права повинні адекватно усвідомлювати обставини, характер своєї поведінки, передбачати наслідки й мати можливість здійснювати свою волю, скеровувати свої вчинки, а також нести за них відповідальність. 4. *Правова регламентація* є важливою ознакою правової поведінки. Тільки опосередкована нормами права поведінка є правовою. Умови та ознаки правової поведінки описуються у правових нормах. 5. Правова поведінка *спричинює юридичні наслідки*. Як один із видів юридичних фактів, правова поведінка призводить до виникнення, зміни або припинення певних правовідносин. Правовими наслідками на ту чи іншу форму правової поведінки є реакція з боку держави у вигляді заохочення, стимулювання, охорони соціально корисних вчинків чи застосування заходів державного примусу та юридичної відповідальності за шкідливі дії. З урахуванням змісту вчинку правова поведінка поділяється на два види –

*правомірну поведінку та правопорушення. У складі правовідносин вони відіграють роль юридичних фактів: правомірна поведінка може призводити до виникнення правовідносин, у яких суб'єкти здійснюють суб'єктивні права й обов'язки на основі реалізації регулятивних норм; правопорушення ж є юридичним фактом, який тягне за собою виникнення охоронних правовідносин і застосування заходів юридичної відповідальності на основі охоронних норм.*

**Правова презумпція** (лат. *praesumptio* – припущення) – це закріплене в праві припущення про наявність чи відсутність певних фактів, що мають юридичне значення. Презумпції – важливий і досить гнучкий інструмент регулювання правовідносин, завдяки якому зникають сумніви в існуванні певного юридичного факту, оскільки в них: відображаються вихідні, принципів засади прав; закладений механізм реалізації цих засад. Законні презумпції бувають двох видів: неспростовні презумпції, що не потребують доведення, тому що не підлягають сумніву; спростовні презумпції – можуть бути спростовані в результаті встановлення іншого щодо цих фактів. Кожна галузь права має чималий «набір» презумпцій. Наприклад, у Кримінальному праві України закріплено презумпцію невинності. Щоб не виникало потреби у розширювальному тлумаченні презумпцій, вони, як правило знаходять своє формальне закріплення в законах.

**Правова система** — сукупна характеристика всіх правових явищ, засобів, форм і установ, цснующих у громадянському суспільстві і складаючих його юридичний потенціал для забезпечення режиму загального правового сприяння особі, громадяниніві. П. с. завжди є результатом історичного розвитку, що випробовує на собі вплив традицій, які складаються, економічних, політичних, соціальних і культурних умов. Кожна правова система має свої особливості і стійкі образи. У світовій спільноті особливо чітко виділяються системи: англо-американська, романо-германська, мусульманська, індуська, китайська, перехідні і

ін. У структурному плані П. с. об'єднує наступні блоки: стабільний, узагальнювальний у собі право як єдину цілісність виражену в системі нормативних актів при пріоритетності закону і конституції; динамічний, узагальнюючий в собі все різноманіття правовідносин, що постійно складаються; забезпечуючий, складається з правосвідомості, правової культури як ідеологічних засобів і правових форм діяльності, як організаційно-управлінських установ; результативний, такий, що виражається у правопорядку і законності. Кожен з вказаних блоків несе на собі специфіку тієї або іншої правової системи.

**П р а в о в а      ф о р м а      д і я л ь н о с т і**  
**д е р ж а в и** – це організаційна форма дій державних органів, її посадових осіб, які полягають у вчиненні на основі права юридичних актів, у результаті чого для суб'єктів правовідносин виникають юридично значимі результати. Правові форми діяльності держави є такими: установча діяльність, утворення, вдосконалення, ліквідація державних органів та організацій; правотворча діяльність – становлення, зміни, скасування формально обов'язкових правил поведінки загального характеру, тобто правових (юридичних) норм; правозастосовча діяльність, діяльність держави, яка пов'язана з реалізацією юридичних норм; правоохоронна діяльність – контроль суб'єктів правовідносин за дотриманням норм права та застосування до них заходів примусу.

**П р а в о в е      в и х о в а н н я** – цілеспрямована, послідовна та систематична діяльність держави, громадських об'єднань і організацій з формування системи правових знань, вмінь і навичок у правовій сфері, правового мислення, правових почуттів – поваги до права, законності, до тих соціальних цінностей, що охороняються правом і законом, з підвищення правосвідомості й правової культури в цілому, що забезпечує ефективне дотримання, виконання і використання юридичних норм.

**П р а в о в е      р е г у л ю в а н н я** – це цілеспрямований вплив права на суспільні відносини і

поведінку осіб з метою їх впорядкування за допомогою системи спеціальних юридичних засобів. Предметом правового регулювання є *суспільні відносини* – економічні, політичні, культурні, національні, релігійні, які потребують правового впливу, вони є вольовими, об'єктивно потребують впливу з боку держави та мають чітко визначений зміст. До сфери правового регулювання входять відносини, що: 1) відображають як індивідуальні інтереси людей, так і загальні інтереси суспільства в цілому; 2) реалізують взаємні інтереси всіх її учасників, кожний з яких йде на певний утиск своїх інтересів задля задоволення інтересів іншого; 3) потребують дотримання певних правил поведінки, обов'язковість яких підкріплена силою держави. Перерахованим ознакам відповідають такі види суспільних відносин: Відносини людей, пов'язані з обміном цінностями (як матеріальними, так і нематеріальними). Тут потреба у правовому регулюванні виражена найпомітніше, адже у взаємоприйнятному обміні зацікавлені як окремі особи, так і суспільство в цілому. Ці відносини будуються на основі загальноновизнаних правил, обов'язковість яких підкріплена силою держави; Відносини, пов'язані з владним управлінням суспільством, бо в управлінні суспільними процесами зацікавлена як окрема людина, так і суспільство в цілому. Управління здійснюється для захисту й розвитку прав і свобод людини. Причому порушниками таких прав і свобод може бути як держава, так і інший індивід. Відносини, пов'язані із забезпеченням правопорядку, покликані забезпечити нормальне функціонування всіх сфер суспільного життя.

**Правовий вплив** — умовно узагальнена характеристика взаємодії права і суспільства, в якій простежуються процеси обумовленості права економічними, ідеологічними, політичними і культурними умовами розвитку суспільства, і канали зворотного впливу права на систему суспільних відносин, на потенціал

психічного складу особи. Основна увага концентрується на превентивних, інформаційних і аксеологічних функціях впливу права і на його можливостях формування спільної нормативної культури як безпосередньої передумови законослухняності громадян.

**Правовий ідеалізм.** Він так само відображає неадекватне ставлення до права, що передбачає перевищення його ролі у вирішенні суспільних проблем. Він виявляється у надмірних сподіваннях на те, що лише шляхом прийняття певного закону можна вирішити всі проблеми, при цьому не враховуються реальні передумови реалізації законів.

**Правовий нігілізм** – це заперечення, ігнорування та негативне ставлення до права, закону та правових форм організації суспільних відносин, прав і свобод інших осіб. Різноманітні форми прояву правового нігілізму досить поширені в Україні. В умовах гострої соціально-економічної кризи він стає глобальним, агресивним, відверто демонстративним і посилює нестабільність у суспільстві, гальмує демократичні перетворення, процес розбудови правової держави. Подолання правового нігілізму відбувається у процесі: формування політичної та правової культури громадян; утвердження принципів демократії у суспільній свідомості, поваги до права, закону як найвищих соціальних цінностей; подолання правового та політичного популізму, екстремізму та радикалізму як специфічних форм прояву правового та політичного нігілізму; вдосконалення законодавчої бази, національної правової системи; правового виховання громадян, удосконалення юридичної освіти.

**Правовий статус особи** – це сукупність усіх належних громадянину суб'єктивних прав, свобод і обов'язків, що визначають його правове становище в суспільстві, закріплене в чинному законодавстві та інших формах права. Правовий статус особи буває різного виду – галузевий, міжгалузевий, загальний, спеціальний. *Загальний* закріплений у Конституції України (як особи та громадянина держави; реалізується в

межах правовідносин, що виникають між особою і державою). *Галузевий* визначається нормами конкретної галузі права. *Міжгалузевий* визначається нормами комплексних правових інститутів. *Спеціальний* – статус визначених категорій громадян, що забезпечує можливість виконання їхніх спеціальних функцій і закріпленій законодавством (студенти, пенсіонери тощо).

**Правові категорії** — найбільш загальні, фундаментальні і глибокі правові поняття, що є межею наукового узагальнення як у певній галузі юридичних знань, так і у правознавстві, юридичній практиці в цілому. До категорій, якими оперує, наприклад, загальна теорія держави і права, відносяться «правова система», «механізм правового регулювання», «юридичний процес». П. к. виділяються у складі кожної галузевої юридичної науки: у цивільному праві — зобов'язання, у кримінальному — склад злочину і так далі. Разом з правовими поняттями П. к. складають спільний понятійний апарат юридичної науки і юридичної практики, виконують не лише інформаційну, але і методологічну функцію.

**Правові поняття** — словесні, концентровані формулювання думки як спосіб віддзеркалення типового або конкретного явища, стану або процесу у загальному предметі юридичної науки, як підсумок здобутих наукових знань про них. Вони виражаються термінами у словах або словосполученнях (наприклад, «право», «норма права», «юридичний процес») і мають строгу логічну характеристику з виділенням як спільних так і особливих ознак. П. п. складають собою опорні, базові пункти юридичної науки і практики, узагальнюють її понятійний апарат. У формальному аспекті П. п. підрозділяються залежно від своєї сутності на конкретні, в яких явище представляється як цілісність (наприклад, «право»), і абстрактні, в яких відбиваються або властивості, або стан явища (наприклад, «правосуб'єктність», «процесуальні стадії»); залежно від об'єму — на єдині (наприклад, «Закон про референдум») і спільні (наприклад, «нормативний акт»).

П. п. разом з правовими категоріями складають найважливіший компонент професійної культури юриста.

**Правові системи сучасності.** Поняття “правової системи” відображає сукупність всіх правових явищ в їх взаємодії в масштабах суспільства і держави. На формування правових систем у різних народів вплинули різні фактори, починаючи з етнічних, расових, географічних, релігійних і закінчуючи юридичною технікою і стилем. Правові системи країн, які входять в одну правову систему, мають подібність структурної побудови нормативно-правового матеріалу; спільність правових принципів – ідей, що лежать в основі правового регулювання; єдність термінології, юридичних категорій і понять, а також техніки викладу та систематизації норм права. В науці виділяють правові системи (сім’ї): а н г л о с а к с о н с ь к у (Англія, США, Канада, Австралія, Нова Зеландія та ін.); р о м а н о - г е р м а н с ь к у (країни континентальної Європи, Латинської Америки, деякі країни Африки, а також Туреччина); р е л і г і й н о - т р а д и ц і й н у (країни, що сповідують як державну релігію іслам, індуїзм, іудаїзм); с и с т е м у з в и ч а є в о г о п р а в а (екваторіальна Африка та Мадагаскар).

**Правовідносини** – це суспільні відносини, врегульовані правом. Вони є наслідком дії права. Але правові відносини з’являються не лише тому, що діють правові норми, а тому, що певні суспільні відносини об’єктивно потребують правової регламентації, не можуть нормально розвиватися без неї. Правовим відносинам притаманні такі ознаки: 1. Правовідносини нерозривно пов’язані з нормами права, виникають та здійснюються на їх основі. 2. Сторони правовідносин завжди мають суб’єктивні права та несуть юридичні обов’язки, які взаємопов’язані між собою. Кожному суб’єктивному праву однієї особи відповідає юридичний обов’язок іншої, і навпаки. 3. Правові відносини

мають свідомо-вольовий характер, бо, по-перше, держава через видання відповідних норм права виражає свою волю, по-друге, учасники цих відносин здійснюють своє волевиявлення, без якого ці відносини неможливі, по-третє, учасники правовідносин усвідомлюють значення своїх дій та можуть нести за свої дії відповідальність. Правовідносини виникають тільки в ході реальної взаємодії сторін, залежать від їх ініціативи і поведінки. 4. Правовідносини так само, як і право в цілому, охороняються державою. Держава сприяє здійсненню суб'єктивних прав і юридичних обов'язків, а у разі правопорушення притягує винну особу до юридичної відповідальності. Таким чином, правові відносини – це форма соціальної взаємодії суб'єктів права, що виникає на підставі норм права, учасники якої мають суб'єктивні права і несуть юридичні обов'язки, забезпечені державою.

**Правовідносини** (класифікація). Найвні в суспільстві правовідносини розподіляються: 1. За функціональною спрямованістю – на *регулятивні* (коли поведінка суб'єкта правовідносин повністю відповідає нормам права, норми її регулюють) та *охоронні* (виникають з факту неправомірної поведінки як негативна реакція держави на правопорушення у формі державного примусу). Регулятивні відносини у свою чергу поділяються на правовідносини *активного типу* (виражають регулятивно-динамічну функцію права, складаються на основі зобов'язуючих або уповноважуючих норм права) і правовідносини *пасивного типу* (виражають регулятивно-статичну функцію права, складаються на основі норм-заборон). 2. За рівнем індивідуалізації суб'єктів – на *абсолютні*, в яких точно визначені права й обов'язки учасників – так само, як і самі учасники (наприклад, кредитор і боржник, покупець і продавець, суддя і підсудний тощо), та *відносні*, в яких визначена лише одна сторона – уповноважена, а всі інші є зобов'язаними відносно цієї особи (наприклад, власник майна, а всі інші особи зобов'язані

утримуватись від порушення його права власності. 3. За галузями права – на *конституційні, шлюбно-сімейні, адміністративні, кримінально-процесуальні, трудові, цивільні* тощо. За галузевою ознакою можна виділити правовідносини матеріальні та процесуальні. *Матеріальні* виникають на основі норм матеріального права і регулюють суспільні відносини безпосередньо. *Процесуальні* правовідносини виникають на основі норм процесуального права і мають організаційний характер. 4. За кількістю суб'єктів – на *прості* (беруть участь два суб'єкти) та *складні* (правовідносини між трьома і більше суб'єктами). 5. За розподілом прав і обов'язків між суб'єктами – *односторонні*, коли кожна сторона має або лише права, або лише обов'язки (наприклад, громадянин зобов'язується сплачувати податки, а держава має право їх отримувати), та *двосторонні*, коли кожна сторона має і права, і обов'язки (наприклад, покупець і продавець. Таких відносин більше). Односторонніми та двосторонніми правовідносинами також називають відносини, в яких бере участь відповідно один суб'єкт (наприклад, заповіт або дарування є односторонньою угодою) або два чи більше (купівля-продаж тощо). 6. За волевиявленням сторін – на *договірні*, для виникнення яких потрібна згода як уповноваженої, так і зобов'язаної сторін (договір купівлі-продажу), та *управлінські*, для виникнення яких потрібна згода лише однієї уповноваженої сторони (накладання штрафу). 7. За тривалістю у часі – на *короткострокові* (купівля-продаж) і *довготривалі* (шлюб, громадянство).

**Правовідносини** (структура). Структура правових відносин – це сукупність взаємопов'язаних елементів: суб'єкти правовідносин, об'єкти правовідносин та юридичні факти. **С у б ' є к т и** – це учасники правових відносин, які мають суб'єктивні права та юридичні обов'язки й наділені специфічними юридичними властивостями. **О б ' є к т и** – це

те, на що спрямовані інтереси суб'єктів, те, з приводу чого вони вступають в правові відносини. Юридичні факти – це юридичні підстави виникнення, зміни або припинення правовідносин. Між цими елементами існує нерозривний зв'язок. Суб'єкти правовідносин вступають в них з метою задоволення своїх інтересів і потреб, які опосередковують об'єкти правових відносин. Виникнення у суб'єктів взаємних прав і обов'язків можливе лише на підставі настання певних юридичних умов (юридичних фактів, закріплених у гіпотезах правових норм).

**Правовідносини (фактичний зміст)** – це фактичні економічні, політичні, культурні, управлінські, сімейні та інші відносини, які отримали через опосередкування правовими нормами свою юридичну форму. Вони зберегли фактичний зміст, але завдяки правовим нормам набули нових якостей.

**Правовідносини (юридичний зміст)** – це взаємозв'язок зафіксованих у нормах права суб'єктивних прав та юридичних обов'язків учасників правовідносин. Кожному суб'єктивному праву, зафіксованому в нормі права, відповідає (кореспондує) певний юридичний обов'язок, і навпаки.

Правова система суспільства –

**Правомобільність механізму правового регулювання** (Новікова М.М.) – міра рухомості, гнучкості, динамічної взаємодії структурних компонентів механізму правового регулювання у процесі його функціонування.

**Правозастосування** (види). У процесі застосування норм права уповноважений орган за допомогою індивідуальних актів вирішує два основних завдання: 1) організацію позитивного виконання приписів норм права; 2) забезпечення відповідної реакції з боку держави на недотримання або невиконання норм права. На цій підставі виділяються дві форми застосування права – 1) *оперативно-*

*виконавча;* 2) *правоохоронна*. **Оперативно-виконавче правозастосування** – це організація виконання приписів правових норм, позитивне регулювання за допомогою індивідуальних актів правозастосування шляхом сприяння виникненню, зміні чи припиненню конкретних правовідносин на основі норм права (наказ про зарахування на роботу, рішення про призначення пенсії, свідоцтво про шлюб, рішення про будівництво житлового будинку, рішення про усиновлення тощо). **Правоохоронне правозастосування** – це діяльність, спрямована на охорону норм права від порушень, застосування заходів державного примусу та забезпечення виконання примусових заходів (вирок суду, рішення про притягнення до адміністративної, дисциплінарної або цивільної відповідальності).

**Правозастосування** (принципи): законності (суворе слідування закону державних органів та їх посадових осіб у процесі правозастосування); соціальної справедливості (правозастосовча діяльність повинна здійснюватись на користь суспільству і в його інтересах); доцільності (врахування конкретних умов та вибір найоптимальнішого варіанта вирішення конкретної справи); обґрунтованості рішень, що приймаються (повне виявлення та всебічний розгляд матеріалів справи, прийняття рішення на основі достовірних фактів).

**Правозастосування** (процес і стадії). Процес застосування норм права становить собою систему послідовних дій, однорідні групи яких поєднуються у стадії правозастосування. Стадії процесу застосування норм права: 1. Встановлення юридично значимих фактів та відшукування норми, яку можна застосувати до них (тобто зміст першої стадії – здобуття, аналіз, формування знань щодо певних явищ, дій і подій, яким закон надає юридичного значення). Фактично, це професійна юридично пізнавальна діяльність,

об'єктом якої є конкретні ситуації, факти. Також до цієї стадії належать нормативно-правова оцінка певного факту та встановлення відповідної юридичної норми. 2. Перевірка достовірності та правильності тексту, визначення меж дії та юридичної сили правової норми (полягає у визначенні та конкретизації певних юридичних властивостей знайденої юридичної норми, що виявляється у засвідченні правильності тексту, чинності документів. 3. З'ясування змісту правової норми (означає пізнання точного змісту її структурних елементів, усіх слів і речень, з яких вона складається). 4. Прийняття рішення у справі – по суті, це резолютивна комісія, що спирається на результати попередніх стадій, підсумовує їх. 5. Оформлення рішення певним актом застосування (сюди відносять зовнішню, як правило, письмову фіксацію та втілення, вираз його в правозастосовчому написі); 6. Остання стадія правозастосування – це доведення змісту прийнятого рішення до відома зацікавлених державних органів, посадових осіб, інших осіб та настання фактичних обставин, завдяки чому норма права впроваджується в життя.

**Правоздатність** – це визнана державою загальна (абстрактна) можливість мати передбачені законом права і обов'язки, здатність бути їх носієм. Це – принципова потенційна здатність суб'єкта мати їх (в цей момент або в майбутньому). Всі громадяни, незалежно від віку та стану здоров'я, наділені правоздатністю. Правоздатність однакова для всіх. Вона виникає з моменту народження та припиняється смертю. Вона гарантована державою і має універсальний характер. Правоздатність впливає з міжнародних пактів про права людини, принципів гуманізму, формальної рівності, справедливості. Але замало просто володіти правами та обов'язками. Важливо бути здатним свідомо здійснювати ці права, виконувати обов'язки,

проводити необхідні для їх набуття дії з прийняттям на себе відповідальності за їх наслідки.

**Правознавство** – це багатовекторна наука, системоутворюючою для всіх галузей права, “наука наук” у сфері юриспруденції. Термін *правознавство* тотожній терміну *юриспруденція*, він виник у Стародавньому Римі наприкінці IV – початку III ст. до н.е. (лат. *jurisprudencia* – “знання права”) і зараз вживається у двох значеннях: 1) наука про державу і право; 2) професійна практична діяльність юристів. Іншими словами **п р а в о з н а в с т в о** – це галузь спеціальних суспільних знань, у межах і за допомогою яких здійснюється теоретико-прикладне освоєння державно-правової дійсності. **Д е р ж а в н о - п р а в о в а з а к о н о м і р н і с т ь** – це об’єктивний, необхідний, суттєвий для певних умов, загальний і сталий зв’язок державно-правових явищ між собою, а також із іншими феноменами, який безпосередньо обумовлює якісну визначеність цих явищ, що проявляється в їх юридичних властивостях.

**Правомірна поведінка** – це вольова поведінка суб’єктів права, що характеризується соціальною корисністю, відповідає інтересам людини, суспільства та держави, відповідає приписам, зафіксованим у нормах права, має позитивні юридичні наслідки, гарантується з боку держави. Правомірна поведінка є засобом втілення прав і обов’язків у життя. Правомірна поведінка знаходить вираження як у активній дії, так і в бездіяльності, коли людина відмовляється від здійснення дій, небезпечних і шкідливих для суспільства та заборонених законом. Правомірна поведінка є передумовою нормального функціонування всього суспільства, гарантією правопорядку. Суспільство та держава зацікавлені в такій поведінці. Відповідно до загальноприйнятого визначення правомірна поведінка визнається єдиноправильною, належною

поведінкою, регульованою правовими нормами. Людина діє правомірно, якщо вона чітко дотримується правових норм. Її дії є соціально корисними, можуть бути як бажаними, так і необхідними для нормального існування та розвитку суспільства.

### **П р а в о м і р н а   п о в е д і н к а   ( в и д и ) .**

Правомірна поведінка виявляється в суспільному житті порізнному. Дії, що відповідають правовим розпорядженням, можуть бути класифіковані за багатьма підставами. За ступенем активності процесу залучення особистості у правове регулювання виділяють такі види правомірної поведінки: *маргінальна поведінка*. Вона відбиває стан індивіда, який перебуває на межі антигромадського прояву, що призводить до правопорушення, однак таким не стає в силу певних причин і обставин (загрози можливого покарання, власної вигоди від правомірності, страху осуду з боку колективу, групи, найближчого соціального оточення й інших стримуючих причин). Маргінальна поведінка є правомірною, оскільки особа, що ставиться до правових вимог осудливо, все ж таки їх дотримується. У правовому плані маргінальність характеризується проміжним, перехідним станом між правомірною та протиправною поведінкою; *конформістська поведінка*. Конформістську поведінку відрізняє пристосовництво, пасивне прийняття існуючого порядку, відсутність власних позицій, підпорядкування психологічному тиску. Індивід приймає позицію групи, щоб уникнути конфлікту з нею. Ним керує бажання уникнути осудження з боку колективу, страх утратити довіру близьких, бажання заслужити схвалення тих, з ким він зв'язаний особистісними відносинами, тощо. І все-таки соціально-правовий конформізм у цілому визнається суспільно-корисним явищем, оскільки індивід дотримується вимог правових норм; *звичайна правомірна поведінка*. Слідування засвоєним правовим ідеям і принципам є для

людини в багатьох випадках таким, що само собою розуміється. Людина, як відомо, вибирає найбільш доцільний практично виправданий варіант поведінки. Звичка немов звільняє особистість від багаторазового звернення до своєї свідомості, від побудови нової моделі поведінки. Правові звички як поведінкові регулятори відіграють велику суспільну роль у процесі становлення правомірної поведінки; *соціально-правова активність* особистості становить собою найвищий рівень правомірної поведінки. Це насамперед ініціативна поведінка. Соціально-правова активність визначається високим рівнем правосвідомості, глибокою правовою переконаністю, свідомо прийнятою на себе готовністю використовувати надані правом можливості, творчо керуватися ними у своєму повсякденному житті. Така людина не лише сама поводить себе правомірно, але й іншим активно дає позитивний приклад.

**П р а в о м і р н і с т ь** — такий стан поведінки суб'єкта, який узгоджується з вимогами норми права і не виходить за їх межі. П. може характеризувати або дії, або бездіяльність суб'єкта.

**П р а в о м о ч н і с т ь** — складова частина змісту суб'єктивного права, що є конкретною юридичною можливістю, яка дається правосуб'єктній особі з метою задоволення її інтересів. П. включає: а) право вимоги, тобто можливість вимагати від зобов'язаного суб'єкта виконання покладених на нього обов'язків (напр., сплати боргу, передачі майна, відшкодування недоїмки по податку і ін.); б) право на власні дії, тобто можливість здійснення самим суб'єктом фактично і юридично значимих дій (напр., голосування, подання позову до суду, продажі або дарування свого майна і ін.); в) право вимоги, тобто можливість звернутися за підтримкою і захистом держави у випадках порушення суб'єктивного права. Це право приводить в дію апарат держави, якщо інша сторона не виконує своїх обов'язків. Правомочність є продовженням права-вимоги і найважливішою гарантією виконання певних обов'язків.

Правомочність є наслідком суб'єктивного права. Суб'єктивне право ширше за конкретну правомочність, воно реалізується через конкретні П.

**П р а в о п о р у ш е н н я** – це протиправне, суспільно шкідливе діяння (у формі дії або бездіяльності) деліктоздатної особи, яке суперечить вимогам правових норм. Сутністю правопорушення є зазіхання на права і свободи інших індивідів. Правопорушенню притаманні такі ознаки: *це акт поведінки, діяння*, що виявляється в неправомірній дії або бездіяльності (утримання від дій тоді, коли закон вимагає протилежного), виявлений зовні. Не можуть бути правопорушеннями думки, почуття, уявлення, не виражені в конкретних діях; *має свідомовольовий характер*, тобто дії повинні залежати від волі та свідомості особи, мають бути добровільними; *поведінка лише дієздатних деліктоздатних осіб* – тих, що усвідомлюють значення своїх дій та здатні нести юридичну відповідальність. Не є правопорушенням поведінка особи, яка не контролює свідомо свої вчинки (душевно або психічно хворий), або поведінка в ситуації, коли у людини не має вибору, крім протиправних дій (необхідна оборона). Малолітні та душевнохворі не є деліктоздатними; *усвідомлення вини з боку правопорушника* – наявність внутрішнього негативного ставлення суб'єкта до інтересів окремих осіб і суспільства в цілому. Вина відокремлює правопорушення від тих видів протиправної поведінки, що суспільно шкідливі, свідомо вольові, порушують норми права, але не відображають негативного ставлення суб'єкта до вимог правових приписів, скоюються без вини (необхідна оборона або крайня необхідність); *протиправність діяння* – порушення вимог правових норм. Це або невиконання обов'язків (протиправна бездіяльність), або порушення заборон (протиправні дії); *соціальна шкідливість* (правопорушення наносить майнову, соціальну, моральну, політичну шкоду). Шкода – це сукупність негативних

наслідків правопорушення. Соціальною суттю шкоди є зменшення чи знищення будь-якого блага, цінності, суб'єктивного права тощо. Шкода є обов'язковою ознакою будь-якого правопорушення. Але за деякі правопорушення відповідальність настає і без нанесення шкоди, коли лише була така можливість (замах на вбивство, порушення правил безпеки на виробництві, яке могло б призвести до жертв); *суспільна небезпека* – реальна загроза інтересам людини, держави, суспільства.

**П р а в о п о р у ш е н н я ( п р и ч и н и )** – це комплекс явищ об'єктивного і суб'єктивного характеру, спроможний визначити протиправну поведінку суб'єктів права. *Об'єктивні причини* не залежать від особи – вони зумовлені обставинами, які не залежать від волі особи. До них зокрема відносять причини економічного характеру (неможливість знайти роботу, низький рівень оплати праці тощо), соціальні причини (недоліки виховної та освітньої роботи), недосконалість чинного законодавства (надмірна ставка оподаткування), обставини сімейного характеру тощо. Глобальною причиною всіх правопорушень є соціальні суперечності, які завжди існують у суспільстві. *Суб'єктивні причини* пов'язані з самою особою. Наприклад, правопорушення може бути зумовлене темпераментом (підвищеною імпульсивністю), наявністю психічних відхилень, схильністю до вживання наркотичних речовин тощо.

**П р а в о п о р у ш е н н я ( с к л а д )**. Юридичний склад правопорушення – це сукупність ознак правопорушення в єдності його об'єктивних характеристик, які є необхідними для визначення даного діяння правопорушенням. **О б ' є к т о м п р а в о п о р у ш е н н я є суспільні відносини, охоронювані правом.** Наскільки різноманітні відносини в суспільстві, настільки різноманітні об'єкти правопорушення. Ними можуть бути майнові, трудові, політичні й інші права та інтереси суб'єктів права, державний і суспільний лад, стан навколишнього середовища, життя, честь, гідність, здоров'я людини. **О б ' є к т и в н а**

сторона – це сукупність зовнішніх ознак, які характеризують дане правопорушення. Зміст об'єктивної сторони складають: протиправне діяння; його суспільно шкідливі наслідки і причинний зв'язок між діянням і наслідками, що настали. Суб'єктом правопорушення визнаються фізичні та юридичні особи. Фізичні особи як суб'єкти правопорушення повинні володіти деліктоздатністю, тобто здатністю нести юридичну відповідальність. Вік настання юридичної відповідальності фізичної особи є різним, що визначено в окремих галузях законодавства. Суб'єктами кримінального та дисциплінарного правопорушення постають лише фізичні особи; адміністративного цивільного та господарського – як фізичні, так і юридичні особи. Юридична особа відповідно до вітчизняного законодавства не може бути суб'єктом кримінального злочину. Ним може бути посадова особа підприємства, організації, установи чи особа, яка виконує функції керівника організації, капітана морських, річкових і повітряних суден тощо. Така особа іменується в юридичній літературі *спеціальним суб'єктом правопорушення*. Вона може виступати суб'єктом матеріального та адміністративного правопорушення. Правопорушення, суб'єктом якого є юридична особа, становить собою не що інше, як винну дію конкретних фізичних осіб, яка призвела до заподіяння певної шкоди. Хоча суб'єктом відповідальності в таких випадках постає юридична особа, це не виключає можливості відшкодування збитків, заподіяних організації внаслідок притягнення її до юридичної відповідальності, самою винною фізичною особою. Суб'єктивна сторона правопорушення – це сукупність ознак, які характеризують суб'єктивне (психічне) ставлення особи до вчиненого нею протиправного діяння та його негативних наслідків, а саме – вина, мотив, мета правопорушення. Обов'язковою серед них є *вина* –

безпосередній вплив психічного ставлення до вчиненої шкідливої дії (бездіяльності) та її негативних наслідків. Розрізняють дві основні форми вини – навмисність (умисел) і необережність. *Навмисність* буває прямою і непрямою. Прямий умисел виявляється в усвідомленні правопорушником суспільно небезпечного характеру свого діяння, у передбаченні суспільно-небезпечних наслідків і бажанні їхнього настання. Непрямий умисел полягає в усвідомленні правопорушником суспільно-небезпечного характеру своєї дії чи бездіяльності, у передбаченні суспільно небезпечних наслідків і свідомому допущенні їх. *Необережність* також буває двох видів – самовпевненість і недбалість. Самовпевненість виявляється в передбаченні правопорушником можливості настання суспільно-небезпечних наслідків свого діяння і легковажному розрахунку щодо їх запобігання. Недбалість виявляється в непередбаченні правопорушником можливості настання суспільно-небезпечних наслідків правопорушення, хоча він міг і повинен був їх передбачити.

**Правопорушення (види).** - правопорушення розрізняються за ступенем шкідливості та суспільної небезпеки; за характером санкцій, які настають. За цими критеріями вони поділяються на злочини і проступки. **Злочини** – це найбільш шкідливі правопорушення, небезпечні для суспільства й особи, що посягають на суспільний лад, права і свободи особи, інші соціальні цінності. Ознаками злочину є *явна суспільна небезпека*, протиправність, винність, караність. Як злочинні, діяння закріплюються лише кримінальним законом. Злочини відрізняються максимальним ступенем суспільної небезпеки та шкідливості, зазіхають на найбільш значущі інтереси суспільства. Об'єктами злочинного діяння є суспільний і державний лад, система господарських відносин, різноманітні форми власності, особистість, політичні,

трудові, майнові й інші права громадян. У зв'язку з підвищеною суспільною небезпекою злочину закон передбачає за їхнє скоєння найсуворіше кримінальне покарання. На відміну від інших видів правопорушень перелік злочинів, передбачених кримінальним законом, вичерпний і розширювальному тлумаченню не підлягає. **Проступки** – правопорушення менш небезпечні для суспільства, ніж злочини. Це *суспільно-шкідливі*, винні, протиправні діяння, які характеризуються меншою, ніж злочини, суспільною небезпекою і зумовлюють не кримінальне, а адміністративне, дисциплінарне чи цивільно-правове покарання. Залежно від сфери скоєння розрізняють цивільні, адміністративні, дисциплінарні проступки. *Цивільні правопорушення* (проступки) відрізняються специфічним об'єктом зазіхання. Це майнові та пов'язані з ними особисті немайнові відносини, регульовані нормами цивільного права, а також деякими нормами трудового та сімейного права. Ці правопорушення виявляються в невиконанні чи неналежному виконанні договірних зобов'язань, заподіянні майнової шкоди та ін. *Адміністративні правопорушення* (проступки) становлять передбачені нормами адміністративного, фінансового, земельного, процесуального й інших галузей права зазіхання на встановлений порядок державного управління, громадський порядок. *Дисциплінарні правопорушення* (проступки) становлять протиправні діяння, що порушують внутрішній розпорядок діяльності підприємств, установ і організацій. Правопорушник дезорганізує нормальну діяльність трудових колективів, порушує трудову, навчальну, службову, виробничу, військову дисципліну.

**Правопорядок** – це заснована на праві й законності організація правового життя, що відображає якісний фактичний стан суспільних відносин, урегульованих правом. Ознаки: базується на приписах чинних норм права;

спирається на принцип верховенства права і панування закону у сфері правових відносин; встановлюється як результат правомірної реалізації правових норм, тобто є результатом здійснення законності; створює сприятливі умови для використання суб'єктивних прав громадян; передбачає належне виконання юридичних обов'язків; вимагає невідвотної юридичної відповідальності за вчинене правопорушення. Правопорядок варто відрізнити від близького, але не ідентичного йому явища – громадського порядку, що, як і правопорядок, характеризується організованістю, впорядкованістю суспільних відносин. Однак на відміну від правопорядку громадський порядок утворюється під впливом не тільки правових, але й інших соціальних норм – норм моралі, звичаїв, корпоративних норм та ін.

**Правореалізація** (види). Класифікація реалізації норм права проводиться за різними критеріями. Правові норми можуть бути реалізовані в різних формах – у правовідносинах і поза ними, за участю державних органів і без них. За суб'єктивним складом розрізняють *індивідуальну* й *колективну* форми правореалізації. За характером дій суб'єктів, ступенем їх активності та спрямованості виділяють: виконання, дотримання, використання й застосування правових норм. Перші три постають формами безпосередньої правореалізації, право реалізується в поведінці учасників правовідносин. Застосування навпаки – здійснюється лише за участю спеціально уповноважених органів держави.

**Праворозуміння** – це сукупність основоположних ідей та принципів, які лежать в основі правового життя суспільства. У сучасній юриспруденції права розрізняють два основних типи праворозуміння – позитивістсько-легістський та юридичний (теорію природного права). **П о з и т и в і з м** – це раціоналізм розсуду, який все підраховує, розраховує, співставляє, вимірює, на все накладає свої утилітарні форми

.Право з позиції юридичного позитивізму є сукупністю правил поведінки – норм права, які дані об'єктивно і не потребують обґрунтування. Позитивізм вводить поняття “суб'єктивне право” як похідне від об'єктивного права. Держава делегує людині суб'єктивні права і встановлює юридичні обов'язки в нормах права, позитивізм отожднює право і закон. Юрист який сповідує цінності природного права основною соціальною цінністю вважає «Людину» з її невід'ємними правами на життя свободу, честь гідність тощо. При цьому усі інші цінності включно до держави і закону є похідними та мають забезпечувати природні потреби людини. Тим самим, закон який порушує права і свободи людини з позиції юридичного праворозуміння є не правовим.

**Правосвідомість** (функції) – це основні напрямки впливу правосвідомості на розвиток суспільних відносин. До них відносять інформаційно-пізнавальну, регулятивну, оціночну, розвитку правової науки. *Інформаційно-пізнавальна* функція як результат інтелектуальної діяльності суб'єктів суспільних відносин дозволяє їм на основі сукупності юридичних знань скласти уявлення про чинне право, зокрема про чинні норми права, суб'єктивні права й обов'язки. *Регулятивна*. Норми права регулюють суспільні відносини не безпосередньо, а шляхом впливу на свідомість конкретних суб'єктів. Тим самим правосвідомість опосередковує зв'язок норми права та їх реалізацію. Правосвідомість функціонує разом з правом як самостійна форма свідомості, спрямована на опосередкування правового регулювання суспільних відносин, його координацію з іншими видами нормативного регулювання. Регулятивна функція правосвідомості зорієнтовує суб'єкт до певних дій у конкретних ситуаціях відповідно до отриманих знань, їх оцінки та власних інтересів. *Розвиток правової науки* обумовлений правовою практикою, потребами державного розвитку, необхідністю постійного збагачення суспільної правосвідомості науковими знаннями.

**Правосвідомість** – це: по-перше, сукупність ідей, уявлень, почуттів, які відображають ставлення суспільства до права, його структури, механізму правового регулювання суспільних відносин; по-друге, спосіб впливу права через свідомість окремих індивідів на закріплення навичок їх правової позитивної поведінки. Свідомість є психічним відображенням правової дійсності, дозволяє суб'єктам впливати на соціальну дійсність. На процес формування правосвідомості впливає багато факторів, серед яких – умови життя, соціальне становище, духовна культура суспільства, зокрема правова, стан правовиховної роботи, інтелектуальні можливості особи. Визначають такі шляхи формування правосвідомості: залучення широких верств населення до правотворчої діяльності шляхом розвитку інститутів прямої (безпосередньої) демократії та представницької демократії (проведення референдумів, всенародних опитувань), що має на меті усвідомлення ними змісту правових актів, причин їх прийняття та відповідної реалізації; правова пропаганда; правильне застосування норм органами державної влади, державними підприємствами та установами; охорона конституційних прав і свобод громадян уповноваженими органами державної влади.

**Правосуб'єктність** – це передбачена нормами права юридична властивість учасників правових відносин, яка складається з трьох елементів – правоздатності, дієздатності та деліктоздатності.

**Правосуддя** — самостійна галузь державної діяльності, яку здійснює суд шляхом розгляду і вирішення у судових засіданнях в особливій, встановленій законом, процесуальній формі цивільних, кримінальних та інших справ. Правосуддя в Україні здійснюється виключно судами. Делегування функцій судів, а також привласнення цих функцій іншими органами чи посадовими особами не допускаються. Юрисдикція судів поширюється на всі правовідносини, що виникають у державі. Судочинство здійснюється Конституційним Судом України та судами загальної юрисдикції. Народ безпосередньо бере участь у

здійсненні правосуддя через народних засідателів і присяжних. Судові рішення ухвалюються судами іменем України і є обов'язковими до виконання на всій території України.

**Правотворчість** – це діяльність компетентних державних органів, уповноважених державою громадських об'єднань, трудових колективів (у передбачених законом випадках) або всього народу чи його територіальних спільнот із встановлення, зміни чи скасування юридичних норм. У правовій сфері суспільства правотворчість займає центральне місце. Це пояснюється тим, що саме правотворчість дає життя праву, правовому регулюванню в цілому. Правотворчість – початкова ланка правового регулювання.

**Правотворчість (принципи).** Правотворча діяльність сучасних цивілізованих держав здійснюється на базі основних принципів, що представляють її ідейну та організаційну основу, визначають сутність, характерні риси і загальний напрям цієї діяльності. **П р и н ц и п д е м о к р а т и з м у** означає необхідність виявляти і висловлювати в законах волю народу, його інтереси, припускає широке обговорення законопроектів представниками народу, різних соціальних верств і групами фахівців. **Принцип демократизму** означає врахування соціальних інтересів і можливості їхнього вираження у сфері правотворчості. **П р и н ц и п з а к о н н о с т і** означає, що у правотворчості особливо важливим є дотримання процедури прийняття нормативно-правових актів, компетенції органу, що приймає такий акт, ієрархії правових актів і правових норм. **Н а у к о в і с т ь** як принцип правотворчості передбачає необхідність наукового опрацювання найважливіших нормативно-правових актів, облік наукових даних, прогноз наслідків прийняття того чи іншого акта, використання прийомів і методів наукового аналізу, досягнень сучасної науки. **П р и н ц и п в и к о н у в а н о с т і** відбиває необхідність врахування при підготовці законопроекту, прийнятті закону всієї повноти фінансових, кадрових, організаційних, юридичних умов, наявність яких дозволить закону чи іншому нормативно-правовому акту діяти, бути

реалізованим. Принцип системності означає суворе дотримання системи права, законодавства, побудови галузі та ін. Принцип гуманізму вимагає спрямованості правотворчого акта на всебічне забезпечення та захист прав і свобод особи, на максимально повне задоволення її духовних і матеріальних потреб. Людина, її інтереси і потреби повинні бути в центрі правотворчої діяльності. Принцип професіоналізму передбачає участь у розробці правотворчих рішень кваліфікованих фахівців відповідних галузей, що мають професійну підготовку, великий досвід роботи і достатні знання. У підготовчій діяльності важливо максимально використовувати закордонний і вітчизняний досвід, результати соціологічних й інших досліджень, різного роду доповідні записки й інші матеріали. Варто уникати поспішних, непродуманих рішень. Технічна досконалість прийнятих актів вимагає широкого використання вироблених юридичною наукою й апробованих правотворчою практикою способів і прийомів підготовки й оформлення нормативних текстів, правил юридичної техніки.

**Правотворчість** (процес). Правотворчий процес – це порядок здійснення юридично значущих дій, що процесуально оформлені, юридично опосередковані і носять офіційний характер, з підготовки, прийняття й опублікування нормативного акта. Це організаційно оформлена діяльність держави зі зведення в закон державної волі шляхом виявлення потреб у нормативно-правовому регулюванні суспільних відносин і створення відповідно до потреб нових правових норм, заміни і скасування чинних. Будь-який процес, зокрема правотворчий, проходить у певних формах і може бути розбитий на стадії (етапи). Говорячи про окрему стадію правотворчого процесу, визначимо її як самостійний етап процедурних дій з формування державної волі, організаційно відокремлений комплекс тісно пов'язаних між собою дій, що спрямовані на створення нормативно-правового акта. Стадії правотворчого процесу: а) вивчення, аналіз суспільних явищ і процесів, виявлення потреби правової регламентації; б) визначення виду органів, суб'єктів, правомочних

приймати правові рішення, і виду правового акта; в) ухвалення рішення про підготовку правового акта; г) розробка концепції, ідеї, аналізу майбутнього акта; д) підготовка розроблювачем, робочою групою, органом проекту правового акта; е) попередній розгляд проекту нормативно-правового акта; ж) розгляд проекту акта відповідним органом з дотриманням необхідних процедур; з) прийняття правового акта, його оформлення, підписання, опублікування, набуття юридичної чинності.

**Правотворчість (способи).** Залежно від способу встановлення правових норм розрізняються три способи правотворчості: 1) безпосередня діяльність уповноважених державних органів; 2) санкціонування державними органами норм, що склалися незалежно від них у вигляді правового звичаю або вироблені недержавними організаціями (наприклад, кооперативами, громадськими організаціями); 3) безпосередня правотворчість народу, реалізована у формі всенародного голосування (референдуму). За юридичною силою та суб'єктами можна виділити п'ять основних видів правотворчості – законотворчість, підзаконну правотворчість, локальну правотворчість органів місцевого самоврядування (муніципальна правотворчість), пряму безпосередню правотворчість, договірну правотворчість. Серед усіх видів правотворчості виділяється **з а к о н о т в о р ч і с т ь**, що зумовлена найвищою юридичною силою нормативно-правових актів, які ухвалюються таким шляхом. Законотворчість – це діяльність з підготовки, обговорення та прийняття законів.

**Преамбула** — ввідна частина законодавчого або іншого нормативно-правового акту. П. зазвичай містить нормативні (історичні) довідки, формулювання мети регулювання даної області суспільних відносин, основні принципи, що розкривають природу регульованих соціальних зв'язків і форм їх опосередкування, а також їх початкову, найбільш спільну модель (юридичну конструкцію). Преамбули при цьому найчастіше

конструюються законодавцем виходячи із специфіки предмету регулювання і по його розсуду.

**Предмет ведення** — круг правових питань (юридичних справ), що потребують державно-владного вирішення, віднесені до компетенції тих або інших державних органів, в окремих випадках за їх дорученням — громадських об'єднань. П. в. окреслює межі державно-владного впливу державного органу на діяльність суб'єктів права і зміст його роботи.

**Предмет правового регулювання** — один з критеріїв наукової побудови системи права, що представляє собою умовне вичленення певного круга суспільних відносин, які володіють якоюсь спільною якістю, стаючи підставою для узагальнення норм права, регулюючих вказаний масив в таку нормативну єдність, як галузь права. Типовість даного масиву суспільних відносин одночасно зумовлює необхідність встановлення його специфічності у порівнянні з іншими групами відносин, оскільки кожна галузь права має свою, відносно відокремлену сферу регулювання. Відмежування П. п. р. однієї галузі від іншої здійснюється на основі виявлення специфічності складових його елементів: суб'єктів, змісту і динамічних чинників (факторів). Наприклад, у трудових правовідносинах суб'єктами виступають робітники і службовці, змістом — трудова діяльність, об'єктом — предмети праці, динамічними факторами — потреби, що змінюються, в робочій силі. Інший склад елементів мають майнові стосунки, управлінські і так далі П. п. р. зазвичай кваліфікують як визначальний критерій системи права, додатковим вважається метод правового регулювання. Окремі вчені пропонують замість вказаних критеріїв використовувати збірний критерій—юридический режим.

**Представник влади** — 1) у кримінальному праві — один з видів посадових осіб, особливості правового статусу яких убачаються в тому, що їх повноваження носять

публічний характер і вони мають право видавати юридичні акти, обов'язкові для необмеженого кола осіб, які не знаходяться в їх прямому підпорядкуванні. До П. в. відносяться: працівники міліції, прокуратури, служби безпеки, державних інспекцій і ін.; 2) у теорії держави і права під П. в. розуміють членів різного рівня представницьких органів влади.

**Представницька демократія** — форма здійснення народовладдя шляхом участі громадян у вирішенні державних справ через виборні представницькі органи (парламенти, Ради народних депутатів).

**Презумпція у праві** — різновид нетипового нормативного припису, що полягає у вказівці на припущення того чи іншого стану у соціальних відносинах, заснованого на певних життєвих фактах, підтверджених попереднім досвідом. Юридична природа П. міститься у тому, що вона закріплюється у відповідних нормативних актах і завжди пов'язана з настанням тих або інших юридичних наслідків. Правові П. різноманітні; зазвичай виділяють наступні групи: а) спростовні (наприклад, презумпція батьківства) і незаперечні (наприклад, презумпція нерозуміння суспільної небезпеки свого діяння особою, що не досягла до моменту скоєння злочину віку кримінальної відповідальності); б) матеріально-правові і процесуальні (наприклад, до останньої відноситься презумпція невинуватості); у) загальноправові (наприклад, презумпція добросовісності); г) міжгалузеві (наприклад, презумпція провини причинителя шкоди); д) галузеві (наприклад, презумпції в сімейному праві). П. слід відрізняти від гіпотез і версій, оскільки останні не мають, як правило, юридичної значущості.

**Презумпція невинуватості** — правовий інститут, згідно якого обвинувачений (підсудний) вважається невинним, доки його провина не буде доведена у встановленому законом ладі. П. н. є найважливішим принципом кримінального процесу, який забезпечує охорону прав і інтересів особи, виключає необгрунтоване

звинувачення і засудження. Винність особи в скоєнні злочину може бути доведена лише встановленими процесуальним законом засобами і лише за наявності достатніх судових доказів, які мають відношення до справи і допустимих кримінально-процесуальним кодексом, причому обов'язок (тягар) доказування покладається на орган дізнання, слідчого, прокурора. Принцип П. н. передбачає, що обвинувачувальний вирок не може бути заснований на припущеннях і виноситься лише за умови, якщо у ході судового розгляду винність підсудного в здійсненні злочину доведена (ст. 323—324 КПК). З принципу П. н. витікає, що всі сумніви, які не представляється можливим усунути, повинні тлумачитися на користь обвинуваченого (підсудного); визнання обвинуваченим своєї вини може бути покладене в основу звинувачення лише при підтвердженні даного визнання сукупністю всіх доказів у справі.

**Преторське право** — особлива система римського приватного права, що склалася на ґрунті здійснення претором (вищою посадовою особою, якій належала судова влада по кримінальних і цивільних справах) і ін. судовими магістратами належної їм влади. Претори (і інші судові магістрати) не володіли законодавчими повноваженнями, але силою своєї влади могли наказувати і втілювати у життя заходи, які визнавали доцільними. Особливо це проявилось в цивільному процесі з середини II ст до н.е. в Римі, коли завдяки ролі претора був введений його формулярний порядок. Претор отримав право при позитивному рішенні питання про обґрунтованість позову створювати власну інструкцію для судді, що призначався ним для розгляду цієї справи, т.з. формулу (звідси назва — «формулярний» процес), обов'язкову для судді. У тих випадках, коли старі норми цивільного права не задовольняли господарське життя, що розвивалося, претор змінював їх зміст відповідно до нових потреб (допускав позов у випадках, не передбачених цивільним правом і ін.), оголошуючи про це заздалегідь при вступі до посади в своєму едикті (письмовому оголошенні). Даючи судовий захист стосункам, не передбаченим цивільним правом,

претор цим створював, по суті, нові норми права, які ставали обов'язковими. На ґрунті здійснення судової влади претора (і ін. судових магістратів) склалася ціла система норм, яка, на відміну від цивільного права, отримала назву П. п. Так, паралельно з цивільним правом власності склалося П. п. власності, поряд з цивільним спадковим правом — преторське спадкове право. П. п. мало велике значення в розвитку римського приватного права: воно змінило його, не ламаючи форми, а проникаючи в старий зміст і міняючи його природу. Дуалізм цивільного права і П. п. проіснував до Юстиніана, який в своєму кодифікації об'єднав обидві системи.

**П р е ц е д е н т** — 1) випадок, що мав місце у минулому і був прийнятий як еталон для подальших обставин подібного роду; 2) судовий або адміністративний прецедент — форма (джерело) права, що утворюється у випадках, коли рішення у конкретній справі додається обов'язкова сила при вирішенні аналогічних справ. Судовий або адміністративний П. — основне джерело права у Великобританії, США, Канаді і інших країнах, що утворює так звану систему загального права. Проте визнання обов'язковості, наприклад, судових рішень, не зв'язує суддю, який під приводом особливостей обставин випадку, що розглядається може відкинути прецедент. Судовий і адміністративний П. як джерело права діє не лише за відсутності закону, але і паралельно з ним.

**П р и в а т н е п р а в о** (jus publicum) – це право, що захищає приватні інтереси особи в її взаєминах з іншими особами. Воно регулює такі сфери життєдіяльності суспільства, безпосереднє втручання в які з боку держави є обмеженим. Для регулювання за допомогою приватного права характерними є: перевага диспозитивних норм; юридична рівність суб'єктів правовідносин; вільне волевиявлення суб'єктів при реалізації своїх прав; самостійне визначення відповідальності за свої обов'язки та дії; широке використання договірної форми регулювання; гарантований судовий захист; переважна орієнтація на задоволення

особистих та корпоративних інтересів. Приватне право охоплює такі галузі, як цивільне право, сімейне, житлове право, цивільний господарський процес, трудове, земельне право, міжнародне приватне право, торговельне право.

**Принципи права** – це керівні ідеї, що характеризують зміст права, його сутність й призначення в суспільстві. З одного боку, вони виражають закономірності права, а з другого – становлять собою найбільш загальні норми, що діють в усій сфері правового регулювання й поширюються на всіх суб'єктів. Ці норми можуть бути прямо сформульовані в законі, або виводяться із загального змісту законодавства. Призначення принципів права полягає в тому, що вони забезпечують однакове формулювання норм права, а також їхній вплив на суспільні відносини у формі правового регулювання й інших форм правового впливу. Визначають шляхи вдосконалення правових норм, виступаючи як провідні ідеї для законодавця. За умови їх закріплення в Конституції принципи права забезпечують єдність процесів створення права, його реалізації та охорони. Принципи права є критерієм оцінки права і методологічною основою його подальшого вдосконалення. Як відомо, за своєю ідеологією та метою в країнах Європейського Союзу, право орієнтоване на забезпечення прав та інтересів людини, їх ефективний захист. Рухаючись у такому руслі, в основу вітчизняних принципів права покладена “людиноцентристська” ідеологію, згідно з якою держава та право мають “служити” інтересам громади, тобто діяти на “благо людини” шляхом всебічного забезпечення пріоритету її прав, свобод та інтересів у всіх сферах своєї діяльності. Відповідно головним принципом права сучасної демократичної держави, в якій будується громадянське суспільство є принцип охорони прав і свобод людини і громадянина.

**Принципи права** (класифікація): принцип охорони прав і свобод людини і громадянина - основний принцип права

демократичної соціальної правової держави; *соціально-правові* принципи (відображають систему цінностей, притаманних суспільству в цілому, – домінування загальнолюдських цінностей, визнання пріоритету прав і свобод людини і громадянина, єдність загальних і приватних інтересів) та *спеціальноправові* (відображають основні засади формування й дії права як специфічного соціального феномену. Залежно від сфери дії вони підрозділяються на загальноправові, міжгалузеві, галузеві принципи, принципи інститутів права); *загальногалузеві* (загальні чи основні) *п р и н ц и п и* притаманні всім галузям права, відображають природу права в цілому. До них відносять принципи захисту прав та свобод людини і громадянина, верховенства права, законності, справедливості, юридичної рівності, соціальної свободи, соціального і громадянського обов'язку, демократизму, національної рівноправності, гуманізму, рівності громадян перед законом, взаємної відповідальності держави й особистості, верховенства права, політичного, ідеологічного та економічного плюралізму; *міжгалузеві* *п р и н ц и п и* характерні для кількох галузей права: здійснення правосуддя тільки судом, гласність судового розгляду, національна мова судочинства, незалежність суддів і підпорядкування їх тільки закону, принцип змагальності в цивільно-процесуальному та кримінально-процесуальному праві та ін.; *галузеві* *п р и н ц и п и* визначають специфіку конкретної галузі права (принцип забезпечення свободи праці й зайнятості у трудовому праві, принцип індивідуалізації покарання – у кримінальному, принцип рівноправності всіх форм власності – у цивільному праві та ін.).

**П р и п и с** — владне волевиявлення уповноваженого на те суб'єкта (органу держави, посадової особи), що містить пряму вказівку про правило поведінки підвладних учасників

суспільних відносин. Воно носить обов'язковий незаперечний характер. П. виступають у двох якостях: нормативному (норма права, інші нормативні розпорядження) і індивідуально-персоніфікованому (вирок суду, наказ начальника і т. д.). Як правило, будь-який припис від органу держави або посадової особи має форму офіційного документа (нормативного акту або акту застосування права).

**Природно-правова класична теорія** сформувалася у XVII столітті як буржуазна. Була розповсюджена у всіх країнах Західної Європи, Америки, у Росії, в Україні у XVII-XVIII сторіччі (Гроцій, Спиноза, Локк, Вольтер, Монтеск'є, Руссо, Джеферсон, Гамільтон, Радищев, Козельський, Кант та інші). Отримала назву «природної» за прагнення звільнитися від теологічного, божественного пояснення явищ держави і права. Предметом вивчення визнано не діюче позитивне право у державі, а природне право як абсолютне, дане людині від народження, незмінне, вічне, подібне законам природи, космополітичне (властиве усім народам). Змістом природного права об'являлися ціннісні категорії: справедливість, рівність, свобода, загальна воля, захист приватної власності. Позитивне право (у той час - феодальне) розглядалося як мінливе, несправедливе, що залежить від свавілля королівських суддів та адміністрації, нерозумне. Звідси витікала прогресивна вимога – привести позитивне право у відповідності з природним, тобто замінити феодальне право буржуазним. Таким чином обґрунтовувалася необхідність руйнування феодального строю як такого, що суперечить «користі індивіда», а тим самим і загальному благу», заміни феодального строю буржуазним. Не дивлячись на однорідну теоретичну основу доктрина природного права мала багато течій.

**Прогалини в законодавстві** – це наявність у правозастосовчій практиці ситуації, коли спірні відносини що мають правовий характер та входять у сферу правового

регулювання, але для них не передбачена конкретна норма права. Найефективнішим способом ліквідації прогалини в законодавстві є прийняття нормативного акта або норми, якої не вистачає. Але нормотворчість є досить складним процесом і потребує тривалого часу. Правозастосовчі органи не можуть відмовити у вирішенні справи, і тому вони застосовують такі оперативні методи подолання прогалин у законі, як аналогія закону й аналогія права. Аналогія закону – це застосування до нерегульованих відносин норми, яка регулює схожі відносини. Якщо ж немає навіть норм, які регулюють схожі відносини, тоді застосовують аналогію права. Аналогія права – це застосування до нерегульованих конкретною нормою відносин за відсутності норми, що регулює схожі відносини, загальних засад і принципів права (достовірності, справедливості, законності, гуманізму, рівноправ'я тощо).

**Прокуратура** – є єдиною централізованою системою органів державної влади, яка відповідно до Конституції України та законів України здійснює обвинувальну, представницьку та наглядову функції. Органи прокуратури України: 1) становлять єдину централізовану систему, яку очолює Генеральний прокурор України, з підпорядкуванням нижчестоящих прокурорів вищестоящим; 2) здійснюють свої повноваження на підставі додержання Конституції України та чинних на території республіки законів, незалежно від будь-яких органів державної влади, посадових осіб, а також рішень громадських об'єднань чи їх органів; 3) захищають у межах своєї компетенції права і свободи громадян на засадах їх рівності перед законом, незалежно від національного чи соціального походження, мови, освіти, ставлення до релігії, політичних переконань, службового чи майнового стану та інших ознак; 4) вживають заходів до усунення порушень закону, від кого б вони не виходили, поновлення порушених прав і притягнення у встановленому законом порядку до відповідальності осіб, які допустили ці порушення; 5) діють

гласно, інформують державні органи влади, громадськість про стан законності та заходи щодо її зміцнення. Працівники прокуратури не можуть належати до будь-яких політичних партій чи рухів.

**Пролонгація** — 1) продовження договору понад передбачений при його укладанні термін дії; 2) продовження терміну погашення позик, виданих банками фізичним і юридичним особам.

**Промульгація** — офіційне проголошення (обнародування) закону, прийнятого парламентом. Означає санкціонування (підпис) законопроекту главою держави (президентом) у встановлені конституцією терміни і публікацію закону в офіційному виданні. Лише після П. закон набуває юридичної сили.

**Протиправність** — одна з ознак, властивостей правопорушення, що свідчить про невідповідність діяння приписам норм права, порушує встановлене в них правило. Це формальний критерій, що полягає у зіставленні характеру діяння суб'єкта з моделлю того правила, яке міститься в нормативному акті.

**Процесуальна форма** — структурно-технологічна характеристика юридичного процесу (точніше, правової форми діяльності), наукова конституція розчленовування його на процесуальний режим, процесуальні провадження і процесуальні стадії. П. ф. є надбанням процесу, його реальністю, всі компоненти якої регламентуються нормами процесуального права.

**Процесуальне право** — комплексне нормативне утворення, що є «надбудовою» над матеріальним правом і покликане створити режим найбільшого сприяння останньому у реалізації його приписів у різних умовах правової діяльності уповноважених на те суб'єктів. П. п. є похідним від матеріального і «викликається до життя» потребою реалізації норм матеріального права, що встановлюють відповідальність за правопорушення, викликають спір про

право або не володіють достатньою нормативною енергією виконання (наприклад, норми пенсійного закону). Основне значення П. п. — визначити технологію розгляду справ по вживанню норм матеріального права, тобто вирішувати кожного разу питання про те, яким чином досягти необхідного результату, забезпечити оптимальне встановлення істини. П. п. має свій предмет регулювання, що відрізняється від предмету матеріального права. Ним є так звані організаційні відносини, які формуються у результаті діяльності певних суб'єктів по застосуванню норм матеріального права і які представляють особливий прошарок, за рівнем не співпадаючий з предметом матеріального права. Відособленими актами процесуального характеру є закони про референдуми і регламенти.

**Процесуальні правовідносини** — відносини, які складаються у процесі реалізації норм матеріального права і регулюються процесуальними нормами. Вони є похідними від матеріальних правовідносин і мають допоміжний характер по відношенню до них. Така природа П. п. визначає і їх риси: а) мають владний характер, оскільки завжди включають суб'єкта, що є лідером, — суддю, прокурора або іншу посадову особу; б) зацікавлені учасники у розгляді справи набувають процесуального статусу — покупець і продавець, наприклад, стають позивачем і відповідачем; в) мають двічі юридичну природу, оскільки, з **одного боку**, складаються з приводу реалізації норми матеріального права, а з іншої — самі регулюються нормою процесуального права; г) є очевидними і не вимагають доказів, оскільки самі утворюють середовище доведення істинності матеріальних правовідносин; д) вони коротші за матеріальні правовідносини, оскільки починаються пізніше за них і завершуються раніше. Залежно від змісту усю сукупність П. п. розділяють на регулятивні, охоронні, засновницькі, правотворчі тощо.

**Психологічна теорія права** — психологічне вивчення права почалося вже із зародженням буржуазної науки про суспільство. Певні риси психологічної спрямованості у вивченні права простежуються у працях Ф.

Савіні, І. Бенґама, Р. Ієрінґа, А. Штурму, Л. Кнаппа і ін. Кінець ХІХ-початок ХХ вв. можна вважати за час зародження П. т.п. За родоначальника теорії вважається Л. І. Петражицький (1867—1931), який провів основну частку своїх досліджень у дореволюційній Росії. Значущим є те те, що він відкрив емоційний регулятор людської поведінки. Проте він перебільшив роль психологічного чинника у правовому житті, підняв його до ступеня права і назвав єдиною реальністю. Л. І. Петражицький вважав, що право не є реальність, а лише комплекс «Психічних переживань», що права і обов'язки існують лише у свідомості того, хто в дану хвилину переживає правові думки. Він бачив право як явище, породжене індивідуальною, ізольованою свідомістю. За єдине джерело права вважав свідомість людини (суб'єктивний ідеалізм). Всяке інше право, що існує поза свідомістю людини, для нього було уявним, оптичним обманом, не більш. По Л. І. Петражицькому, під правом слід розуміти емоційні переживання імперативно-атрибутивного (обов'язково-вимогливого) характеру, тобто переживання, які, з одного боку, враховують чийсь обов'язок здійснювати які-небудь дії (або утримується від них), а з іншої — чийсь намагання здійснення цих дій (або утримання від них), дій, які і зумовлені обов'язком. Таким чином, право поміщене Л. І. Петражицьким у сферу внутрішніх, чисто суб'єктивних переживань. Внаслідок цього Л. І. Петражицький і його послідовники кінець кінцем прийшли до висновку про вічність права, про незалежність його від економіки, класів, держави, про те, що розвиток суспільства, держави і права обумовлюється зміною психіки. Розділивши право на позитивне (що спирається на зовнішні джерела — звичаї, закони, кодекси) і інтуїтивне (що корениться в свідомості індивіда).

**Публічне право** (*jus privatum*) – це право, яке регулює положення держави у всіх її відношеннях зі сторони як верховенства над іншими суб'єктами, так і майнових прав – як у цілому, так і стосовно її окремих органів. Характерними ознаками публічного права є: орієнтація на

задоволення публічних інтересів; однобічне волевиявлення суб'єктів права, що мають владні повноваження; ієрархічні відносини суб'єктів; перевага імперативних норм. Імперативність норм публічного права чітко виражає наказовий характер, коли їх обов'язковість поширюється на всіх учасників правовідносин у сфері компетенції державних органів і посадових осіб. У публічно-правових відносинах сторони постають як юридично нерівноправні. Однією з таких сторін завжди є держава або її орган (посадова особа), наділений владними повноваженнями. В сучасній демократичній державі публічне право не возвеличує суб'єкта владних повноважень перед іншими, а навпаки – держава не тільки підпорядковується тим же законам, що і приватні особи, але й забезпечує головну свою функцію – захист прав і свобод людини. При цьому необхідно відзначити, що на відміну від приватного права такий захист є обов'язковим, суб'єкт владних повноважень зобов'язаний його надати, а об'єкт правового впливу, як правило, не може відмовитись від такого захисту. Крім того, традиційно до предмета регулювання публічним правом відносять: устрій і функціонування держави та її інститутів; основи правової системи, правотворчості та правозастосування; принципи, норми й інститути міждержавних відносин і міжнародних організацій. До публічного права можна віднести такі галузі: конституційне право; адміністративне; фінансове; адміністративно-процесуальне; кримінальне; кримінально-процесуальне; виправно-трудова; міжнародне публічне право; міжнародне гуманітарне право; екологічне право. Межі між приватним і публічним правом досить хиткі, що значно впливає на їх співвідношення.

## **Р**

**Реалізація права** (ре а л і з а ц і я від. лат. *realis* – “речовий”) – це втілення приписів правових норм у діяль-

ність суб'єктів права. Право реалізується, втілюється в діях, в активній поведінці людей. Сформульовані в законах та інших нормативно-правових актах норми права стають реальними, коли вони втілюються в життя, у свідомо-вольовій діяльності людей. Без виконання правових розпоряджень у житті норми права мертві, інакше кажучи, вони втрачають своє соціальне значення. Правореалізація становить собою завершальний етап правового регулювання, виступаючи позитивним результатом втілення приписів правових норм – тим, заради якого вони були створені. Ознаки право реалізації:

1. Особливістю права як суспільного регулятора є те, що його реалізація підкріплюється *гарантіями з боку держави*;
2. Реалізація права завжди пов'язана з *правомірною поведінкою людей*, тобто з такою поведінкою, що відповідає правовим розпорядженням;
3. Правореалізація має *свідомовольовий характер*, вона залежить від волі та свідомості суб'єкта. Саме від цього залежить буде реалізована норма права чи ні. Реалізацію права розглядають у двох аспектах: 1) як певний процес здійснення правових приписів і 2) як його *кінцевий результат*, тобто досягнення повної відповідності між приписами правових норм та реальним їх втіленням у поведінці суб'єктів. Реалізацію норм права як особливий процес можна розглядати з об'єктивного та суб'єктивного боку. *Об'єктивний бік реалізації норм права* становлять собою виконання правомірних дій у місцях і в терміни, передбачені нормами права. *Суб'єктивний бік* виявляє відношення суб'єкта до правових норм і стан його волі в момент здійснення дій, що вимагаються правом. Важливою частиною механізму реалізації права постає юридична відповідальність, яка служить для захисту правових норм від правопорушень і тим створює необхідні умови для їх реалізації.

**Реквізити** – необхідні відомості, які повинний містити правовий акт (номративно-правовий акт, акт локального регулювання, інтерпретаційно-правовий, піднормативний, індивідуальний, застосування норм права) або документ (наприклад, бухгалтерський) для визнання його дійсним.

**Республіка** - це форма державного правління, за якої державна влада здійснюється представницькими органами (парламентом, президентом), що обираються населенням на певний термін. Для республіки характерні наступні ознаки: 1) народ — єдине джерело влади, яка здійснюється ним безпосередньо або за дорученням представницькими органами державної влади — вищими виборними органами влади: парламентом і президентом, котрі обираються населенням на певний термін; 2) здійснення влади на підставі принципу її розподілу на законодавчу, виконавчу, судову; 3) наявність складної структури вищих державних органів влади та чітке законодавче визначення їх повноважень; 4) одноособове або колегіальне прийняття рішень; 5) наявність у всіх вищих державних органів державно-владних повноважень; 6) юридична відповідальність представників державної влади за свої дії (прийняті рішення), шляхом застосування до них спеціальної процедури: відклику народного депутата, відставки уряду, вияву недовіри — імпичменту президента; 7) можливість дострокового припинення повноважень представників державної влади. Сьогодні у світі республіка є домінуючою формою державного правління. Залежно від обсягу державно-владних повноважень президента і парламенту республіки поділяються на президентські, парламентські та змішані.

**Референдум (плебісцит.)** - (від лат. *referendum* – те, що треба доповісти) – це прийняття виборцями рішення з конституційних, законодавчих чи інших питань шляхом всенародне офіційного опитування. Умови проведення референдуму і його процедура регулюються конституціями і законодавством країн. В залежності від предмету, способу проведення і сфери застосування розрізняють: референдум конституційний (на всенародне голосування виноситься проект конституції чи конституційні поправки) і законодавчий (предмет референдуму — проект закону), обов'язковий референдум чи факультативний.

**Рецепція римського права** – залучення норм римського права рядом західноєвропейських країн, починаючи з XII і

особливо у XV-XVI ст.ст. Р.р.п. призвела до того, що у одних країнах римське право стало діючим, а у інших здійснило значний вплив на зміст національного цивільного права. Така виключна доля римського приватного права пояснюється тим, що воно було найбільш удосконаленою формою права, заснованою на приватній власності.

**Романо-Германська правова сім'я** сформувалось в XII-XIII ст. у результаті рецепції (запозичення) римського права країнами континентальної Європи. Підставою для рецепції в економічній сфері стали розвиток торгівлі, ремесел, зростання міст. Спочатку соціальною основою та сферою його застосування в середньовічній Європі було переважно міське населення, однак поступово ця правова система стала загальнонаціональною, континентально-європейською. Особливості норм романо-германського права такі: головною особливістю норми права – загального правила поведінки – порівняно з англосаксонською прецедентною постає узагальнений, абстрактний характер, що викликає необхідність її тлумачення та конкретизації. Романо-германські норми мають системно-ієрархічний характер. Найважливішим джерелом романо-германського права постає закон. Закони приймаються парламентами країн цієї системи і володіють вищою юридичною силою, поширюються на всю територію держави, на всіх громадян. В усіх країнах романо-германської системи є писані конституції, за нормами яких визнається вища юридична чинність. Закон має пріоритет стосовно всіх інших джерел права. Він може заборонити чи легалізувати звичай, окремі положення судової практики, нормативні договори. Важливе місце серед джерел романо-германського права займають кодифіковані акти (кодекси). Романо-германське право, на відміну від англосаксонського, прагне не до зовнішнього об'єднання нормативного матеріалу (інкорпорації), а до об'єднання змістового, внутрішнього. Крім законів, у країнах

романо-германської системи приймається безліч підзаконних актів – декрети, регламенти, інструкції, циркуляри, укази, постанови та інші документи виконавчої влади. Джерелом романо-германського права є також звичай. Як самостійне джерело права звичай сьогодні відіграє другорядну роль у правовій системі, виступаючи як доповнення до закону. Структура романо-германського права відрізняється своєрідністю. У країнах романо-германської правової системи існує розподіл права на публічне й приватне. Підставою, критерієм виділення *публічного права* постає загальний, державний інтерес (здійснення суспільних цілей і завдань), *приватного права* – особливий, приватний інтерес (реалізація цілей окремих осіб, громадян, організацій). Іншою структурною особливістю романо-германського права є послідовний галузевий розподіл норм, їх прив'язка до конкретних галузей права і правових інститутів.

## С

**Система законодавства** – це сукупність всіх діючих у державі нормативно-правових актів, в яких відображаються зовнішні змістові та структурні характеристики права. Цій системі, як і будь-якій іншій, притаманні єдність і внутрішня узгодженість. Ця система є зовнішнім відображенням системи права, яка набуває реальності саме в чітких, формально визначених нормативно-правових актах, що служать зовнішньою формою об'єктивної правових норм. Система законодавства складається в результаті закріплення правових норм у нормативно-правових актах і систематизації цих актів. Вона має складну структуру. Можна виділити горизонтальну, вертикальну, федеративну і комплексну будову системи законодавства. *Горизонтальна (галузева) будова системи законодавства* обумовлена предметом правового регулювання – фактичними суспільними відносинами. На

основі цього критерію виокремлюються галузі законодавства, що відповідають галузям системи права (конституційне право – конституційне законодавство, трудове право – трудове законодавство, цивільне процесуальне право – цивільне процесуальне законодавство тощо). *Вертикальна* (ієрархічна) *будова* відображає ієрархію нормативно-правових актів відповідно до їх юридичної сили, яка обумовлена тим, хто є суб'єктом правотворчості. *Комплексні утворення* в системі законодавства складаються залежно від об'єкта правового регулювання і системи державного управління. До них можна віднести природоохоронне, транспортне законодавство, нормативні акти, що визначають правове становище окремих соціальних груп (молоді, жінок, ветеранів).

**Система права** – це об'єктивно обумовлена структура (будова) права, що виражає внутрішню узгодженість і єдність юридичних норм і одночасно їх поділ на відповідні інститути й галузі. Система права показує, з яких частин складається право і як вони співвідносяться між собою; характеризується об'єктивністю, узгодженістю правових норм, єдністю, диференціацією. Система права – явище об'єктивне, що складається під безпосереднім впливом соціально-економічних відносин, політики, ідеології, культури. Внутрішня будова права характеризується єдністю його складових елементів, що зумовлюється системою суспільних відносин, які визначають зміст правових норм; диференціацією права на відносно відокремлені складові у вигляді певних об'єднань правових норм за інститутами, підгалуззями і галузями права; наявність взаємозв'язку норм права та їх об'єднань. Варто розрізнити поняття “система права” і “правова система”. **П р а в о в а с и с т е м а** – це найширша, збірна категорія, що відбиває всю правову організацію суспільства. **С и с т е м а п р а в а** – це його суто внутрішня будова, що постає складовим

компонентом правової системи. Структурними елементами системи права є норма права, інститут права, галузь права, підгалузь права.

**Система судів загальної юрисдикції** відповідно до Конституції України будується за принципами територіальності і спеціалізації. С. с. з. ю. складають: 1) місцеві суди; 2) апеляційні суди, Апеляційний суд України; 3) *Касаційний суд України*; 4) вищі спеціалізовані суди; 5) Верховний Суд України. Найвищим судовим органом у системі судів загальної юрисдикції є Верховний Суд України. Вищими судовими органами спеціалізованих судів є відповідні вищі спеціалізовані суди. Єдність системи судів загальної юрисдикції забезпечується: єдиними засадами організації та діяльності судів; єдиним статусом суддів; обов'язковістю для всіх судів правил судочинства, визначених законом; забезпеченням Верховним Судом України однакового застосування законів судами загальної юрисдикції; обов'язковістю виконання на території України судових рішень; єдиним порядком організаційного забезпечення діяльності судів; фінансуванням судів виключно з Державного бюджету України; вирішенням питань внутрішньої діяльності судів органами суддівського самоврядування.

**Система юридичних наук** складається із загальнотеоретичних юридичних наук; галузевих і міжгалузевих базових наук і спеціальноприкладних юридичних наук. До загальнотеоретичних наук належать: теорія держави і права; юридична деонтологія; історія держави і права України; історія держави і права зарубіжних країн; філософія права; соціологія права; історія політичних і правових вчень; історія політичної та правової думки в Україні та деякі інші. Галузеві та міжгалузеві базові юридичні науки: конституційне право; цивільне право; адміністративне право; кримінальне право; фінансове право; господарське право; земельне право; житлове право; трудове право; сімейне право; екологічне право; цивільно-процесуальне право;

кримінально-процесуальне право; міжнародне право; господарсько-процесуальне право; виконавче право тощо. Спеціально-прикладні науки: судова медицина; криміналістика; кримінологія; судова бухгалтерія; трасологія; судова психіатрія; судова статистика; правова психологія та інші.

**Систематизація законодавства** – це діяльність з приведення нормативно-правових актів у єдину, упорядковану систему. До поняття систематизації законодавства включаються чотири основні форми правової діяльності: 1) облік нормативних актів; 2) інкорпорація законодавства; 3) консолідація законодавства; 4) кодифікація законодавства.

**Системи стримувань і противаг.** Принцип поділу влади доповнюється системою «стримувань і противаг». Зазначена система допускає конкуренцію різних органів влади, наявність засобів для їх взаємного стримування і підтримування відносної рівноваги сил. «Стримування» і «противаги», з одного боку, сприяють співробітництву і взаємному пристосуванню органів влади, а з іншого боку – створюють потенціал для конфліктів, які найчастіше вирішуються шляхом переговорів, угод і компромісів. У Конституції України передбачені такі інститути системи «стримувань і противаг»: 1) право «вето» Президента на законопроект, прийнятий Верховною Радою; 2) імпічмент Президента з боку Верховної Ради, що призводить до його усунення з поста; 3) прийняття Верховною Радою резолюції недовіри Кабінету Міністрів, яка має наслідком його відставку; 4) участь Верховної Ради у формуванні Конституційного Суду (призначення третини складу); 5) контроль Конституційного Суду за відповідністю Конституції законів та інших правових актів Верховної Ради, Президента, Кабінету Міністрів, Верховної Ради Автономної Республіки Крим; 6) парламентський контроль Уповноваженим Верховної Ради з прав людини (омбудсманом) за дотриманням конституційних прав і свобод людини та ін.

**Скарга** – згідно з Законом України «Про звернення громадян» звернення з вимогою про поновлення прав і захист законних інтересів громадян, порушених діями (бездіяльністю), рішеннями державних органів, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій, об'єднань громадян, посадових осіб (ст. 3). Органи державної влади і місцевого самоврядування, підприємства, установи, організації незалежно від форм власності, об'єднання громадян, посадові особи зобов'язані розглянути пропозиції (зауваження) та повідомити громадянина про результати розгляду. Скарга повинна бути розглянута у порядку і строки передбачені законом.

**Соціальна влада** є організована сила, що забезпечує здатність тієї чи іншої особи або соціальної спільності підкоряти своїй волі інших осіб, використовуючи різні методи, зокрема й примус. Влада буває двох видів – неполітична і політична, специфічним видом якої є державна влада. До неполітичних форм влади належать влада глави сім'ї, влада церкви, різних корпоративних утворень щодо своїх членів. **Політична влада** – це вироблення і запровадження у життя політичних програм усіма суб'єктами політичної системи. Політична і державна влада не тотожні. Політична влада здійснюється ширшим колом суб'єктів політичної системи, в той час як державна влада здійснюється виключно державою. Для неї характерна суверенність, універсальність, можливість застосування примусу тощо. **Державна влада** є специфічною через те, що вона розповсюджується не на особистих, родинних або інших підставах, а має публічний, універсальний, всеосяжний і територіальний характер.

**Соціальна цінність права** – це позитивна його роль для людини, держави і суспільства. Соціальна цінність права виявляється в наступному: за допомогою права забезпечується загальний стабільний порядок у суспільних відносинах, у цьому виявляється його інструментальна цінність; завдяки праву досягається визначеність, точність у

самому змісті суспільних відносин; право, втілюючи спільну (узгоджену) волю учасників суспільних відносин, сприяє розвитку тих, в яких зацікавлені як окремі індивіди, так і суспільство в цілому. Воно впливає на поведіння і діяльність людей за допомогою узгодження їхніх специфічних інтересів; право забезпечує можливість нормальних активних дій людини, бо перешкоджає незаконним втручанням у сферу її правомірної діяльності; право в цивілізованому суспільстві забезпечує оптимальне сполучення свободи і справедливості; на правовій основі формуються основні інститути громадянського суспільства: ринкова економіка, багатопартійна політична система, демократична виборча система, вільні засоби масової інформації і правова держава; право є основою та єдиним можливим цивілізованим засобом вирішення проблем міжнародного і міжнаціонального характеру на основі права формується світовий правопорядок.

**Соціальне регулювання** – це система засобів, спрямованих на впорядкування поведінки людей, їхніх спільнот з метою узгодження та стабілізації суспільних відносин. Розрізняють два основних види соціального регулювання: *індивідуальне регулювання* – це упорядкування поведінки людей за допомогою разових рішень, що стосуються окремих випадків, конкретних осіб; *нормативне регулювання* – впорядкування поведінки людей за допомогою загальних правил, тобто стандартів, зразків, моделей поведінки, що поширюються на всі аналогічні випадки. За допомогою загальних правил (соціальних норм) досягається єдиний порядок у суспільстві. Одним із специфічних напрямків соціального регулювання є правове регулювання.

**Соціальні норми** – це певні стандарти, зразки поведінки учасників соціального спілкування, за допомогою яких здійснюється соціальне регулювання. Юристи мають справу насамперед із правовими нормами, що представляють

для них безпосередній професійний інтерес. Але вони постійно співвідносять їх з іншими соціальними регуляторами, адже всі норми взаємозалежні та взаємозумовлені.

**Соціальні норми** (відмінності від норм права): усі найважливіші питання вирішувалися загальними зборами; кожен дорослий мав право брати участь в обговоренні й вирішенні будь-якого питання; для здійснення оперативного управління обирався старійшина – найшанованіший член роду. Посада ця була не тільки виборною, але й змінюваною: як тільки з'являвся сильніший, розумніший, досвідченіший, він замінював старійшину. Особливих протиріч при цьому не виникало, оскільки, з одного боку, жодна людина не відокремлювала себе (і своїх інтересів) від роду, а з другого – посада старійшини не давала жодних привілеїв (крім поваги): він працював разом з усіма й одержував свою частку, як і всі. Влада старійшини ґрунтувалася виключно на його авторитеті та повазі до нього. Племя очолювала рада старійшин, що представляли відповідні роди. Рада обирала вождя племені. Ця посада на ранніх етапах суспільного розвитку також була змінюваною і не давала привілеїв. Союз племен керувався союзом вождів племен, що обирав вождя союзу (іноді двох, один із яких був військовим вождем). Нормативне регулювання було притаманне і первісному суспільству, яке не може існувати без певного порядку у відносинах. У первісному суспільстві існували своєрідні правила поведінки, які мали звичаєвий характер. Ці правила відображали інтереси всіх членів суспільства, передавались із покоління в покоління і виконувались добровільно, за звичкою. Порушення правил засуджувалось всім суспільством, включаючи і примусові заходи (смертну кару або вигнання з роду).

**Соціологічний підхід до розуміння права** сформувався у другій половині XIX ст. у рамках школи “вільного права”. Цей підхід відкидає всі інші аспекти права, за основу беруться реальні правові відносини, розвиток яких набагато випереджає розвиток законодавства. Тому

законотворчість визнавалася другорядною порівняно з правозастосуванням, спрямованим на індивідуальне регулювання суспільних відносин. Звідси теза: “Право варто шукати не в нормах, а в самому житті”. Закон розглядався як “порожня посудина”, яку необхідно наповнювати реальним змістом рішеннями суддівської влади. Серед основних недоліків цього підходу можна виділити відсутність міцної юридичної основи для дій суб’єктів і впевненості в їхніх кінцевих результатах; вирішення юридичних справ на користь економічно і політично сильного, на шкоду слабким, малозабезпеченим; небезпеку некомпетентного рішення та відвертої сваволі з боку деяких посадових осіб; заперечення нормативності як найважливішої властивості права, недооцінку в праві морально-гуманістичних начал, змішування одного з факторів утворення права – інтересу – із самим правом. Позитивними в цьому разі можна визнати такі положення: а) суспільство і право розглядаються як цілісні, взаємозалежні явища; б) теорія доводить, що вивчати потрібно не тільки норми права, установлені державою, але й всю сукупність сформованих на їх основі у суспільстві правових відносин; в) підкреслюється роль права як засобу соціального контролю і досягнення соціальної рівноваги, підвищується роль судової влади.

**Співвідношення громадянське суспільство та держава.** Громадянське суспільство за своїм змістом не збігається із суспільством у цілому: останнє включає в себе державу. Держава є складовою суспільства, громадянське ж суспільство – це сфера відносин, які не зазнають прямого втручання з боку держави. Такі відносини між державою і громадянським суспільством з’являються лише тоді, коли і суспільство, і держава перебувають на високому рівні економічного, політичного, культурного і духовного розвитку. Г р о м а д я н с ь к е с у с п і л ь с т в о – це, поперше, суспільство з розвиненими відносинами між його членами, яке не залежить від держави, а лише взаємодіє з

нею. Держава втручається в життя суспільства тільки в найважливіших питаннях, визначених законом; по-друге, це спільність вільних, рівноправних людей, які проживають на визначеній території, об'єднані системою суспільних відносин, що служать основою реалізації їхніх загальних і особистих інтересів, забезпечених державою. Основні ознаки, характерні для громадянського суспільства: визнання людини, її прав і свобод найвищою суспільною цінністю; пріоритет суспільства над державою, що існує насамперед як регулятор відносин і гарант здійснення прав особи; рівноправність і захищеність усіх форм власності, насамперед приватної; подолання відчуження людини від засобів виробництва, знарядь праці та результатів своєї трудової діяльності; забезпечення економічної свободи та їхніх об'єднань; наявність плюралізму в усіх сферах матеріального і духовного життя; надійна й ефективна система соціального захисту кожної людини; ідеологічна та політична свобода особистості, наявність демократичних інститутів і механізмів, які забезпечують кожній людині можливість активного впливу на державну політику. Таким чином, громадянське суспільство – це сукупність позадержавних, позаполітичних відносин (економічних, соціальних, культурних, моральних, духовних, корпоративних, сімейних, релігійних), які утворюють особливу сферу специфічних інтересів вільних індивідів – власників та об'єднань. Право формується всередині громадянського суспільства як потреба у нормативній регламентації найважливіших суспільних відносин. Саме у громадянському суспільстві відчуваються ті зміни, які мають бути певним чином упорядковані. Держава повинна цю потребу задовольнити, прийнявши відповідний нормативно-правовий акт, покликаний якнайоптимальніше вирішити назрілу проблему.

**Співвідношення норм права і норм моралі.** Норми права й норми моралі мають ряд загальних ознак: і ті й інші регулюють відносини між людьми (загальний родовий предмет регулювання); є правилами поведінки загального характеру, оскільки адресовані якщо не до усіх, то у всякому

разі до великої групи людей, а не до якихось конкретних осіб; спрямовані на встановлення певного порядку в суспільних відносинах (загальна родова мета), можуть збігатися по втримуванню, коли норми права закріплюють норми моралі (наприклад, християнську моральну заповідь "не укради" повторює відповідна заборона в кримінальному кодексі). Норми права й норми моралі мають ряд відмітних ознак: по походженню: а) норми моралі складаються в суспільстві; б) норми права встановлюються або санкціонуються державою; по сфері дії: а) норми моралі - універсальний регулятор; його предметом є майже всі сфери суспільних відносин; б) норми права регулюють найбільш важливі суспільні відносини й тільки ті, які піддаються зовнішньому контролю; по ступені деталізації: а) норми моралі звичайно являють собою загальний принцип поведження людей (треба бути справедливим, добрим, чималим, треба поважати батьків, старших і т.д.); б) норми права закріплюють чітко певні права й обов'язки суб'єктів права; за формою вираження: а) норми моралі втримуються в суспільній свідомості; б) норми права втримуються в нормативно-правових актах і інших джерелах права; по способі охорони від порушень: а) норми моралі охороняються внутрішнім переконанням, суспільною думкою, заходами суспільного впливу; б) норми права охороняються державою.

**Співвідношення системи права і системи законодавства.** Система права і система законодавства постають одними з найважливіших системних категорій в юриспруденції. Вони співвідносяться як зміст і форма. Система права і система законодавства – це тісно взаємопов'язані категорії, що відображають суть права. Система права – це внутрішня структура права, що об'єктивно відповідає характеру регульованих правом суспільних відносин. Система законодавства – це зовнішня форма системи права, що виражає будову системи його джерел, тобто систему нормативно-правових актів. Законодавство служить зовнішнім вираженням сутності і змісту права. Система права має об'єктивний

характер і обумовлена соціально-економічними відносинами в суспільстві. Її елементами, як відомо, є норма права, галузь, підгалузь, інститут. На відміну від системи права, система законодавства – це система нормативно-правових актів, які є зовнішньою формою існування правових норм, засобом надання їм загальнообов’язковості. Система законодавства – не просто сукупність таких актів, а їхня диференційована система, заснована на принципах субординації та координації її структурних компонентів. На відміну від системи права, система законодавства більшою мірою має суб’єктивний характер, будується, виходячи з волі законодавця. Таким чином, система права і система законодавства не тотожні. Між ними є істотні розбіжності, що дає підстави говорити про їхню відносну самостійність. Це виявляється в тому, що первинним елементом системи права є норми, а первинним елементом системи законодавства постає нормативно-правовий акт. Правові норми галузей права – це будівельний матеріал, з якого складається та чи інша конкретна галузь законодавства. Але при побудові кожної законодавчої галузі цей будівельний матеріал може вживатися в різному сполученні.

**Співвідношення суверенітету держави, суверенітету народу, та суверенітет нації.** У Декларації про державний суверенітет України від 16 липня 1990 р. зазначені такі ознаки державного суверенітету України: 1) верховенство (інакше: прерогатива влади) - відсутність іншої більш високої суспільної влади на території країни: державна влада може скасувати, визнати недійсним будь-який прояв усякої іншої суспільної влади; 2) самостійність – можливість самостійно приймати рішення усередині країни і ззовні за дотримання норм національного та міжнародного права; 3) повнота (інакше: універсальність) – поширення державної влади на всі сфери державного життя, на все населення і громадські організації країни; 4) неподільність влади держави в межах її території — одноособовість влади в цілому і лише функціональний її поділ на гілки влади: законодавчу, виконавчу, судову; безпосереднє здійснення владних велінь по їх каналах; 5) незалежність у зовнішніх відносинах —

можливість самостійно приймати рішення ззовні країни за дотримання норм міжнародного права і поважання суверенітету інших країн; 6) рівноправність у зовнішніх відносинах — наявність у міжнародних відносинах таких прав і обов'язків, як й у інших країн. У Конституції України проголошується: «Суверенітет України поширюється на всю її територію» (ст. 2). Держава має суверенні права: право війни і миру; право видавати закони; право формувати державні органи; право визначати свою атрибутику (символіку та ін.); право встановлювати податки; право призначати своїх представників в інших державах і міжнародних організаціях; право вступати до міждержавних союзів та ін. Слід відрізнити суверенітет держави від суверенітету народу і суверенітету нації. *Суверенітет народу* (народ — громадяни всіх національностей, що мешкають на території даної країни) означає верховенство народу як джерела і носія влади, його право самому вирішувати свою долю, безпосередньо або через представницькі органи брати участь у формуванні напрямку політики своєї держави, складу її органів, контролювати діяльність державної влади. Суверенітет народу, закріплений у конституції, якісна характеристика демократії, демократичного режиму в державі. У ст. 5 Конституції України записано: «Носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ. Народ здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування». Яким є співвідношення суверенітету держави і суверенітету народу? Суверенітет держави не обов'язково припускає суверенітет народу. Суверенітет держави може поєднуватися з відсутністю суверенітету народу, з наявністю тоталітарного режиму, деспотії. Як правило (але не завжди), відсутність зовнішнього суверенітету держави спричиняє втрату суверенітету народу як внутрішньої свободи його політичного стану. У демократичній державі джерелом і основою співробітництва усіх влад є установча влада народу. *Суверенітет нації*, її повновладдя означає володіння реальною можливістю визначати характер свого національного життя, самостійно вирішувати питання, що

стосуються розвитку національної свободи і національних потреб, право на повагу національної честі і гідності, розвиток культури, мови, звичаїв, традицій, створення національних установ. Повновладдя однієї нації неможливо без дотримання суверенітету інших націй і народностей, без поважного ставлення до їх національних потреб і прав.

**Способи викладення норм права у статтях нормативно-правового акту.** Способи (форми) викладення норм права у статтях нормативно-правового акта. За повнотою викладу норм права в статтях нормативно-правових актів розрізняють форми (способи): повну (пряму), відсылну, бланкетну. *Повна* – містяться всі необхідні елементи норми права без посилань до інших статей. Наприклад, у ст. 99 Житлового кодексу України зазначено: у разі припинення дії договору наймання житлового приміщення (одночасно припиняється дія договору піднаймання), піднаймач і члени його сім'ї (а також тимчасові мешканці) зобов'язані негайно звільнити приміщення, що займають. У разі відмови вони підлягають виселенню в судовому порядку, а з будинків, що погрожують обвалом, – в адміністративному порядку. *Відсылна* містяться не всі елементи норми права, але є посилання до інших статей цього акта, якщо є недостатні відомості. Наприклад, ст. 138 «Оголошення розшуку обвинуваченого» Кримінально-процесуального кодексу України говорить: Якщо місце перебування особи, щодо якого винесена постанова про притягнення його у справі як звинувачуваного, не встановлено, слідчий оголошує розшук. За наявності підстав, передбачених у ст. 155 цього Кодексу, слідчий може вибрати у відношенні до розшукуваного обвинуваченого запобіжний захід у вигляді утримання під вартою. *Банкетна* міститься посилання не на якийсь конкретне нормативне розпорядження даного закону, а на інший нормативний акт. Такого роду стаття є «бланком», що заповнюється іншим законом, джерелом права. Наприклад, у ст. 2 Закону України «Про заставу» зазначається: відносини застави, не передбачені цим законом, регулюються іншими актами законодавства України. Якими актами? Про це в ст. 2

конкретно не сказано, і у загальний «бланкетний» спосіб передбачена можливість регулювання заставних відносин іншими актами законодавства України. Виходячи з форм викладу правових норм у статтях нормативно-правових актів їх класифікують як повні, відсильні, бланкетні. Форми (способи) викладу норм права в статтях нормативно-правових актів за рівнем узагальнення: казуїстична – зміст норми розкривається індивідуалізованими поняттями, через певні факти, випадки, ознаки та ін.; абстрактна – зміст норми розкривається через загальні, абстрактні, не індивідуалізовані поняття.

**Стадії правового регулювання** - це процес, що триває в часі, який є досить складним і довготривалим. Процес правового регулювання охоплює кілька стадій або етапів. Першим з них є *правова регламентація суспільних відносин* – стадія, на якій відбувається розробка юридичних норм, здійснюється загальне, неіндивідуалізоване регулювання суспільних відносин. *Перший етап* правового регулювання тісно пов'язаний із правотворчістю – діяльністю, спрямованою на створення правових норм. Вона починається з виявлення потреби у правовому регулюванні та закінчується прийняттям і введенням у дію правових розпоряджень. Нормативні рішення повинні мати істинно правовий характер, прийматись з урахуванням усього спектра умов життєдіяльності суспільства та реальних суспільних потреб. *Другим етапом* постає *конкретизація прав і обов'язків* – у випадках, коли настає ситуація, передбачена нормою права (певний юридичний факт), у результаті чого суб'єкти вступають у правовідносини, і у них виникають взаємопов'язані суб'єктивні права та юридичні обов'язки. *Третій етап* правового регулювання є кінцевою стадією процесу правового регулювання, що завершується *фактичною реалізацією*, впровадженням у життя прав і обов'язків суб'єктами правових відносин у формі використання, дотримання і виконання. Реалізація права є результатом правового регулювання і постає як завершальний підсумок специфічного правового впливу, що здійснюється як суто правовими засобами, так і внаслідок виховного,

інформаційного, ідеологічного та іншого впливу права на поведінку суб'єктів.

**Стягнення** – захід впливу, що застосовується за здійснення проступку (правопорушення) з метою виховання, а у окремих випадках – покарання особи, що його скоїла. У правовій сфері стягнення застосовується як примусових захід державного впливу за скоєне правопорушення, наприклад, адміністративного чи дисциплінарного. У неправовій сфері - моральний осуд, що походить від колективу, громадської організації у відношенні особи, що вчинила негативний у моральному відношенні проступок.

**Суб'єкти правовідносин** – це учасники правовідносин, індивіди або організації, які мають суб'єктивні права та виконують юридичні обов'язки на основі юридичних норм. Суб'єктами правовідносин можуть бути:

1. І н д и в і д у а л ь н і с у б ' є к т и (фізичні особи), які поділяються на такі групи: люди, громадяни (володіють повним набором прав і обов'язків в державі), іноземці та особи без громадянства (мають обмеження щодо політичних прав, не виконують військовий обов'язок), особи з подвійним громадянством, фізичні особи з іншим спеціальним статусом (скажімо, студенти).
2. К о л е к т и в н і с у б ' є к т и (юридичні особи): держава, державні органи та установи, громадські об'єднання, адміністративно-територіальні одиниці та їх населення, виборчі округи, релігійні організації, промислові підприємства, іноземні підприємства тощо. Для того щоб бути суб'єктом права, організація або індивіди повинні володіти правосуб'єктністю. Лише за наявності правосуб'єктності суб'єкт може бути учасником правовідносин.

**П р а в о с у б ' є к т н і с т ь** – це передбачена нормами права юридична властивість учасників правових відносин, яка складається з трьох елементів – правоздатності, дієздатності та деліктоздатності.

**Суб'єктивне право** – це передбачені для уповноваженої особи вид і міра можливої або дозволеної поведінки, забезпечені відповідними юридичними обов'язками інших (зобов'язаних) осіб. Суб'єктивне право – складне явище, що включає в себе ряд повноважень: право на юридичні дії, на прийняття юридичних рішень (власник речі може її продати, подарувати, закласти, заповісти тощо); право вимагати від іншої сторони виконання обов'язку, тобто право на чужі дії (кредитор має право вимагати повернення грошей боржником); право привести в дію апарат примусу держави проти зобов'язаної особи, тобто право на примусове виконання обов'язку (в примусовому порядку може бути повернений борг); можливість користуватись на основі цього права певними соціальними благами.

**Судова система України** – відповідно до ст. 3 Закону України «Про судоустрій» від 07.02.2002 р. судову систему України складають суди загальної юрисдикції та Конституційний Суд України. Суди загальної юрисдикції утворюють єдину систему судів. Конституційний Суд України є єдиним органом конституційної юрисдикції в Україні. Судова система забезпечує доступність правосуддя для кожної особи в порядку, встановленому Конституцією України та законами. Створення надзвичайних та особливих судів не допускається. 5. Порядок організації і діяльності Конституційного Суду України встановлюється Конституцією України та законом про Конституційний Суд України.

**Суспільство** – це продукт взаємодії людей, об'єднаних різноманітними економічними, сімейними, груповими, етнічними, становими, класовими відносинами та інтересами. Розгляд суспільства як системи суспільних відносин, основу яких складають економічні (матеріальні) відносини, дозволяє, по-перше, підходити до нього історично, виділяти різні суспільно-економічні формації

(рабовласницьку, феодальну, капіталістичну та соціалістичну); по-друге, виявити специфіку головних сфер громадського життя в економічній, політичній та духовній сферах; по-третє, чітко визначити суб'єктів соціального спілкування – особистість, етнос, націю тощо.

**Сутність держави** – це головна, основна властивість держави, що визначає її зміст, мету, функції. У сучасній теорії держави виділяється два основних аспекти сутності держави. *Класовий* – захист інтересів економічно пануючого класу, здійснення організованого примусу. *Загальносоціальний аспект* – захист інтересів усього суспільства, забезпечення громадського блага, підтримання порядку, виконання інших загальносоціальних справ. Загальносоціальний аспект держави особливо яскраво проявляється в її зіставленні з громадянським суспільством. Співвідношення вузькокласових інтересів пануючої верхівки (еліти) та інтересів усього суспільства за різних історичних часів не однакові. Як правило, посилення однієї з них призводить до позбавлення іншої. До середини XIX ст. у більшості країн перевага була на боці організованого примусу, захисту інтересів економічного класу. Поступово із розвитком громадянського суспільства все більшого значення набуває загальносоціальний аспект державної діяльності, завдання забезпечення суспільного блага. У наші дні цей аспект відіграє істотну роль. Перевага загальносоціального аспекту сутності держави відбулася завдяки зниженню частки його класового змісту як певного результату розвитку громадянського суспільства, утвердження прав і свобод людини. У сучасних цивілізованих державах не стало чітко виражених класів, соціальні суперечності втратили антагоністичний характер, зріс загальний життєвий рівень населення.

**Сутність права** – це внутрішні основні стійкі риси, ознаки та якості правових явищ, єдність і

взаємообумовленість яких визначають якісну специфіку та закономірності розвитку права як самої субстанції. Праву притаманні наступні сутнісні ознаки: виражає волю пануючого класу, яка практично стає державною волею; провідною рисою сутності права є його нормативність, так як право складається з норм – загальнообов’язкових правил поведінки спрямованих на регулювання і охорону суспільних відносин; державна воля, щоб виражатися правом має бути оформлена, як правове веління, найважливішою формою закріплення волі держави в праві є нормативно-правові акти; право має бути узгоджене, взаємообумовленою системою; право виступає, як формальний масштаб, однаково рівний для всіх учасників відносин.

**Сутність сучасної демократичної держави**, в якій будується громадянське суспільство характеризується таким чином: 1) основним завданням держави стала функція забезпечення прав і свобод людини та сприяння народженню нових громадян; 2) держава стала на шлях подолання суспільних суперечностей не шляхом насильства і примусу, а за допомогою досягнення громадянського компромісу, толерантності, створення умов для розвитку громадянського суспільства; 3) держава у своїй діяльності широко використовує такі загальнодемократичні ідеї та інститути, як поділ влади, плюралізм думок, значну роль суду, гласність; 4) держава бореться з корупцією, декларує та приймає міри для розподілу політики, влади та бізнесу. В умовах сучасної України ця проблема є найактуальнішою та найскладнішою; 5) на міжнародній арені держава проводить політику, що потребує взаємних поступок, компромісів, домовленостей з іншими державами. Таким чином, соціальна правова держава в сучасних теоріях трактується як надкласова, що представляє інтереси всіх верств суспільства. Сутність цієї держави не позбавлена класового аспекту, разом з тим він не є провідним. На перше місце така держава ставить функції забезпечення прав і свобод людини (в першу чергу шляхом

збільшення частки багатих громадян, заохочення народжуваності, збереження природи тощо).

## Т

**Теорії держави і права (структура)** – це взаєморозміщення та взаємозв'язок складових її елементів, вона складається з методології теорії держави і права, теорії держави і теорії права. До теорії держави входять поняття і сутність держави, її ознаки, функції, зв'язок з правом, форми держави, державний механізм. До теорії права – поняття і сутність права, його соціальне значення, правове регулювання, форми і джерела права, норми права, правова свідомість, поведінка особи у правовій сфері, права людини тощо.

**Теорії держави і права (функції)** – це основні напрямки її діяльності через які реалізується її соціальне призначення. Функції теорії держави і права взаємозв'язані й доповнюють одна одну, взяті в єдності, в системі вони дають повне уявлення про призначення теорії держави і права: *онтологічна функція* – перша і відправна. Онтологія – філософське вчення про буття, в якому досліджуються основи і принципи буття, його структура, закономірності. Виконуючи онтологічну функцію, теорія держави і права відповідає на запитання, що таке держава і право, як і чому вони виникли, яке їхнє майбутнє тощо. Пізнання глибинної сутності державно-правових явищ відбувається в межах цієї функції; *гносеологічна функція*. Гносеологія – теорія пізнання, наука про пізнання. Ця функція націлена на вивчення його природи. Теорія держави і права розробляє теоретичні прийоми наукового пізнання державно-правових явищ, які допомагають досягти оптимального результату; з розвитком юридичної науки пов'язана *евристична функція* теорії держави і права. Евристика – мистецтво знаходження істини, мистецтво нових відкриттів. Теорія держави і права

відкриває нові закономірності розвитку держави і права. Найважливішою евристичною проблемою теорії держави і права є вирішення тих питань, які постають перед юридичною наукою у процесі розвитку суспільства; як фундаментальна наука теорія держави і права виконує щодо галузевих і спеціальних юридичних дисциплін *методологічну функцію*. Теорія держави і права розробляє такі способи, підходи і прийоми наукового дослідження, які використовуються не лише нею самою, але й іншими юридичними науками – галузевими та спеціальними; теорія держави і права виконує *політичну функцію*, яка визначається насамперед тим, що об'єктом теоретичного відображення є політичні явища – держава і право. Теорія держави і права покликана формувати наукові основи як внутрішньої, так і зовнішньої державної політики, забезпечувати науковість державного управління; тісно пов'язана з політичною *ідеологічна функція*. Вона відображає світоглядну сторону науки. Ця функція закономірно виходить із самої природи теоретичного мислення, яке в системі юридичної науки виробляє нові духовні цінності, нові ідеї (наприклад, ідею правової держави, пріоритету прав людини, демократії); *практично-організаторська* (практично-прикладна) *функція* недвозначно примушує розглядати теорію держави і права як своєрідний інструмент перетворення, реформування реальних процесів і явищ державно-правового життя. На основі розроблених цією наукою теоретичних положень здійснюються реальні суспільні перетворення (теорії соціально-правової держави, громадянського суспільства); *прогностична функція* теорії держави і права виявляється у висуненні гіпотез про майбутній розвиток держави і права; теорії держави і права властива *системотворча функція*. Саме теорія держави і права об'єднує всю юридичну науку в чітку, злагоджену систему, визначає її єдність. Властивість системності в

юридичній науці обумовлюється системним характером предмета пізнання цієї науки – держави і права; тісно пов'язана із системостворчою функцією теорії держави і права *комунікативна функція*, яка дозволяє їй забезпечувати зв'язок з іншими юридичними науками, а також із суспільними та технічними науками, їх інтеграцію і системність; *навчальна функція* теорії держави і права полягає в тому, що ця наука є першоосною в опануванні всіх інших юридичних наук, це ключ до юридичних знань; теорія держави і права виконує *аксіологічну функцію* (аксіологія – наука про цінності), вивчаючи державу і право як певні суспільні цінності, надбання людської цивілізації.

**Теорія держави і права** – це наука про основні та загальні закономірності виникнення, розвитку й функціонування держави і права. Це така система загальнотеоретичних знань про державно-правову дійсність, що відображається у свідомості людини. Як юридична наука, вона вивчає державно-правові явища, їх соціально-політичні цілі, механізм державно-правового регулювання суспільних відносин у тенденціях його виникнення, розвитку і призначення.

**Теорія держави і права (предмет)** - це система загальних закономірностей виникнення, розвитку та функціонування державно-правових явищ, аналіз їх сутності та соціального призначення в державно-правовій надбудові суспільства. Крім того держава і право вивчаються також такими гуманітарними науками, як філософія, політологія, соціологія, соціальна психологія тощо. Але тільки теорія держави і права вивчає ці явища як окремий, самостійний предмет, відокремлює державу і право від інших соціальних явищ та досліджує їх внутрішні закономірності, вплив державно-правових явищ на всі сфери суспільного буття та зворотний вплив. Але водночас держава і право не можуть не розглядатися в тісному зв'язку з економікою, політикою,

мораллю, культурою тощо. Метою теорії держави і права як науки є одержання, оновлення та поглиблення узагальнених, достовірних знань про державу і право, а також виявлення глибинних зв'язків між державно-правовими та іншими суспільними явищами.

**Теорія держави і права як навчальна дисципліна** – це навчальний курс, розроблений відповідно до плану, що викладається в юридичних навчальних закладах з метою забезпечення загальноюридичної підготовки студентів, без якої не можливо оволодіти галузевими й спеціальними юридичними дисциплінами, формуванню у них професійної правової культури та правосвідомості і правової активності, усвідомленої політичної і громадянської позиції, оволодінню базовими теоретичними знаннями та навичками практичної поведінки у правовому середовищі, розвитку творчого теоретичного правового мислення, опануванню актів чинного законодавства, що необхідно при вирішенні практичних завдань у правій сфері.

**Теорія поділу влад.** Поділ влад - це політико-правова доктрина і конституційний принцип, що лежить в основі організації влади демократичної правової держави. Ідея поділу влади, висунута ще античними мислителями (Арістотель), була розвинута в епоху буржуазних революцій (зокрема, французьким правителем Монтеск'є). Проблема здійснення прав і свобод і принцип поділу влади тісно взаємопов'язані. У визначеному розумінні можна говорити про їхню органічну єдність. Увердження інституту прав і свобод, їхні гарантованість - це своєрідний зовнішній механізм обмеження влади. Але настільки ж необхідний і аналогічний внутрішній механізм. У сучасній правовій науці принцип поділу влади прийнято відносити до основ конституційного ладу. Принцип поділу влади на законодавчу, виконавчу і судову означає, що кожна з влади діє самостійно і не втручається в повноваження іншої. При його послідовному проведенні в життя виключається всяка можливість присвоєння тією або іншою владою повноважень іншої. Принцип поділу влади стає життєздатним, якщо він ще

й обставляється системою "притримань і противаг" влади. Конституція України закріпила здійснення державної влади на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу і судову (ст. 6).

### **Теорія природного права (юридичне право розуміння)**

– це універсальне, об'єктивне, первинне стосовно закону та держави явище, яке є втіленням об'єктивних цінностей та потреб «Людини» і абсолютним критерієм юридичності всіх людських настанов. Ідея природного права виникла в Давній Греції та Давньому Римі й пов'язана з іменами Сократа, Аристотеля, грецьких і римських стоїків, Цицерона, Ульпіана й інших римських юристів. В епоху середньовіччя вона одержала поширення в богословських творах Фоми Аквінського. Однак, як один з основних напрямів праворозуміння і самостійної наукової школи, природно-правова доктрина склалася в період революцій XVII–XVIII ст. у працях таких мислителів, як Г. Гроцій, Т. Гоббс, Дж. Локк, Вольтер, Ш. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо та ін. Цінність природного права полягає не тільки в тому, що воно є винаходом вищезазначених прогресивних загальносвітових мислителем, а насамперед у тому, що воно постає об'єктивним необхідним елементом розвитку правосвідомості як людини в цілому, так і юриста зокрема. До основних ознак теорії природного права відноситься: найбільшою цінністю визнається «Людини» її життя, здоров'я, честь гідність, недоторканість та інші природні права і свободи; усі інші цінності в тому числі держава і право є вторинними; суспільство будується за індуктивною схемою: «Людина» - група людей - колектив – об'єднання - політичний клас – держава – суспільство; закон і право не є тотожними; закон який порушує права і свободи людини є не правовим; основними категоріями теорії природного права є «справедливість» та «гуманізм». До недоліків аналізованого праворозуміння відноситься складність формалізації і як результат різне правове тлумачення юристами однорідних

суспільних відносин. Основним практичним висновком розуміння права через призму теорії юридичного праворозуміння є пріоритет природних прав і свобод конкретної людини перед інтересами групи, об'єднання та держави в цілому.

**Тип держави** – це наукова категорія, збірний образ реально існуючих на даному часовому відтинку держав, яка складається із сукупності найбільш важливих, спільних для всіх цих держав. У науці є різні критерії класифікації держав. За методами здійснення влади – це демократичні, тоталітарні; за рівнем розвитку суспільства – доіндустріальні, індустріальні; постіндустріальні; за відношенням до релігії – теократичні, світські, атеїстичні; за географічним розташуванням – східні, західні, європейсько-азіатські. Однак жодна з наведених класифікацій не розкриває повністю соціальної сутності, тобто не дає відповіді на питання, волю якої групи населення ця держава виражає. І тільки історична типологія дає переважно вдалу характеристику держави.

**Типи правового регулювання** – це загальна спрямованість впливу права на суспільні відносини, яка залежить від того, що покладено в основу регулювання – дозвіл чи заборона. В юридичній науці та практиці існують дві юридичні формули, на основі яких виділяють два типи правового регулювання. Перша формула: *“дозволено все, крім того, що прямо заборонено в законі”*. Це – загальний дозвіл. На цій формулі побудовано *загальнодовільний тип правового регулювання*. За цим типом встановлюються чітко сформульовані заборони. Як правило, їх кількість невелика, а обсяг дозволеного не визначено. Можна робити все, що не заборонено. Це означає, що суб'єкти можуть здійснювати будь-які дії, які не увійшли в перелік заборонених. Цей тип правового регулювання сприяє або принаймні не заважає прояву ініціативи, активності. Перший тип правового регулювання використовуються громадянами, які не мають будь-якого публічного статусу не є посадовими чи

службовими особами. Ст. 23 Конституції України стверджує, що: «Кожна людина має право на вільний розвиток своєї особистості, якщо при цьому не порушуються права і свободи інших людей, та має обов'язки перед суспільством, в якому забезпечується вільний і всебічний розвиток її особистості». Друга формула правового регулювання звучить інакше: *“заборонено все, крім того, що прямо дозволено законом”*. Цей тип називається *звільненням від заборони*, або *спеціальним дозволом*. Це означає, що учасник правових відносин може здійснити тільки дії, прямо дозволені законом, а всі інші дії заборонено. Формулюється конкретне звільнення від заборони, тобто робиться виняток із загальної заборони. Якщо за першою формулою у особи є можливість вибору з усіх дозволених законом видів поведінки, то за другою – правове регулювання здійснюється для чіткого впорядкування суспільних відносин, в яких реалізуються загальні інтереси, для здійснення державного управління, втілення принципів законності, застосування заходів державного примусу, юридичної відповідальності. Другий тип правового регулювання є обов'язковим для усіх суб'єктів владних повноважень, посадових і службових осіб, зокрема ст. 6 Конституції України вимагає, що: «Органи законодавчої, виконавчої та судової влади здійснюють свої повноваження у встановлених цією Конституцією межах і відповідно до законів України».

**Типологія** – науковий підхід, основа якого полягає в розчленуванні та групуванні певних об'єктів за допомогою моделі.

**Тлумачення права** – це внутрішній розумовий процес, спрямований на те, щоб усунути неясності й можливі помилки при застосуванні правових норм шляхом з'ясування та роз'яснення дійсного змісту норм права. Тлумачення спрямоване на те, щоб правову норму правильно і всебічно дослідити, з'ясувати той зміст, який законодавець вклав у словесне формулювання норми. Необхідність тлумачення норм права обумовлена: неясністю правової норми; недостатньою її визначеністю; недостатньою

точністю тих чи інших слів і висловлювань у нормативному акті; неповнотою норми, коли законодавець не взяв до уваги деякі аспекти суспільних відносин, які він хотів врегулювати; внутрішнім протиріччям самої правової норми. Істотною ознакою норм права є їх загальний і абстрактний характер, поширення їх дії на широке коло суб'єктів і ситуацій. Тому виникає необхідність конкретизувати ті чи інші змістові елементи норм права і в такий спосіб наблизити зміст норм права до конкретних ситуацій.

**Тлумачення права (способи)** – це методи та підходи до їх дослідження, способи, за допомогою яких думка інтерпретатора заглиблюється у зміст правової норми. *Текстове* (граматичне) *тлумачення* – це прийом тлумачення, за якого об'єктом дослідження є текст, зовнішня сторона норми. Інтерпретатор вивчає одночасно як лексику і синтаксис, так і структуру змісту тексту норми. При такому тлумаченні потрібно з'ясувати, в яких словах, реченнях формулюється гіпотеза, диспозиція та санкція правової норми. *Систематичне тлумачення* – це з'ясування змісту норми права з точки зору її зв'язку з іншими правовими нормами залежно від місця, яке займає ця норма в системі права. Необхідність систематичного тлумачення викликається наявністю норм, що регулюють суміжні суспільні відносини, деякою мірою схожі одне на одного і взаємопов'язані між собою. Вивчення історичної обстановки, що склалася при виданні досліджуваної правової норми, тих завдань, які ставив перед собою законодавець при виданні цієї норми, встановлення її соціального призначення на основі вивчення суспільних процесів, що обумовили її виникнення і дію, називається історико-політичним тлумаченням. При його застосуванні важливим є використання документів і матеріалів, опублікованих у засобах масової інформації, в літературі, що відображають політику держави у розглянутому питанні. При історичному

тлумаченні інтерпретатор спирається на факти, пов'язані з історією виникнення норми права, вивчає соціально-економічну та політичну обстановку, що обумовила появу цієї правової норми. *Логічне тлумачення* засноване на правилах формальної логіки. Тлумачення правових норм – це з'ясування дійсного змісту норми, що мав на увазі сам законодавець. Свою волю він формулює засобами мови. Словесне вираження його волі може не завжди збігатися з її дійсним змістом. Результатом тлумачення повинна бути однозначність і повна ясність змісту норми права. У зв'язку з цим розрізняють буквальне (адекватне), розширювальне й обмежувальне тлумачення. *Буквальне тлумачення* – це тлумачення, за якого дійсний зміст правової норми розуміється в повній відповідності з її текстуальним вираженням. *Розширювальне тлумачення* – тлумачення, за якого дійсний зміст правової норми варто розуміти ширше за його буквальне текстуальне вираження. *Обмежувальне тлумачення* розглядається як тлумачення, при якому дійсний зміст правової норми варто розуміти вужче за його буквальне текстуальне вираження. Будь-яка особа чи орган мають можливість роз'яснити закон чи інший нормативний акт, але юридичні наслідки такого роз'яснення бувають різні. Залежно від наслідків, до яких призводить роз'яснення нормативних актів, можна виділити два основних види тлумачення. *Офіційне тлумачення* – це сформульоване в спеціальному акті роз'яснення змісту і цілей правових норм, що має обов'язковий для виконання характер. Воно дається спеціально уповноваженими на те компетентними органами. *Неофіційне тлумачення* не має формально обов'язкового характеру, і сила роз'яснення, що дається при цьому виді тлумачення, полягає лише в його переконливості і правильності. Офіційне тлумачення можна поділити на нормативне і казуальне. *Нормативним тлумаченням* є

офіційне роз'яснення правової норми компетентним органом, обов'язкове для всіх осіб і органів, що прямо підпадають під юрисдикцію органу, що здійснює тлумачення, і поширюється на всі випадки, передбачені цією правовою нормою, забезпечуючи тим самим однакове і правильне проведення в життя розпоряджень цієї норми. *Казуальним тлумаченням* називається таке роз'яснення змісту правової норми, що дається судовими чи іншим компетентним органом з приводу й у зв'язку з розглядом конкретної справи і є формально обов'язковим лише при її вирішенні. Офіційне нормативне тлумачення можна також поділити на *автентичне тлумачення*, тобто офіційне роз'яснення, яке виходить від органу, що встановив дану правову норму, і *легальне тлумачення*, здійснюване не самими нормотворчими органами, а іншими в силу повноважень, отриманих від держави. Неофіційне тлумачення здійснюється, коли роз'яснення змісту законів й інших нормативних актів можуть даватися не тільки певними компетентними органами, але й громадськими організаціями, визначними державними і громадськими діячами, вченими, а також будь-якими іншими громадянами в їхньому повсякденному житті. Серед видів неофіційного тлумачення можна виділити так зване *повсякденне тлумачення*, здійснюване громадянами в побуті, повсякденному житті, а також *професійне* – наприклад роз'яснення законів адвокатом та ін. Важливим видом неофіційного тлумачення є *доктринальне тлумачення*, здійснюване провідними вченими-юристами. Сила неофіційного тлумачення не у формальній обов'язковості, а в переконливості, в авторитеті тих осіб і організацій, що здійснюють це тлумачення. Тісно пов'язане з практикою, воно покликане поліпшувати якість застосування норм права, зміцнювати законність.



**Україна як демократична держава**, характеризується засадами конституційного ладу. Так ст. 1 Конституції України визначає Українську державу як суверенну і незалежну, демократичну, соціальну, правову державу. Україна - демократична держава. Демократичною вважається держава, устрій і діяльність якої відповідає волі народу, загальновизнаним правам і свободам людини і громадянина. Ознаками України як демократичної держави є: 1) реальна представницька демократія, що забезпечується обранням Верховної Ради України, Президента України, представницьких органів місцевого самоврядування на основі демократичних принципів виборчого права; 2) організація державної влади в Україні на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу і судову; 3) конституційне закріплення та реалізація принципу ідеологічного і політичного плюралізму (ст. 15 Конституції України). Цей принцип, по-перше, унеможливує існування в суспільстві будь-якої обов'язкової ідеології (державної чи іншої), по-друге, передбачає завдання держави сприяти організації та діяльності всіх політичних партій, інших організацій, діяльність яких перебуває в межах Конституції та чинного законодавства України.

**Унітарна держава** – це єдина держава, адміністративно-територіальні одиниці якої не мають ознак суверенітету. Простим (унітарним) державам притаманні такі важливі риси: цілісність та недоторканність території у межах державного кордону; єдина конституція, дія якої поширюється на всю територію країни; єдина система державного апарату, що поширює свої повноваження на територію всієї країни, на всіх громадян (єдині глава держави, законодавчі, виконавчі та судові органи влади); єдина система права і система законодавства; єдине громадянство та державна символіка; адміністративно-територіальні одиниці (області, графства, воєводства, провінції) не мають основних ознак державності, у тому числі політичної самостійності; у міжнародних відносинах держава виступає єдиним цілим. До простих (унітарних) держав належать: Україна, Англія, Польща, Італія.

**Управління державне** — це управління персоналом державної служби, а також суспільними сферами (економікою, правовим процесом, соціальним забезпеченням, культурою), суспільними групами, організаціями та інститутами. У широкому розумінні поняття "державне управління" поширюється на всі три гілки влади — законодавчу, виконавчу і судову, а у вузькому — тільки на виконавчу. Під функціями державного управління слід розуміти основні завдання, які виконують державні органи, їхні структурні підрозділи та посадові особи в процесі здійснення керівництва державою і суспільством. До функцій державного управління відносяться: планування, організація, комплектація кадрів, мотивація і контроль. До державного планування слід віднести такі напрями державної діяльності: урядові програми, концепції різноманітних напрямів суспільного розвитку і реформування, формування державного бюджету, директивні та індикативні перспективні плани, президентські послання тощо. Поняття "організація" охоплює структуру і функції державних органів, а також пряме виконання ними державних рішень. Основною організаційною структурою на державному рівні є бюрократія, сутність якої ґрунтується на професіоналізмі управління та ієрархічному розподілі службових повноважень. Процес виконання управлінських рішень передбачає визначення змісту роботи і розподіл посадових повноважень, коригування структури і функцій організації відповідно до суспільних змін. Комплектація кадрів включає декілька систем кадрової політики за: принципом покровительства (партійного або бюрократичного), коли керівник на власний розсуд призначає службовців, та принципом заслуг, коли добір кадрів здійснюється на основі здібностей, знань і навичок в умовах відкритого змагання (конкурсу); процедурою формування і перспективою службової кар'єри (кадрова, що передбачає призначення на державну посаду на постійній основі, здачу конкурсних екзаменів, наявність управлінської елітарної освіти, залежність просування по службі від вищих керівних органів; наймана — набір на посаду за контрактом, здебільшого на

тимчасовій основі, із застосуванням спеціалізованих тестів, персональна відповідальність керівника за кадрову політику; змішана, яка поєднує кадрову і найману системи); ступенем соціальної мобільності і доступу до неї (відкрита і закрита). До мотивів державної служби відносяться: владні (кратичні), престиж, перспектива просування по службі, матеріальна винагорода і певні привілеї, прагнення реалізувати свої професійні надбання для суспільної мети, політичні переконання, зворотний зв'язок між керівниками і підлеглими. У державній службі контроль виявляється у таких видах: конституційний контроль, підконтрольність органів держави законам, адміністративне судочинство, прокурорський нагляд, контроль фінансово-ревізійних органів, громадський контроль через опозиційні партії, пресу, групи тиску, референдуми, вибори тощо.

**Уряд** — найвищий виконавчий і розпорядчий орган державної влади України. Кабінет міністрів очолює Прем'єр-міністр, що представляється для призначення на посаду Президентом України Верховній Раді. Склад і структура Кабінету міністрів визначається Президентом України за уявленням Прем'єр-міністра. Кабінет міністрів України правомочний вирішувати всі питання державного управління, оскільки вони не відносяться згідно Конституції до компетенції Верховної Ради і Президента України. На підставі і у виконання законів і інших актів Верховної Ради, указів Президента Кабінет Міністрів видає постанови і розпорядження, обов'язкові до виконання на території України.



**Факт юридичний** — див.: Юридичний факт.

**Федерація** — форма державного устрою, яка існує, як правило у багатонаціональних державах. Це складна держава, що являє собою союз ряду державних утворень, які мають певну політичну самостійність. Федеративний устрій низки держав обумовлений багатонаціональним складом

населення, яке проживає на їх території. Для Ф притаманні такі ознаки: 1) єдина територія складається з територій адміністративно-територіальних одиниць — суб'єктів, які мають назву провінцій (Канада), штатів (США), земель (Австрія), еміратів (ОАЕ), кантонів (Швейцарія) тощо, свій територіальний устрій у межах єдиного загальнодержавного кордону; 2) наявність трьох рівнів повноважень органів влади і їх відповідної компетенції: а) виключних повноважень федерації, б) виключних повноважень суб'єктів, в) сумісної компетенції; 3) існування загальнофедеративних органів державної влади, рішення яких є обов'язковими для суб'єктів федерації, відповідно до конституційно закріпленого обсягу владних повноважень; 4) законодавчі, судові, виконавчі органи влади суб'єктів федерації мають власну спеціальну компетенцію, яка не збігається з компетенцією центральних (федеральних) органів; 5) державні утворення об'єднані у федерацію на підставі союзного договору, зберігають при цьому право на самовизначення і вихід з федерації; б) наявність загальної конституції федерації та конституцій суб'єктів, наділення суб'єктів федерації правом видавати нормативно-правові акти, зміст яких повинен відповідати законодавству федерації, а дія поширюватися виключно на їх територію; 7) наявність загальнофедеративного двопалатного парламенту (США, Аргентина), у якому в одній з палат (верхній) представлені суб'єкти федерації і парламенту суб'єктів федерації, федерального уряду та відповідних органів управління суб'єктів федерації, а інша (нижня) — є органом загальнофедеративного представництва, формується шляхом виборів по територіальних виборчих округах; 8) наявність подвійного громадянства (якщо інше не передбачено конституцією): кожний громадянин вважається громадянином федерації і одночасно громадянином суб'єкта федерації; 9) наявність загальнофедеративної податкової та

фінансової систем; 10) суб'єкти федерації не володіють повним суверенітетом і не можуть бути суб'єктами міжнародного права, хоча у випадках договірних міжнародних відносин у економічній, культурній сфері федерація може виступати як у цілому так і кожен із суб'єктів самостійно; 11) загальні збройні сили; 12) суб'єкти федерації можуть мати зовнішні ознаки суверенітету: гімн, герб, прапор. За окремими критеріями федерації можна поділити на декілька видів: договірні та конституційні; національні, територіальні або національно-територіальні тощо.

**Фізична особа** – див.: Особа фізична

**Філософія права** - розділ філософії, що займається вивченням змісту права, його сутності й поняття, форм існування й цінності, ролі у житті людини, держави, суспільства. Самостійною філософською дисципліною філософія права стала завдяки зусиллям Гегеля, який у 1820 р. видав знамениту «Філософію права», що дотепер не втратила своєї значущості. Підходи Гегеля й Гуго (1798) щодо змісту філософії права набули подальшого розвитку у філософсько-правових концепціях *неогегельянства* (Ю. Біндер, В. Дільтей, Р. Кронер, Б. Кроче, К. Паренц), *неотомізму* (Ж. Маритен, Ж. Дабен, Й. Меснер, А. Ауер), *екзистенціалізму* (В. Майхофер, Е. Фехнер, Г. Кон, К. Коссіо), *неопозитивізму* (Г. Харт, О. Вайнбергер, П. Колер, М. Пришінг, П. Штрассер) тощо. Предметну сферу сучасної філософії права визначають проблеми природи і сутності права, його специфіка та особливості, співвідношення права з іншими соціальними нормами, питання сенсу, місця і значення права в системі філософського вчення про світ, людину, форми і норми соціального життя, про методи пізнання, систему цінностей тощо. Буття права передбачає й охоплює правову визначеність й упорядкованість світу людського буття, праворозуміння і правовий підхід до основних відносин, форм, інститутів і установ у суспільному

житті людей. Тому предметна сфера філософії права традиційно охоплює й проблеми філософії держави. Держава, як відомо, встановлює, підтримує і втілює в життя норми права, забезпечує їх загальнообов'язковість можливістю застосування відповідного державного примусу. Щоправда, сфера філософського правознавства не обмежується лише законодавчою, правозахисною діяльністю держави. До філософсько-правового інтересу належать такі проблеми, як право і держава, людина — суспільство — держава, правові форми реалізації функцій держави, держава як правовий інститут, нація — право — держава, правова держава як реалізація ідей домінування права тощо.

**Ф о р м а (джерело) п р а в а** – це спосіб зовнішнього оформлення правових норм, який засвідчує їхню державну загальнообов'язковість, тобто це способи, форми вираження і закріплення державної волі. Призначення форми права – упорядкувати правовий зміст, надати йому властивостей владно-державного характеру. Юридичне джерело права завжди походить від правотворчого рішення компетентного державного органу і може бути прямим, похідним або санкціонованим, тобто коли воно формулює узагальнені нормативні положення (нормативно-правовий акт, нормативно-правовий договір) або відбиває конкретний принцип регулювання, що міститься в рішенні конкретної юридичної справи (правовий прецедент), або обмежується державно-владним санкціонуванням вже існуючих правил поведінки (правовий звичай). У рамках правової системи джерела права розташовані за принципом їхньої ієрархічної підпорядкованості, утворюють цілісну систему. Її вертикальна структура будується таким чином, що розпорядження одних джерел права видаються на основі вищих джерел. Чітка підпорядкованість джерел права законодавчо закріплена і забезпечена за допомогою юридичних механізмів, має важливе соціально-політичне значення.

Призначення форм (джерел) права у тому, що вони служать для зовнішнього вираження змісту правових норм, офіційного закріплення прав і обов'язків суб'єктів, забезпечення об'єктивного характеру права, для надання нормам права загальної обов'язковості.

**Форма держави** – це спосіб (порядок) організації та характер здійснення державної влади. Категорія “форма держави” є однією з найважливіших категорій у державознавстві. Вона покликана констатувати сукупність певного кола загальних ознак і взаємозв'язків, що характеризують державу як суспільне явище. Кожна держава повинна бути певним чином організована, побудована, а здійснення нею влади має відбуватися певними способами та методами. Всі характеристики охоплює поняття “форма держави”. Всі елементи форми держави (форми правління, форма устрою і державний режим) мають правову основу: вони фіксуються в Конституції, законах і підзаконних актах. Але слід мати на увазі, що зміст правових настанов не завжди відповідає дійсному характеру існуючих відносин.

**Форма державного правління** – це спосіб організації вищих органів державної влади, порядок їхнього утворення, характер взаємозв'язку з іншими органами держави, з політичними партіями та соціальними групами населення. Форма державного правління показує: як створюються вищі органи держави і яка їх будова; як будуються взаємовідносини між вищими та іншими державними органами; як будуються взаємовідносини між верховною державною владою і населенням країни; якою мірою організація вищих органів держави дозволяє забезпечувати права і свободи громадян. *Монархія* – це така форма правління, за якою верховна державна влада юридично належить одній особі – монарху, що наділяється нею безстроково, як правило, за спадком серед правлячої династії. Сьогодні існує близько 30 монархій. Парламентська монархія

– форма правління, за якої влада монарха суттєво обмежена в усіх сферах здійснення державної влади, і за ним лише формально зберігається статус глави держави, але тільки з представницькими повноваженнями. Виконавча влада належить урядові, який формується парламентом і лише йому підзвітний. Переважна більшість сучасних монархій – парламентарні. Їхнє існування обумовлене національними традиціями, живучістю певних символів тощо (Англія, Данія, Швеція, Японія). *Республіка* – це така форма правління, за якої вищу державну владу здійснює виборний колективний орган, що обирається населенням країни (або його частиною) на певний строк. *Президентська республіка* – це форма правління, де глава держави – президент – одноосібно або з наступним схваленням парламентом формує уряд, яким керує; в руках президента поєднується повноваження глави президента і глави уряду (США, Аргентина, Мексика). *Президентська парламентська республіка* – це республіка, де глава держави – президент – особисто пропонує склад уряду, насамперед кандидатуру прем'єр-міністра, який підлягає обов'язковому затвердженню або погодженню всім парламентом (Фінляндія, Франція). *Парламентська президентська республіка* – це республіка, де у парламенті створюється більшість, яка пропонує президенту для подання кандидатуру прем'єр-міністра. Уряд та подана кандидатура прем'єр-міністра затверджується парламентом, який несе повну відповідальність за економічну ситуацію в країні. За президентом залишаються зовнішні представницькі функції голови держави та деякий вплив на правоохоронні органи всередині країни (Україна, Індія). *Парламентська республіка* – це форма правління, де глава держави – президент – не може впливати на склад і політику уряду, який формується тільки парламентом і підзвітний лише йому (Австрія, Італія, ФРН).

**Форма державного устрою** – це територіальна організація влади, спосіб поділу держави на певні складові частини і розподілу влади між нею та цими частинами. Форма державного устрою засвідчує: з яких частин складається внутрішня структура держави; яке становище цих частин і які взаємозв'язки їхніх органів; як будуються відносини між центральними і місцевими державними органами; в якій державній формі виражаються інтереси кожної нації, що проживають на території країни.

**Проста унітарна держава** – це форма державного устрою держави, частини якої не мають свого суверенітету, всіх ознак державності. Найважливішими ознаками унітарної держави є такі: до її складу не входять державні утворення, наділені ознаками суверенітету; вона має єдину систему державних органів; у ній діють єдина конституція і єдина система законодавства; у ній існує єдине законодавство; у міжнародних стосунках вона постає як єдиний представник країни.

**Складна держава** – це держава, яка виникла з окремих державних утворень, що мали суверенітет і всі ознаки держави, але певну частину своїх суверенних прав добровільно передали вищим органам союзної держави.

**Федерації** – союзні держави, частини яких мають ознаки державності та наділені суверенітетом. Основні ознаки федерації: наявність конституції та системи законодавства федерації в цілому й у кожного з її суб'єктів; існування громадянства як усієї федерації, так і громадянства її суб'єктів; у міжнародних стосунках – участь як федерації в цілому, так і кожного з її суб'єктів.

**Конфедерації** – союзи держав, що створені для виконання певних завдань і цілей у політичній, економічній та військових сферах. Основні ознаки конфедерації: суб'єкти зберігають всі свої суверенні права; відсутність спільних для всієї конфедерації законодавчих органів, конституції, системи законодавства, громадянства, судової та фінансової системи; рішення загальноконфедеративних органів для членів конфедерації (у випадку їх незгоди з ними) не є обов'язковими; це, як правило, тимчасовий союз держав із наявністю у кожного з суб'єктів конфедерації права виходу із її складу.

**Форми демократії** – це зовнішнє вираження демократичних чинників: 1) участь народу в управлінні державними і суспільними справами (народовладдя), як безпосередньо так і через інституту представницької демократії; 2) формування та функціонування системи органів держави на основі демократичних принципів законності, гласності, виборності, змінюваності, поділі компетенції, які запобігають зловживанню службовим становищем і суспільним авторитетом; 3) юридичне закріплення системи прав, свобод і обов'язків людини і громадянина, їх охорона і захист. Форми демократії знаходять свій прояв у її інститутах (референдум, громадська думка, комісії Верховної Ради та ін.).

**Функції держави** – це основні напрямки її діяльності, в яких знаходять свій вираз її завдання й цілі (сутність та призначення) з управління суспільством. До найбільш значущих ознак функцій держави юристи відносять такі, що окреслюють межі діяльності держави у найважливіших сферах суспільного життя – економічній, політичній, духовній, правовій та інших; функції держави виникають й розвиваються згідно з історичними завданнями і цілями, служать їх втіленню в життя; у функціях держави виявляються її об'єктивні властивості, притаманні особливості, динаміка соціально-економічних змін. Усі функції класифікують за різними ознаками – за соціальним призначенням держави; за територіальною спрямованістю; за сферою суспільного життя; за часом виникнення. За соціальним значенням державної діяльності – основні; неосновні. За часом виконання – постійні; тимчасові. За територіальною спрямованістю – внутрішні; зовнішні. *Внутрішні* – це функції охорони прав і свобод людини, економічні, політичні, соціальні, функції охорони законності й правопорядку, охорони навколишнього середовища. *Зовнішні* – функції міжнародного співробітництва, оборони. За сферою суспільного життя – гуманітарні, економічні,

політичні, соціальні, економічні. Відповідно до Конституції та законів України, можливо виділити такі види функцій Української держави: 1. Внутрішні функції – залежно від сфери суспільного життя. 1.1. Захисту прав і свобод людини і громадянина; 1.2. У гуманітарній сфері: а) *гуманітарна* (створення умов для забезпечення прогресивної народжуваності тощо); б) *екологічна* (забезпечення екологічної безпеки людини, захист навколишнього середовища); в) *соціальна* (соціальний захист людини, охорона здоров'я, соціальне забезпечення); г) *культурно-виховна* (організація освіти, виховання, підтримка і розвиток науки, культури). 1.3. В економічній сфері: а) *господарсько-стимулююча* (створення умов для розвитку виробництва, захист права власності); б) *господарсько-організаційна* (програмування й організація виробництва, розпорядження об'єктами державної власності, забезпечення права громадян на підприємницьку діяльність); в) *науково-організаторська* (організація та стимулювання наукових досліджень). 1.4. У політичній сфері: а) *демократична функція* (створення демократичних умов, інститутів для вільного виявлення та врахування інтересів різних соціальних груп суспільства, зокрема для діяльності різноманітних політичних партій та інших громадських об'єднань, а також створення умов для існування легальної опозиції); б) *національно-забезпечувальна* (забезпечення умов для збереження й розвитку національної самобутності корінної та всіх інших націй); в) *охоронна* (охорона та захист державно-конституційного ладу, громадського миру, законності та правопорядку). 2. Зовнішні функції української держави. 2.1. Забезпечення прав і свобод громадян в сфері міжнародних відносин. 2.2. У гуманітарній сфері: а) участь у міжнародному забезпеченні та захисті прав людини; б) допомога населенню інших країн у разі стихійного лиха, кризових ситуацій тощо; участь у захисті природного середовища; в) участь у міжнародному

культурному співробітництві. 2.3. В економічній сфері: а) участь у створенні світової економічної системи на основі міжнародного розподілу та інтеграції виробництва праці; б) участь у розв'язанні господарських і наукових проблем (енергетичної, дослідження і освоєння космосу тощо). 2.3. Політичний блок: а) організація, підтримка та розвиток міждержавних договірних відносин на основі загальних принципів міжнародного права; б) оборона країни від зовнішнього нападу, анексії; в) участь у забезпеченні ненасильницького миру в усіх регіонах планети; участь у боротьбі з порушеннями міжнародного правопорядку; г) участь у боротьбі з порушеннями міжнародного правопорядку, зокрема з використанням військових засобів.

**Функції права** – це основні напрямки його впливу на людину, на суспільство, на суспільні відносини. Функціям права притаманні такі ознаки: функція права впливає з його сутності та визначається призначенням права в суспільстві; функція права – це напрямок його впливу на суспільні відносини, без якого суспільство обійтися не може; функція виражає найбільш істотні, головні риси права і спрямована на здійснення корінних завдань правового регулювання; сталість як необхідна ознака функції характеризує стабільність, безперервність, тривалість її дії. Розрізняють спеціально-юридичні та загально-соціальні функції. Спеціально юридичні здійснюють власне правове регулювання суспільних відносин. До них відносяться регулятивна та охоронна. Регулятивна сприяє розвитку найцінніших для суспільства і держави соціальних зв'язків, регулює суспільні відносини. Охоронна покликана забезпечувати регулятивну функцію за допомогою правових обмежень (зобов'язань, заборон, покарань тощо). Загальносоціальні функції – це основні напрямки правового впливу на різні сфери суспільного життя – економіку, політику, культуру тощо, напрямки спільної дії

права з іншими соціальними явищами. Сюди відносяться: гуманістична, організаторсько-управлінська, комунікативна, оціночно-орієнтаційна, ідеологічно-виховна, пізнавальна.



**Цивілізаційний підхід до типології держави** бере за основу духовнокультурні й моральні фактори. *Цивілізація* (від лат. *civilis* – “громадянський, суспільний, державний”) – поняття дуже широке й неоднозначне. Поняття “цивілізація” затвердилося в європейській науці в епоху Просвітництва і з того часу набуло багатозначності. В загальному розумінні поняття “цивілізація” можна визначити як певну соціокультурну систему високорозвиненого суспільства, що підтримує його єдність за допомогою духовно-моральних і культурних факторів суспільного розвитку. Цивілізацію необхідно визначити виходячи із загальних рис індивідуального порядку – таких, як мова, історія, релігія, звичаї, соціальні інститути тощо. Історичний прогрес призвів до складання понад двох десятків цивілізацій, які відрізняються не тільки системами цінностей, що затвердилися в них, культурою, але й характерним для них типом держав. Зокрема, ґрунтуючись на різних підходах до поняття “цивілізація”, можна виділити такі види цивілізацій і відповідні типи держави: східні, західні та змішані; давні, середньовічні та сучасні; аграрні, промислові та науково-технічні; доіндустріальні, індустріальні та постіндустріальні; локальні, особливі та сучасні. У своєму розвитку цивілізації проходять кілька етапів. Перший етап – локальні цивілізації, найдавніші, що являли собою вогнища культури, і це відрізняло їх від інших, “нецивілізованих” спільностей (давньоєгипетська, шумерська та ін.). Другий етап – особливі цивілізації (індійська, китайська, західноєвропейська, східноєвропейська, ісламська та ін.) з відповідними типами держав. Вони склалися історично та

характеризуються певною своєрідністю. Третій етап – с у ч а с н а ц и в і л і з а ц і я , в якій відбуваються процеси глобалізації, об'єднання різних суспільств з метою вирішення загальносвітових проблем людства. Поряд з цим, цивілізаційний підхід теж не бездоганний, не здатний замінити собою формаційний підхід. У сучасній науці більш прийнятною вважається типологія, заснована на органічному поєднанні формаційного та цивілізаційного підходів разом з їх збагаченням елементами типології, заснованої на виділенні державно-правових режимів.

**Цивільний процес** – встановлений законом порядок здійснення правосуддя при розгляді судом цивільних справ, а також порядок виконання судових постанов. Змістом Ц.п. виступає регламентована законом діяльність суду по здійсненню правосуддя, органа примусового виконання судових постанов (державного виконавця), а також діяльність усіх учасників цивільного процесу (позивачів, відповідачів, третіх осіб, свідків, експертів тощо). Ц.п. складається з декількох взаємопов'язаних етапів: порушення цивільної справи, підготовки справи до судового розгляду, судового розгляду, виконання судового рішення. Окрім названих обов'язкових стадій, законодавство передбачає факультативні стадії: перегляд рішень, що не вступили у законну силу, перегляд рішень, що вступили у законну силу, перегляд рішень у зв'язку з ново виявленими обставинами. У порядку цивільного процесу розглядаються справи про захист порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів, що виникають із цивільних, житлових, земельних, сімейних, трудових відносин, а також з інших правовідносин, крім випадків, коли розгляд таких справ проводиться за правилами іншого процесу (ст. 15 ЦПК України).



**Шаріат** – комплекс юридичних норм, принципів і правил поведінки, релігійного життя та поступків мусульманина, дотримання яких означає ведення праведного, угодного Аллахові життя, що приводить мусульманина до раю. Ш. вважається «божественним законом», який доводиться до людей через Коран, хадіси (розповіді про поступки та висловлення Мухаммеда) і твори релігійних авторитетів. Реально Ш. втілюється у трудах по фікху (теорія мусульманського права, що рекомендує використовувати принципи Корану та суні і їх інтерпретації для розробки норм життя мусульманського суспільства) і у практиці мусульманських судів. Основні проблеми Ш. розробляються фіксом, котрий слугує для оцінки поступків людей, розподілу їх на хороші та погані. За причиною тісного зв'язку Ш. з фікхом ці терміни часто використовуються як ідентичні.

**Шляхи виникнення права.** Розрізняють східний та західний шляхи виникнення держави. Перші держави східного типу виникли близько 5 тис. років тому в долинах великих річок Нілу, Тигру і Євфрату, Інду, Гангу, Янцзи та ін., тобто в зонах поливного землеробства, що дозволяло різко підвищити продуктивність праці. Саме там уперше були створені умови для виникнення державності: з'явилася матеріальна можливість утримувати апарат управління, який не брав участі у виробничій діяльності. Поливне землеробство потребувало будівництва каналів, дамб, водопідйомників й інших споруджень, підтримки їх у робочому стані. Все це визначало насамперед необхідність об'єднання общин під єдиним централізованим управлінням, оскільки обсяг робіт істотно перевищував можливості окремих родоплемінних утворень. Разом із тим усе це обумовило збереження сільськогосподарських общин і відповідно – суспільної форми власності на основний засіб виробництва – землю. Структура держави східного типу була подібна до піраміди: нагорі (замість вождя) –

необмежений монарх, деспот, чия влада мала божественний характер; нижче (замість ради старійшин і вождів) – його найближчі радники; далі – чиновники нижчого рангу і т. д., а в основі піраміди – сільськогосподарські общини. Головний засіб виробництва – земля – формально перебував у власності общин, общинники вважаються вільними, однак фактично все стало державною власністю, зокрема й життя підданих, що виявилось в безроздільній владі держави. Східні держави в деяких своїх рисах істотно відрізнялися одна від одної. В одних (наприклад, Китаї), рабство мало домашній, сімейний характер. В інших (у Єгипті) було багато рабів, які поряд з общинниками здійснювали значний вклад в економіку. Однак на відміну від європейського, античного рабства, заснованого на приватній власності, раби здебільшого були власністю держави та храмів і, порівняно з общинниками-землеробами, не були основною продуктивною силою. Водночас усі східні держави мали багато спільного: всі вони були абсолютними монархіями, деспотіями; відрізнялись потужним чиновницьким апаратом; в основі їхньої економіки лежала державна форма власності на основні засоби виробництва, а приватна власність мала другорядне значення. Східний шлях виникнення держави становив собою плавний перехід, переростання первісного, родоплемінного суспільства на державу. Західний шлях виникнення держави мав істотні відмінності від східного. Основним державотворчим фактором на території Європи (насамперед в античних державах) був класовий поділ суспільства, інтенсивне формування приватної власності на землю, а також на інші засоби виробництва – худобу, рабів. Уже на ранньому етапі общинного ладу спостерігається економічна нерівність. Приватна власність стала базою, фундаментом для утвердження економічного панування заможних верств населення. Якщо природні умови Греції і Риму сприяли прискореному зламу патріархального

ладу, то ці умови в Західній і Східній Європі до певного моменту створювали можливості для певного розвитку продуктивних сил у рамках родового суспільства, тоді як рабовласництво в тому вигляді, як воно існувало в Середземномор'ї, було економічно не вигідним. Общинники, що розорилися, потрапляли в залежність від багатих, а не в рабство, що сприяло тривалому збереженню колективної форми господарювання. Військові потреби, а також напівкочове землеробство сприяли збереженню колективної форми виробництва, в якій рабам просто не могло бути місця. Тому там майнова диференціація і соціальне розмежування призвели поступово до формування протофеодального суспільства, в якому селяни зберігають особисту свободу і власність на землю. Таким шляхом йшов розвиток і багатьох інших держав на території Європи (Русі, Франції, Німеччини та ін.)

## Ю

**Юридична (законодавча) техніка** – це система правил і прийомів найбільш раціональної організації і логічно послідовного формулювання законів і підзаконних актів відповідно до їх сутності і змісту. Юридична (законодавча) техніка сприяє професійно грамотному складанню нормативно-правових актів, що відповідають потребам прогресивного розвитку суспільства, правової держави, правопорядку. При виробленні правових норм, виданні нормативних актів і наступній їхній систематизації використовується ряд правил для забезпечення досконалості законодавства. Сукупність цих правил, засобів і прийомів утворюють юридичну техніку. Важливе значення в юридичній техніці має термінологія. Терміни становлять собою словесне визначення певних юридичних понять. Використовуються три їх види: загальнозживані, спеціальні юридичні (*позов, співучасть* та ін.), спеціальні неюридичні. Найбільш загальними правилами використання термінів є: єдність термінології, тотожність їх вживання в

різних правових актах, використання загальноновизнаних термінів, стабільність термінології, стійкість загальноприйнятих визначень. Важлива роль у юридичній техніці приділяється *засобам* і *правилам побудови правових актів*. Правила вимагають включення в нормативний акт тільки однорідного матеріалу. Правилами диктується видання спочатку норм матеріального права, а потім процесуальних; спершу – загальних норм, а потім тих, що конкретизують, тощо. Як засіб юридичної техніки постає *текст документа* з його реквізитами (найменуванням, датою прийняття, підписами) і структурою. При виданні великих кодифікованих актів звичайно виділяють загальну й особливу частини. Певне навантаження несе на собі преамбула акта. Первинною структурою тексту є стаття з її підрозділами (абзацами, пунктами, частинами). *Вимогами юридичної техніки* є: логічна послідовність викладу, взаємозв'язок нормативних розпоряджень; відсутність протиріч усередині нормативного акта, у системі законодавства; максимальна компактність викладу норм права при глибині і всебічності вираження їх змісту; ясність і доступність мови нормативних актів; точність і визначеність формулювань і термінів, уживаних у законодавстві; скорочення до мінімуму кількості актів з того ж самого питання для полегшення користування ними. При правотворчості обов'язково передбачається дотримання правил граматики й синтаксису. Надзвичайно важливо логічно викладати в законі правовий матеріал. Статті та її пункти (частини), глави, розділи і параграфи повинні послідовно впливати одне з одного, кожне положення закону органічно пов'язане з іншими і, зрозуміло, не має суперечити їм. Іншими словами – закон повинен становити собою цілісну систему, кожен елемент якої доповнює, конкретизує чи розвиває попередній. Зрозумілість, точність і стислість мови закону (іншого акта) створюють сприятливі умови для однакового його розуміння і тлумачення, однакового дотримання, виконання та застосування. Неухильне дотримання вимог юридичної техніки щодо логіки, стилю і мови закону буде сприяти його

вдосконалюванню та поліпшенню практики реалізації, зміцненню режиму правопорядку у країні.

**Юридична відповідальність** – це цілеспрямований вплив на поведінку індивідів за допомогою юридичних засобів з метою впорядкування суспільних відносин, надання їм системності й стабільності, уникнення різких загострень соціальних конфліктів, втілення принципів соціальної справедливості тощо. За допомогою юридичної відповідальності встановлюються дієві механізми охорони й захисту суспільних відносин від неправомірних посягань шляхом покарання діянь, які порушують нормальний розвиток суспільства, суперечать інтересам держави, суспільства в цілому й окремих індивідів. В юридичній літературі існує двохаспектне розуміння юридичної відповідальності: 1) *позитивна* (перспективна або заохочувальна) відповідальність – передбачає заохочення за виконання корисних для суспільства варіантів поведінки; 2) *негативна* (ретроспективна або охоронна) відповідальність – передбачає покарання зав правопорушення. **Позитивна юридична відповідальність** передбачає заохочення за виконання корисних для людини, суспільства та держави варіантів поведінки на рівні, що перевищує загальні вимоги (морально свідоме ставлення до виконання обов'язків). **Юридична** (ретроспективна) **відповідальність** – це особливий вид соціальної відповідальності. Це юридичний обов'язок правопорушника зазнати примусового позбавлення його певних соціальних благ чи цінностей (матеріальних, духовних чи особистих), які належали йому до факту правопорушення. Ознаки юридичної відповідальності: це один із видів державного примусу у формах каральних і правовідновлювальних заходів; це негативна реакція держави на правопорушення та суб'єкт, винний в його вчиненні; виникає тільки за наявності правопорушення; має зовнішній характер; здійснюється компетентним органом відповідно до закону та при дотриманні певного процедурно-процесуального порядку та форм; виражається в обов'язку особи (правопорушника)

зазнати певних втрат особистого, організаційного чи майнового характеру.

**Юридична відповідальність (класифікація).** За галузевою ознакою виділяють такі види юридичної відповідальності, як кримінальна, адміністративна, дисциплінарна, цивільна, конституційна та міжнародно правова. Кримінальна відповідальність є найсуворішим видом галузевої юридичної відповідальності. Вона настає тільки внаслідок скоєння злочину – суспільно-небезпечного діяння, склад якого передбачений у кримінальному законі. За менш небезпечні правопорушення (проступки) кримінальна відповідальність не настає. Поняття злочину й покарання, а також перелік злочинних діянь, заборонених кримінальним законом, і відповідних кримінальних покарань охоплюється Кримінальним кодексом України. Порядок реалізації кримінальної відповідальності детально регламентований і встановлюється Кримінально-процесуальним кодексом. До кримінальної відповідальності особа, винна у скоєнні злочину, може бути притягнена лише судом. Ніхто не може бути визнаний у скоєнні злочину, а також покараний інакше ніж за вироком суду і відповідно до закону. Кримінальні покарання є найбільш суворими та жорсткими формами державного примусу, які впливають переважно на особистість злочинця з метою його перевиховання і попередження скоєння злочинів у майбутньому, істотно обмежуючи його правовий статус (позбавлення волі, виправні роботи, заборона обіймати певну посаду або займатись певною діяльністю, конфіскація майна тощо). Відбуття кримінального покарання тягне настання для злочинця відповідних юридичних наслідків: протягом певного часу за ним зберігається судимість.

Адміністративна відповідальність настає за вчинення адміністративних проступків, передбачених законодавством про адміністративні правопорушення, й може виявлятися у винесенні попередження, накладенні штрафу, позбавленні спеціальних прав, адміністративному затриманні або арешті, огляді речей та вилученні речей і документів. Справи про адміністративні правопорушення

розглядаються ОВС, інспекціями у справах неповнолітніх, митними органами, народними судами та іншими державними органами й посадовими особами, уповноваженими законом. Д и с ц и п л і н а р н а в і д п о в і д а л ь н і с ь застосовується за скоєння дисциплінарних проступків, які виявляються в порушенні трудової, навчальної, службової та військової дисципліни і завдають шкоди внутрішньому порядку діяльності підприємств, установ, організацій тощо. До правопорушників можуть застосовуватись стягнення, передбачені правилами внутрішнього розпорядку, дисциплінарними статутами та положеннями (зауваження, попередження, догана, переведення на іншу роботу, звільнення, пониження у званні тощо). Ц и в і л ь н а в і д п о в і д а л ь н і с ь настає за порушення договірних зобов'язань майнового характеру або за заподіяння майнової чи немайнової (моральної) шкоди, тобто за скоєння цивільно-правового делікту, і може виражатись у позбавленні правопорушника певних благ матеріального характеру, у зміні невиконаного обов'язку новим, у приєднанні до невиконаного обов'язку нового, додаткового. Цивільно-правова відповідальність буває двох видів: 1) договірна і 2) позадоговірна. Договірна відповідальність настає за невиконання або неналежне виконання зобов'язань за договором. На правопорушника покладаються нові, додаткові обов'язки з відшкодування ним збитків або зі сплати неустойки за невиконання чи неналежне виконання договірних умов. Це є додатковими до основного обов'язками, бо основним обов'язком цієї особи є виконання умов договору. Позадоговірна відповідальність настає внаслідок порушення абсолютного суб'єктивного права. Її суть полягає в тому, що на правопорушника покладається обов'язок відшкодувати завдані збитки. У цьому разі має місце заміна основного обов'язку (утримуватись від протиправних дій) новим (відшкодувати завдані збитки). К о н с т и т у ц і й н а в і д п о в і д а л ь н і с ь має багато спільного з іншими видами юридичної відповідальності, проте вона має свої специфічні особливості. Однією з таких особливостей є політичний

характер. Матеріалізація цього виду відповідальності відбувається через систему галузевого законодавства. Виступаючи як засіб забезпечення приписів норм права, закріплених у Конституції та законах, конституційна відповідальність може втілюватися як безпосередньо в цих правовідносинах (наприклад, імпічмент президента, відставка уряду, розпуск парламенту), так і через норми інших галузей права – адміністративного, кримінального та цивільного. Міжнародна відповідальність настає за порушення державою – учасником міжнародних договорів – взятих на себе зобов'язань, зокрема у випадку порушення державою прав і свобод своїх громадян. За характером санкцій юридична відповідальність поділяється на два основних види: 1) штрафні (каральні), головне завдання яких полягає у покаранні правопорушника; 2) правовідновлювальні, спрямовані на усунення безпосередньо завданої правопорушенням шкоди. Згідно із змістом цих санкцій юридична відповідальність поділяється на штрафну (каральну) та правовідновлювальну (компенсаційну). Штрафна (каральна) відповідальність застосовується за злочини та адміністративні (або дисциплінарні) проступки. Її призначення – вплив на свідомість правопорушника через застосування щодо нього певних обмежень з метою загальної та особистої превенції (попередження) правопорушень. Своєрідним наслідком застосування штрафної, каральної санкції є “стан покараності” (судимість – у кримінальному праві, наявність стягнення – у трудовому й адміністративному), що тягне деякі правообмеження і ще суворішу відповідальність при рецидиві.

**Юридична відповідальність (мета).** Метою юридичної відповідальності – це конкретний вияв загальних цілей права, серед яких виділяють регулювання й охорону суспільних відносин. Головними цілями юридичної відповідальності, що впливають із загальних цілей права, є: захист прав і свобод громадян від незаконних порушень; забезпечення нормального функціонування механізму правового регулювання шляхом

гарантування реалізації суб'єктами правових відносин суб'єктивних прав і юридичних обов'язків; охорона існуючого державного ладу та суспільного порядку; утвердження законності й захист правопорядку; покарання винного у скоєнні правопорушення; попередження скоєння правопорушень у майбутньому. Мета юридичної відповідальності реалізується через її відповідні функції, що відображають основні напрями впливу юридичної відповідальності на суспільні відносини. Саме у функціях юридичної відповідальності розкривається її роль і значення в забезпеченні реалізації, охорони й захисту прав і свобод особи. Головними функціями юридичної відповідальності, які органічно впливають з її цілей, постають *регулятивна* та *охоронна*. Похідними від цих функцій є штрафна (каральна), правовідновлювальна, попереджувальна, виховна та стимулююча.

**Юридична відповідальність (підстави).** Підставами юридичної відповідальності є: факт скоєння правопорушення; наявність у діях особи складу правопорушення; наявність відповідної правової норми, яка передбачає притягнення до юридичної відповідальності за певне правопорушення; акт застосування права (вирок суду, рішення адміністративного органу тощо).

**Юридична відповідальність (принципи).** П р и н ц и п з а к о н н о с т і означає, що юридична відповідальність може мати місце лише за діяння, передбачені законом, і тільки на підставі закону, відповідно до процесуальних норм. Крім того повинен бути встановлений факт вчинення конкретного правопорушення як об'єктивної істини. П р и н ц и п с п р а в е д л и в о с т і включає основний зміст і передбачає таке: за протиправний учинок відповідає той, хто його здійснив; застосування санкцій реально відновлює порушене право і відшкодовує збитки; закон, який встановлює відповідальність чи посилює її, не може мати зворотної сили; за одне правопорушення можливе лише одне юридичне покарання одного виду; каральна відповідальність повинна відповідати тяжкості вчиненого правопорушення; за

проступки не можна встановлювати кримінальні покарання. Принцип доцільності означає відповідність вибраного стосовно правопорушника покарання цілям юридичної відповідальності. Даний принцип передбачає індивідуалізацію державно-примусових заходів залежно від тяжкості вчиненого правопорушення, особистих властивостей правопорушника; можливість пом'якшення й навіть відмови від застосування заходів відповідальності у випадках, коли її цілі можуть бути досягнуті іншими засобами. Принцип невідворотності включає у своєму змісті такі вимоги: жодне правопорушення не повинно бути проігнороване державою; оптимально можливе швидке й оперативне застосування заходів відповідальності за вчинене правопорушення; обов'язкова професійність персоналу правоохоронних органів; ефективність застосування заходів щодо правопорушника. Принцип відповідальності суб'єкта права лише за свої вчинки. При цьому ніхто не може нести відповідальність, якщо вони не проголошені, біологічні, соціальні, родинні чи дружні тощо. Тобто законодавець повинен встановлювати заходи юридичної відповідальності лише за ті діяння, що за своїми об'єктивними властивостями є суспільно-шкідливими, суперечать природі права, цінностям суспільства. Принцип відповідальності лише за винні діяння. Все що вчинене за відсутності в особи вибору, тобто за відсутності волі, чи у випадках, коли суб'єкт не передбачав, не міг і не повинен був передбачити результатів своїх вчинків, не бажав їх настання чи не міг керувати своїми діями, підставами юридичної відповідальності бути не може. Крім того існує поняття презумпції невинності. Особа, яка притягується до відповідальності, вважається невинною, поки її вина не буде доведена і встановлена судом. Принцип швидкого настання юридичної відповідальності, без якого вона губить свою актуальність і може перестати відповідати як самому правопорушенню, так і тим соціальним умовам, в яких воно було вчинено.

**Юридична наука** — це система знань про об'єктивні властивості права і держави в їх поняттєво-юридичному розумінні та вираженні, про загальні та окремі закономірності виникнення, розвитку та функціонування держави і права в їх структурній багатоманітності. До основних рис (ознак) юридичної науки можна віднести: 1. прикладний характер, тобто вона покликана обслуговувати потреби громадського життя, юридичної практики, юридичної освіти, забезпечувати юридичних робітників необхідними даними про видання і застосування законів; 2. має властивості точних наук, оскільки включає в основному конкретні знання, виражені у точних конструкціях, співвідношеннях, як і природничі науки; 3. втілює у собі позитивні якості наук про мислення. Вона досліджує питання, пов'язані зі спроможністю відображати об'єктивну дійсність у правових судженнях і поняттях у процесі створення і застосування законів (вивчення обставин юридичної справи, тлумачення законів і т. і.). Об'єктами Ю.н. є держава і право, проте вона має один предмет вивчення, яким виступають об'єктивні властивості права і держави, загальні та окремі закономірності їх виникнення, розвитку і функціонування. Метод Ю.н. являє собою засіб юридичного пізнання, створення та організації юридичного знання. За допомогою юридичного методу предмет юриспруденції конкретизується і оформлюється у відповідну юридичну теорію (юридичну науку) як єдину систему знань про державу і право, висловлену в поняттях. Основним методом Ю.н. виступає філософська діалектика (матеріалістична та ідеалістична). Функціями Ю.н. (основними напрямками розуміння і вираження юридичного знання) є: онтологічна (пізнавальна), евристична, прогностична, практично-організаційна, методологічна, ідеологічна, політична.

**Юридична деонтологія** — на початку свого існування вона визначалася як наука про те, що повинно бути у відносинах між людьми. Термін введений англійським вченим І. Бентамом у 1832 році для визначення теорії моралі у цілому. У теперішній час Ю.д. розуміється як пропедевтична (ввідна) учбова дисципліна про мистецтво

спілкування і мудрість прийняття правильного рішення в юридичній практиці. Предметом Ю.д. є система вимог, які пред'являються до юриста як професіонала, що покликаний надавати послуги самого різного характеру тим, хто їх потребує.

**Юридична практика** – специфічна сфера практичної діяльності юриста як спеціаліста по застосуванню законів до реальних явищ життя. Таким чином предметами юридичної практики є матеріальні й нематеріальні блага, суспільні відносини, дії чи бездіяльність членів суспільства, інші об'єкти і явища, на які спрямована юридична діяльність суб'єкта для досягнення поставленої ним мети та отримання очікуваного результату. Склалися конкретні види Ю.п.: судова, слідча, прокурорська, адвокатська, нотаріальна, судова, оперативно розшукова тощо. Залежно від видів правової діяльності юридичну практику можна класифікувати на правотворчу, правотлумачну, правореалізаційну, практику систематизації права, правового виховання. Правотворча практика полягає у здійсненні уповноваженим суб'єктом діяльності у порядку і формах, визначених суспільством, які дозволяють створювати норми права, що найбільш ефективно, повно і адекватно будуть регулювати суспільні відносини, врегулювання яких дійсно вимагається потребами життя. Правотлумачна практика характеризується вчиненням соціальними суб'єктами юридичних дій, спрямованих на адекватне з'ясування і роз'яснення дійсного змісту правових норм, які здійснюються згідно з виробленими у суспільстві прийомами і способами тлумачення. Правореалізаційна практика визначається як правова діяльність суб'єктів права, що забезпечує найбільш ефективно і оптимальне використання наданих прав, виконання покладених обов'язків, дотримання введених заборон та застосування правових норм з найменшими витратами зусиль і часу. Практика систематизації права, правового виховання — це також відповідні види правової діяльності, що здійснюються згідно з сформованими у суспільстві моделями (порядками, правилами), які дозволяють отримати бажаний результат такої діяльності з

найменшими затратами. Ю.п. відокремлюється від таких сфер труда юриста як юридична наука та юридична освіта.

**Юридична техніка** - сукупність правил, прийомів, способів розроблення, складання, оформлення правових актів, їх систематизація й облік, які здійснюються уповноваженими суб'єктами. Серед правил Ю.т. можна виокремити три групи, яких потрібно дотримуватись при розробленні, складанні й оформленні правових актів: 1) правила викладення правових норм при розробленні нормативного чи казуального акта. До правил цієї групи можна віднести наступні: конкретність і вичерпна повнота правового регулювання; логіка у викладенні тексту правового акта і зв'язок приписів між собою; відсутність суперечностей, прогалин, колізій у правовому акті; ясність і простота застосування та розуміння термінів, неприпустимість використання неясних, багатозначних, нечітких, емоційно забарвлених термінів; відмова від словесних штампів, застарілих виразів і рідкісних слів; стислість і компактність викладення правових норм, скорочення зайвих дублювань; 2) правила викладення змісту і структури при складанні правового акта. До цієї групи відносяться наступні правила: правовий акт повинен мати певний предмет регулювання і бути розрахований на регулювання однорідних суспільних відносин; він не повинен змінювати чи скасовувати норми, що регулюють відносини іншого роду ніж ті, що врегульовуються даним актом; у акті повинні бути вирішені всі питання регулювання певних суспільних відносин; правовий акт, як правило, не повинен містити винятків і відсилань; регулювання актом відносин має бути однотиповим і одноманітним; норми, положення більш загального характеру повинні розміщуватись на початку правового акта. Однорідні норми мають виділятися, викладатись компактно в одній частині акта, у крупних актах норми повинні відокремлюватись у глави, розділи, частини з власною назвою. Розділи, глави мають складатись з статей, які, в свою чергу, поділяються на частини, пункти, абзаци. Нумерація статей повинна бути безперервною, постійною і стабільною; 3) правила

зовнішнього оформлення правового акта. Останній повинен мати необхідні реквізити, які відображають його предмет регулювання, сферу дії, юридичну силу. Кожний акт повинен мати видову і власну назву, посилання на орган, який його видав, дату і місце прийняття акта, номер та підпис уповноваженої посадової особи.

**Юридичний конфлікт** – різновид соціального конфлікту, що знаходиться у реальному зв'язку з державно-правовими структурами і правовим інструментарієм. Ю.к. виражається у протидії суб'єктів права у зв'язку з застосуванням, порушенням чи тлумаченням норм права. Ю.к. протікає у рамках певної процедури, логічною основою якої є строга аргументація. Рішення Ю.к., як правило, формалізовано і санкціоновано волею держави. Юридичні рамки і наслідки міжнародних конфліктів визначаються нормами і принципами міжнародного права. Ю.к. можна класифікувати на: 1) конфлікт народжений протиріччями між нормою права і правозастосовною практикою; 2) конфлікт. Утворений протиріччями між двома і більше нормативними актами; 3) конфлікт, що утворився внаслідок протиріч між двома і більше правозастосовними актами; 4) Ю.к. може мати місце і через один нормативно-правовий акт. У такому випадку його підставою служить різниця у право розумінні: сторони трактують кожна по своєму одну і ту ж норму закону.

**Юридичний обов'язок** – це передбачені для зобов'язаної особи та забезпечені можливістю державного примусу вид і міра необхідної поведінки, які потрібно виконувати в інтересах уповноваженої особи та які мають відповідні суб'єктивні права. Юридичний обов'язок налічує чотири основні компоненти: необхідність здійснювати певні дії або утримуватись від них; необхідність відреагувати на законні вимоги уповноваженого суб'єкта; необхідність нести відповідальність за невиконання цих вимог; необхідність не перешкоджати уповноваженому суб'єкту користуватись тим благом, щодо якого він має право. Юридичні обов'язки

забезпечують інтереси суспільства і держави, є гарантіями суб'єктивних прав.

**Юридичний процес** – це встановлений нормами права порядок здійснення соціальними суб'єктами діяльності зі створення, тлумачення та реалізації правових норм, спрямований на досягнення цими суб'єктами суспільного чи особистого результату. Сутність юридичного процесу проявляється у наступних змістовних ознаках: одночасність виникнення і дії процесуальних норм разом з нормами матеріального права; відповідність законодавчого рівня процесуальних норм законодавчому рівню відповідних норм матеріального права; узгодженість процесуальних і матеріальних норм; розміщення процесуальних і матеріальних норм в одному правовому акті; відповідність змісту процесуальних норм їх соціальному призначенню; багатоваріантність і диспозитивність процесуального регулювання; демократизм процесуального регулювання; доступність юридичного процесу; законність процесуального порядку; системність юридичного процесу. Традиційно Ю.п. включав у себе три галузі: адміністративний, цивільний і кримінальний процеси. У сучасних умовах стверджується наукова доктрина широкого розуміння Ю.п., що поєднує в собі усі правові форми діяльності: правотворчість, правозастосування, контрольну діяльність. Ю.п. як комплексна система є всеохоплюючим засобом підтримання режиму законності і забезпечення правової захищеності особистості.

**Юридичний факт** – конкретна життєва обставина, з якою норма права пов'язує виникнення, зміну або припинення правовідносин. Юридичні факти займають невід'ємне місце в механізмі правового регулювання. Головне завдання юридичних фактів у процесі правового регулювання – юридично забезпечити виникнення, зміну або припинення правових відносин. Юридичні факти забезпечують перехід від загальної моделі поведінки, закріпленої в юридичній нормі, до конкретних правових відносин. Юридичні факти в кількісному та якісному

розумінні становлять собою складне явище. Юридичні факти можуть бути класифіковані: за юридичними наслідками – *правоутворюючі*, що обумовлюють виникнення правовідносин та появу прав і обов'язків (наприклад, укладання договору, досягнення повноліття), *правозмінюючі*, що змінюють зміст правовідносин (наприклад, переведення на іншу роботу), *правоприпиняючі*, що обумовлюють припинення правовідносин (наприклад, реалізація суб'єктивного права і виконання юридичного обов'язку, смерть людини тощо); за складом – *прості* (є один факт, якого досить для настання юридичних наслідків – укладання договору) і *складні* (необхідно кілька фактів – для призначення пенсії: досягнення віку, наявність трудового стажу, рішення органів соціального забезпечення про призначення пенсії); за тривалістю в часі – *одноактні* (купівля-продаж) та *тривалі* (перебування у шлюбі); за відношенням до волі суб'єкта правовідносин – *події* (настання цих юридичних фактів не залежить від волі суб'єкта: стихійні лиха, що унеможливають виконання договірних зобов'язань, природна смерть людини, закінчення певного строку тощо), та *діяння*, що поділяються на дії (вольові акти поведінки людей, які мають свідомовольовий характер) та *бездіяльність* (пасивна поведінка суб'єктів). Дії поділяються на *правомірні* (здійснюються в межах правових норм), і *протиправні* (здійснюються з порушенням правових норм). Бездіяльність (пасивна поведінка, що не має зовнішнього вираження) теж може бути як *правомірною* (дотримання заборон), так і *неправомірною* (невиконання обов'язку). Правомірні дії можуть також поділятися на *юридичні акти* (дії, спрямовані на досягнення певного юридичного результату, – одруження або договору купівлі-продажу) та *юридичні вчинки* (дії, що безпосередньо не переслідують юридичної мети, але все одно породжують правові наслідки (створення літературного або музичного твору породжує відносини з реалізації авторського права). Інколи норми права пов'язують юридичні наслідки не тільки з наявністю тієї чи іншої обставини, але й з її відсутністю. Факти, що свідчать про відсутність будь-яких обставин або

дій, в юридичній науці називають негативними фактами. Наприклад, невиконання обов'язку боржником за договором є підставою для виникнення у кредитора права звернутись з позовом до суду: неперебування в іншому зареєстрованому шлюбі є тим фактом, що дозволяє зареєструвати шлюб. Нерідко для виникнення (зміни або припинення) правовідносин потрібен не один юридичний факт, а певна їх кількість. Таке сполучення називається *юридичним складом*. Для отримання пенсії необхідна сукупність фактів (досягнення віку – юридична подія, наявність трудового стажу – юридичний стан, рішення уповноваженого органу держави – юридичний акт).

**Юриспруденція** – узагальнююче поняття, що охоплює усі сфери застосування праці юриста: юридичну практику, юридичну освіту і юридичну науку. Синонімом Ю. є термін «правознавство».

## Алфавітно-предметний покажчик

Адміністративна відповідальність - 4  
 Абсолютні права - 4  
 Автономія - 4  
 Авторське право - 5  
 Адміністративне право - 5  
 Адміністративне правопорушення - 5  
 Адміністративний процес - 6  
 Адміністративна юрисдикція - 6  
 Адміністративна юстиція - 7  
 Адміністрація - 7  
 Акти законодавчої влади - 7  
 Акти місцевих органів влади - 7  
 Акти органів виконавчої влади - 8  
 Акти правозастосування - 8  
 Акти тлумачення норм права - 8  
 Аналогія у праві - 9  
 Анархізм - 9  
 Англосаксонська правова сім'я - 9  
 Апартеїд - 11  
 Арешт - 11  
 Аутентичне тлумачення - 12  
 Безпосередня демократія - 12  
 Біпатриди - 12  
 Бюрократизм - 12  
 Веління - 13  
 Верховний суд - 13  
 Вето - 14  
 «Відродженого» природного права теорії - 14  
 Віза - 15  
 Віктимна поведінка - 15  
 Виборча система - 15  
 Виборче право - 15  
 Виконавча влада - 16  
 Виконання юридичного зобов'язання - 16  
 Виконання - 17  
 Використання - 17  
 Використання позитивного права - 17  
 Вина - 17

Влада -17  
 Волевиявлення - 17  
 Воля -18  
 Галузь права -18  
 Герб державний -19  
 Герменевтика юридична -19  
 Гіпотеза -19  
 Глава держави -19  
 Гласність -20  
 Громадська організація -20  
 Громадський порядок - 20  
 Громадянин - 21  
 Громадянин України - 21  
 Громадянство - 22  
 Громадянство України - 22  
 Громадянське суспільство - 23  
 Давність позовна - 23  
 Давність виконання обвинувального вироку - 24  
 Давність притягнення до кримінальної відповідальності - 25  
 Делегована правотворчість - 25  
 Делікт - 25  
 Деліктна відповідальність - 26  
 Деліктоздатність - 26  
 Демократія - 26  
 Денонсація - 26  
 Депутат - 27  
 Де-факто - 27  
 Де-юре - 27  
 Джерело права -28  
 Держава - 28-29  
 «Держава благоденства» - 30  
 Держава в політичній системі суспільства-31  
 Держава соціально-демократичної орієнтації -33  
 Держава соціальної демократії -34  
 Державна влада -34  
 Державна дисципліна -34  
 Державна служба -34  
 Державний службовець -35  
 Державне право - 36  
 Державний апарат - 36  
 Державний гімн - 37

Державний (політичний) режим - 37  
Державний суверенітет - 38  
Державний суверенітет України - 39  
Державний устрій - 39  
Державні органи - 40  
Державно-правова закономірність - 41  
Дефініція юридична - 42  
Дієздатність - 42  
Дія нормативно-правових актів у часі, просторі та за колом осіб - 43  
Діяння злочинне - 43  
Дігести - 43  
Дізнання - 44  
Диктатура - 45  
Диспозитивність - 45  
Диспозиція -46  
Дисципліна - 47  
Дисциплінарна відповідальність -47  
Дисциплінарне стягнення -47  
Дисциплінарний проступок -47  
Договір -47  
Договірна теорія походження держави - 48  
Дозволяння -48  
Доктрина правова - 48  
Докази -48  
Допит -48  
Дотримання - 49  
Ефективність правого регулювання - 49  
Заборона - 50  
Закон – 50-52  
Законність – 52-54  
Законодавча влада - 56  
Законодавча ініціатива -56  
Законодавчий процес -56  
Законопроект - 56  
Законослухняність 57  
Засоби правового регулювання - 57  
Застосування правових норм - 58  
З а с у д ж е н и й - 59  
Заходи запобіжні -59  
Заява (клопотання) - 59  
Звання - 60

Звичайне право - 60  
 Звичай - 60  
 Зв'язок між аконністю, правопорядком та громадським порядком - 60  
 Звичаї та традиції - 61  
 Зловживання правом - 62  
 Злочинність - 62  
 Зміцнення законності і правопорядку - 63  
 Зобов'язання - 64  
 Ідентифікація - 64  
 Імунітет дипломатичний - 64  
 Імперативність - 65  
 Імпічмент - 65  
 Інаугурація - 65  
 Індивідуалізації покарання - 65  
 Індивідуальний акт - 65  
 Інкorporація - 66  
 Інкримінування - 67  
 Інститут права - 67  
 Інституціоналізму теорія держави і права - 68  
 Інструкція - 68  
 Історія вчень про державу і право - 69  
 Історія держави і права - 69  
 Історичний тип держави - 69  
 Казус (правовий) - 71  
 Канонічне право - 71  
 Кваліфікація - 71  
 Кваліфікація злочинів - 72  
 Кворум - 72  
 Квота - 72  
 Кодекс - 72  
 Кодифікація законодавства - 73  
 Колективний договір - 74  
 Колізійні норми - 74  
 Компетентність - 75  
 Компетенція - 75  
 Компроміс юридичний - 75  
 Конвенція - 76  
 Конвергенція держави і права - 76  
 Конклюдентні дії - 77  
 Конкурс - 77

Консенсус -78  
 Консолідація законодавства - 78  
 Конституційний суд - 78  
 Конституція - 79  
 Конструкція юридична - 79  
 Контрагент - 79  
 Контроль соціальний - 80  
 Контрольна діяльність - 80  
 Конфедерація -81  
 Коран -81  
 Корпоративні норми - 81  
 Крайня необхідність -82  
 Криміналістика - 82  
 Кримінологія -82  
 Легізм - 83  
 Легітимність влади - 84  
 Майно - 85  
 Маргінальна поведінка - 85  
 Марксистська теорія права - 85  
 Матеріальне право - 86  
 Методи загальнологічні - 86  
 Методи загальнонаукові - 87  
 Методи загальнофілософські - 88  
 Метод правового регулювання - 89  
 Методи правового регулювання - 89  
 Методи спеціальнонаукові - 90  
 Методи теорії держави і права - 90  
 Методологія теорії держави і права -90  
 Механізм держави - 91  
 Механізм правового регулювання -92  
 Міжнародне гуманітарне право - 95  
 Міжнародне право - 95  
 Міжнародне приватне право - 95  
 Міжнародний Суд - 95  
 Міліція України - 96  
 Місцеве самоврядування - 97  
 Місцеве самоврядування в Україні - 97  
 Місце і роль теорії держави та права у системі юридичних наук - 98  
 Місце і роль теорії держави та права у системі суспільних (неюридичних ) наук - 98

М о н а р х і я – 100  
 М у с у л ь м а н с ь к е п р а в о - 102  
 Н а к а з - 104  
 Н а с и л ь с т в о - 104  
 Н а у к а т е о р і ї п р а в а - 104  
 Н е о с у д н і с ь т ь - 105  
 Н е о б х і д н а о б о р о н а - 105  
 Н е о т о м і с ь с ь к а т е о р і я п р и р о д н о г о п р а в а - 106  
 Н е п е р е б о р н а с и л а - 106  
 Н е т и п о в і н о р м а т и в н і п р и п и с и -107  
 Н о р м а п р а в а - 107  
 Н о р м а т и в і с ь с ь к а, а б о «ч и с т а» т е o р і я п р а в а -108  
 Н о р м а т и в н і д о г о в о р и - 109  
 Н о р м а т и в н і с и с т е м и с у с п і л ь с т в а - 110  
 Н о р м а т и в н и й п р и п и с - 110  
 Н о р м а т и в н о - п р а в о в и й а к т -110  
 Н о р м и м і ж н а р о д н о г о п р а в а -111  
 Н о р м и м o р а л і - 111  
 Н o р м a п р a в a - 112  
 Н o т a д и п л o м a т и ч н a - 113  
 Н o т a р і a т в У к р a ї н і - 113  
 Н o т a р і y c - 113  
 O б в и н у в a ч e н и й - 114  
 O б ' e к т т e o р і ї д e р ж a в и і п р a в a - 116  
 O б ' e к т и п р a в o в і д н o c и н - 115  
 O б ' e к т и в н e п р a в o - 115  
 O б ' e к т и в н o - п р o т и п р a в н e д і я н н я - 115  
 O б л і к н o r m a t и в н и x a к т і в - 116  
 O б м e ж e n n я ю р и д и ч н і -116  
 O б o в ' я з o k д o к a з y в a n n я - 117  
 O м б y д c м e н - 117  
 O п e р a т и в н o - p o з ш y k o в a д і я л ь н і с ь т ь - 118  
 O п і к a і п і л к y в a n n я - 118  
 O п р и л ю д n e n n я з a k o н y - 119  
 O c н o в н і т e o р і ї в и н и к n e n n я д e р ж a v и -120  
 O c o б a б e з г p o м a d я н c t в a - 122  
 O c o б a ф і з и ч н a - 122  
 O c o б a ю р и d и ч н a - 122  
 O c y d n і c ь т ь - 122  
 П a н d e k т и - 123  
 П a н d e k т н e п р a в o - 123

Парафування договору - 123  
 Парламент - 124  
 Паспорт -124  
 Підвідомчість - 124  
 Підзаконні акти - 125  
 Піднормативне правове регулювання -125  
 Підозрюваний - 125  
 Підсудний - 126  
 Пільги - 126  
 Плебісцит - 127  
 Плюралістичної демократії, або  
 політичного плюралізму, теорія -127  
 Пограничні правові вчинки - 127  
 Позивач - 127  
 Позитивізм як тип праворозуміння -128  
 Позов - 128  
 Покарання - 129  
 Політика - 130  
 Політична влада - 130  
 Політична система суспільства - 131  
 Політичний режим - 131  
 Повноваження - 131  
 Помилування - 132  
 Порушення кримінальної справи - 132  
 Посадова особа - 132  
 Постанова - 132  
 Потерпілий - 133  
 Права дитини - 133  
 Права людини – 133-134  
 Право – 136-137  
 Право відповідно до позитивізму - 138  
 Право відповідно до юридичного праворозуміння - 138  
 Право власності - 138  
 Правова держава – 138-139  
 Правова інформація - 140  
 Правова культура - 140  
 Правова культура особи - 142  
 Правова норма (структура) -143  
 Правова презумпція - 146  
 Правова система - 147  
 Правова форма діяльності держави - 147

Правове виховання - 148  
 Правове регулювання - 148  
 П р а в о в и й в п л и в - 149  
 Правовий ідеалізм - 149  
 Правовий нігілізм - 149  
 Правовий статус особи - 150  
 П р а в о в і к а т е г о р і ї - 150  
 П р а в о в і п о н я т т я - 151  
 Правові системи сучасності - 151  
 Правовідносини 152-154  
 П р а в о м о б і л ь н і с т ь М П Р - 155  
 Правозастосування  
 Види - 155  
 Принципи- 155-156  
 Правоздатність - 157  
 Правознавство - 157  
 Правомірна поведінка - 158  
 П р а в о м і р н і с т ь - 159  
 П р а в о м о ж н і с т ь - 160  
 Правопорушення – 160-164  
 Правопорядок - 165  
 Правореалізація (види) - 165  
 Праворозуміння- 166  
 Правосвідомість – 167  
 Правосуб'єктність - 167  
 Правосуддя - 168  
 Правотворчість – 168-170  
 П р е а м б у л а - 171  
 П р е д м е т в е д е н н я -171  
 П р е д м е т п р а в о в о г о р е г у л ю в а н н я - 171  
 П р е д с т а в н и к в л а д и - 172  
 П р е д с т а в н и ц ь к а д е м о к р а т і я - 172  
 Презумпція у праві - 172  
 Презумпція невинуватості - 173  
 Преторське право - 173  
 П р е ц е д е н т - 174  
 Приватне право - 175  
 Принципи права – 175-176  
 П р и п и с - 177  
 Природно-правова класична теорія - 177  
 Прогаляни в законодавстві - 178

Прокуратура - 178  
Пролонгація - 179  
Промульгація - 179  
Протиправність - 179  
Процедура юридична - 179  
Процесуальна форма - 180  
Процесуальне право - 180  
Процесуальні правовідносини - 181  
Психологічна теорія права - 181  
Публічне право - 182  
Реалізація права - 183  
Реквізити - 184  
Республіка - 184  
Референдум - 185  
Рецепція римського права - 185  
Романо-Германська правова сім'я - 185  
Система законодавства 187  
Система права 188  
Система судів загальної юрисдикції 188  
Система юридичних наук - 189  
Систематизація законодавства - 189  
Системи стримувань і противаг - 190  
Скарга - 190  
Соціальна влада - 191  
Соціальна цінність права - 191  
Соціальне регулювання - 192  
Соціальні норми - 192  
Соціологічний підхід до розуміння права 193  
Співвідношення громадянського суспільства та держави - 194  
Співвідношення норм права і норми моралі - 195  
Співвідношення системи права і системи законодавства - 196  
Співвідношення суверенітету держави, суверенітету народу, та суверенітету нації - 197  
Способи викладення норм права у статтях нормативно-правового акту - 198  
Стадії правового регулювання - 199  
Стягнення - 200  
Суб'єкти правовідносин - 200  
Суб'єктивне право - 201  
Судова система України 202  
Суспільство - 202

Сутність держави -202  
 Сутність права - 203  
 Сутність сучасної демократичної держави - 203  
 Теорії держави і права 204-207-  
 Теорія поділу влад - 208  
 Теорія природного права (юридичне праворозуміння) - 208  
 Тип держави - 209  
 Типи правового регулювання - 210  
 Типологія - 211  
 Тлумачення права - 211  
 У к р а ї н а   я к   д е м о к р а т и ч н а   д е р ж а в а - 214  
 У н і т а р н а   д е р ж а в а - 215  
 У п р а в л і н н я   д е р ж а в н е   -   2 1 5  
 У р я д - 217  
 Факт юридичний - 217  
 Федерація - 217  
 Фізична особа - 218  
 Філософія права - 219  
 Форма (джерело) права - 220  
 Форма держави - 220  
 Форма державного правління - 221  
 Форма державного устрою - 222  
 Форми демократії - 223  
 Функції держави - 224  
 Функції права - 226  
 Цивілізаційний підхід до типології держави - 226  
 Цивільний процес 228  
 Шаріат - 228  
 Шляхи виникнення права - 229  
 Юридична (законодавча) техніка - 231  
 Юридична відповідальність – 232-236  
 Ю р и д и ч н а   н а у к а - 238  
 Ю р и д и ч н а   д е о н т о л о г і я – 2 3 9  
 Ю р и д и ч н а   п р а к т и к а - 2 3 9  
 Ю р и д и ч н а   т е х н і к а - 240  
 Ю р и д и ч н и й   к о н ф л і к т - 241  
 Юридичний обов'язок - 242  
 Юридичний процес - 242  
 Юридичний факт - 243  
 Ю р и с п р у д е н ц і я - 2 4 4

## ЛІТЕРАТУРА

1. Андрусяк Т.Г. Теорія держави і права / Тарас Григорович Андрусяк.— Львів : Право для України, 1997. — 200с.

2. Антологія української юридичної думки : [в 6 т.] / Ю.С. Шемшученко (заг.ред. ), В.Д. Бабкін (упоряд.), І.Б. Усенко (відп.ред.) — К. : Видавничий Дім "Юридична книга", 2002. — Т.1: Загальна теорія держави і права, філософія та енциклопедія права. — К. : Видавничий Дім "Юридична книга", 2002 — 568с.

3. Бабкіна О.В. Теорія держави і права у схемах і визначеннях: [навч. посібник] / О.В. Бабкіна, К.Г. Волинка. — К. : МАУП, 2004. — 144с.

4. Ведерніков Ю.А. Теорія держави і права : навч. посіб. для підгот. до держ. іспиту / Ведерніков Юрій Анатолійович, Грекул Володимир Семенович. — Д., 2002. — 120с.

5. Ведерніков Ю.А. Теорія держави і права : [навч. посібник] / Ведерніков Юрій Анатолійович, Папірна Алла Віталіївна. — К. : Знання, 2008. — 333с.

6. Волинка К. Г. Теорія держави і права : [навч. посібник] / Катерина Григорівна Волинка. — К. : МАУП, 2003. — 240 с.

7. Гусарєв С.Д. Теорія права і держави : [навч. посібник] / [Гусарєв Станіслав Дмитрович, Олійник Анатолій Юхимович, Слюсаренко Олена Леонідівна]. — К. : Всеукраїнська асоціація видавців "Правова єдність", 2008. — 270с.

8. Загальна теорія держави і права (основні поняття, категорії, правові конструкції та наукові концепції) : [навч. посіб.] / [Копиленко О.Л., Зайчук О.В., Заєць А.П., Журавський В.С., Оніщенко Н.М., Бобровник С.В.]. — К. : Юрінком Інтер, 2008. — 400с.

9. Загальна теорія держави і права : [навч. посіб.] / [Калюжний Ростислав Андрійович, Тимченко Сергій

Михайлович, Пархоменко Наталія Миколаївна, Легуша Сергій Михайлович]. — К. : Видавець Паливода А.В., 2007. — 296с.

10. Загальна теорія держави і права : [підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. / Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого] / [Цвік М. В., Петришин О. В., Авраменко Л. В., Бенедик І. В., Биля-Сабадаш І. О., Богачова Л. Л.] ; М.В. Цвік (ред.). — Х. : Право, 2009. — 583с.

11. Загальна теорія держави і права : [навч. посіб.] / [Колодій А.М., Копейчиков В.В., Лисенков С.Л., Пастухов В.П., Тихомиров О.Д.] ; ред. В.В. Копейчиков. — К. : Юрінком Інтер, 2000. — 318с.

12. Загальна теорія держави і права : [навч. посіб.] / [Колодій А.М., Копейчиков В.В., Лисенков С.Л., Пастухов В.П., Тихомиров О.Д.] ; ред. В.В. Копейчиков. — К. : Юрінком Інтер, 2001. — 320с.

13. Загальна теорія держави і права : [навч. посіб.] / [Колодій А.М., Копейчиков В. В., Лисенков С. Л., Пастухов В. П., Тихомиров О. Д.] ; ред. В.В. Копейчиков. — К. : Юрінком Інтер, 1999. — 317с.

14. Загальна теорія держави і права : [підручник для студ. юрид. спец. вищих навч. закл.] / Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого / [Цвік М. В., Петришин О. В., Авраменко Л. В., Бенедик І. В., Биля-Сабадаш І. О., Богачова Л. Л.] ; М.В. Цвік (ред.), О.В. Петришин (ред.). — Х. : Право, 2009. — 584с.

15. Карпунов В.М. Теорія держави і права : [навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл.] / В'ячеслав Миколайович Карпунов. — Луганськ : РВВ ЛАВС, 2005. — 208с.

16. Кравчук М.В. Теорія держави і права : [навч. посібник для підготовки до держ. іспиту] / Микола Володимирович Кравчук. — Тернопіль : Економічна думка, 1999. — 113с.

17. Лемак В.В. Загальна теорія держави і права : [навч. посіб.] / Василь Васильович Лемак. — Ужгород: ПП "Медіум", 2003. — 251с.

18. Популярна юридична енциклопедія / [Гіжевський В. К., Головченко В. В., Демський Е. Ф., Демський С. Е., Довбня В. А.] ; І.С. Чиж (голов.ред.). — К. : Юрінком Інтер, 2002. — 528с.

19. Скакун О.Ф. Теорія держави і права : [підручник для студ. вищ. навч. закладів] / Ольга Федорівна Скакун. — Х. : Консум, 2005. — 656с.

20. Скірський І.В. Теорія держави і права : [навч. посіб.] / Іван Васильович Скіфський. — Вінниця, 2006. — 292с.

21. Сурілов О.В. Теорія держави і права : [навч. посібник] / Олексій Васильович Сурілов. — О. : Астропринт, 1998. — 223с.

22. Сухонос В.В. Теорія держави і права : [навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл.] / Володимир Вікторович Сухонос. — Суми : Університетська книга, 2005. — 536с.

23. Сухонос В.В. Теорія держави і права : [навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл.] / Володимир Вікторович Сухонос. — Суми : Університетська книга, 2005. — 536с.

24. Теліпко В.Е. Універсальна теорія держави і права : підручник / Владислав Едуардович Теліпко. — К. : Біноватор, 2007. — 512с.

25. Теорія держави і права (опорні конспекти) : [навч. посіб. / Тернопільська академія народного господарства] / Микола Володимирович Кравчук (авт.-упоряд.). — К. : Атіка, 2003. — 288с.

26. Теорія держави і права : [навч. посіб.] / Людмила Миколаївна Шестопалова (упоряд.). — К. : Прецедент, 2004. — 224с.

27. Теорія держави і права : [навч. посібник] / [Субботін Владислав Миколайович, Філонов Олександр Васильович,

Князькова Любов Михайлівна, Тодоров Ігор Ярославович.]  
— К. : Знання, 2005. — 328с.

28. Теорія держави і права. Академічний курс : підручник / [Зайчук О. В., Заєць А. П., Журавський В. С., Копиленко О. Л., Оніщенко Н. М.] ; відп. ред. О.В. Зайчук.  
— К. : Юрінком Інтер, 2006. — 685с

29. Теорія держави і права. Проблеми теорії держави і права : [навч. посіб. для підготовки до державного іспиту / Юридичний ін-т ТАНГ.] / Богдан Мельничук (ред.), Микола Володимирович Кравчук (авт.-упоряд.). — 2-е вид., зі змінами й доп. — Т., 2001. — 168с.

30. Теорія держави і права. Проблеми теорії держави і права: хнавч. посіб. / Юридичний ін-т Тернопільської академії народного господарства / Микола Володимирович Кравчук (авт.-упоряд.). — 3. вид., змінено й доп. — Т. : Карт-бланш, 2002. — 247с.

31. Теорія права і держави : підручник / [Васильєв А. С., Борщевський І. В., Іванов В. В., Канзафарова І. С., Притченко Р. С., Труба В. І.]. — Х. : Одиссей, 2007. — 447с.

32. Трофимова З.В. Теорія держави і права : [навч. посіб. для студ. та учнів] / Зоя Василівна Трофимова. — Донецьк : ТОВ ВКФ "БАО", 2004. — 173с.

33. Юридична енциклопедія / НАН України; Інститут держави і права ім. В.М.Корецького / Ю.С. Шемшученко (ред.). — К. : Вид-во "Українська енциклопедія" ім. М.П.Бажана, 1998. — Т. 1 : А-Г. — К. : Вид-во "Українська енциклопедія" ім. М.П.Бажана, 1998 — 669с.

34. Юридична енциклопедія / НАН України; Інститут держави і права ім. В.М.Корецького / Ю.С. Шемшученко (ред.). — К. : Вид-во "Українська енциклопедія" ім. М.П.Бажана, 1998. — Т. 2 : Д- Й. — К. : Вид-во "Українська енциклопедія" ім. М.П.Бажана, 1999 — 741с.

35. Юридична енциклопедія / НАН України; Інститут держави і права ім. В.М.Корецького / Ю.С. Шемшученко

(ред.). — К.: Вид-во "Українська енциклопедія" ім. М.П.Бажана, 1998. — Т. 3 : К- М. — К.: Вид-во "Українська енциклопедія" ім. М.П.Бажана, 2001 — 792с.

36. Юридична енциклопедія / НАН України; Інститут держави і права ім. В.М.Корецького / Ю.С. Шемшученко (ред.). — К.: Вид-во "Українська енциклопедія" ім. М.П.Бажана, 1998. — Т. 4 : Н-П. — К.: Вид-во "Українська енциклопедія" ім. М.П.Бажана, 2002 — 720с.

37. Юридична енциклопедія / НАН України; Інститут держави і права ім. В.М.Корецького / Ю.С. Шемшученко (ред.). — К.: Вид-во "Українська енциклопедія" ім. М.П.Бажана, 1998. — Т. 5 : П-С. — К.: Вид-во "Українська енциклопедія" ім. М.П.Бажана, 2003 — 736с.

38. Юридична енциклопедія / НАН України; Інститут держави і права ім. В.М.Корецького / Ю.С. Шемшученко (ред.). — К.: Вид-во "Українська енциклопедія" ім. М.П.Бажана, 1998. — Т. 6 : Т - Я. — К.: Вид-во "Українська енциклопедія" ім. М.П.Бажана, 2004 — 768с.

**ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ**

**Галуцько Валенини Васильович** – завідувач кафедри загальноправових дисциплін Херсонського юридичного інституту Харківського національного університету внутрішніх справ, доктор юридичних наук, доцент

**Пихтін Микола Порфирівич** – начальник Херсонського юридичного інституту Харківського національного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук, Заслужений юрист України

**Новіков Микола Миколайович** – завідувач кафедри цивільного і екологічного права Херсонського юридичного інституту Харківського національного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук

**Новікова Марія Миколаївна** – доцент кафедри державно-правових дисциплін Херсонського юридичного інституту Харківського національного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук

**Онищук Олександр Олександрович** – доцент кафедри адміністративного права та адміністративної діяльності Херсонського юридичного інституту Харківського національного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук